

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: Stampler Ábel

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: Czákó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter,
Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton

Főmunkatárs: Gróh Gáspár

Szerkesztő: Fehér István

Tördelés: Dombi Viktória

ÚJ FOLYAM XXXIII.

2024/1–2. SZÁM

GRÓH GÁSPÁR	Mindennek rendelt ideje van	5
STAMPLER ÁBEL	Gondolatok a <i>Magyar Szemle</i> jövőjéről	8
MARTONYI JÁNOS	Wlassics Gyula és életműve	12
PETŐ ZOLTÁN	Prohászka Lajos a magyar néplélekről	23
CZOPF ÁRON	A posztkonzervatív állapot	37
SZEKFŰ GYULA	Politikai érzékünk társadalmi alapjairól	50
KIRÁLY BÉLA	A konzervativizmusról testközelből – <i>Beszélgetés Pogrányi Lovas Miklóssal</i>	61
SZŰTS ISTVÁN GERGELY	A főherceg háttéremberei: Czikann-Zichy Móric	67
NAGY MIKLÓS MIHÁLY	Perjés Géza és „a bizonytalanság birodalma”	82
CSERÉP CSABA	Az emberi agy teljesítménye – Gondolatok Peter Joachim Gebicke- Haerter tanulmányához	92

☞ 1% METAFIZIKA ☞

BRANDENSTEIN BÉLA	Korunk lelki válsága és a metafizika problémája	106
-------------------	---	-----

☞ KÖRKÉP ☞

LUDMANN MIHÁLY	Finta Józsefre emlékezve	108
TÓTH KLÁRA	„Mit lehet evvel keresni?”	112
KIRÁLY BÉLA	Egy hálózati guru „istenemberi” előrejelzései	118
SUMMARIES		124
SZERZŐINK		126

A borítón Ernst Ferdinand Oehme *Bergkapelle im Winter* című festményének részlete látható.

„Mai helyzetünket józanul mérlegelve, a művelt értelmiség csak központi bázis lehet, melyről mondanivalóinkat a nemzeti társadalom minden rétegébe elvezessük. Az értelmiségnek egyetemet végzett tagjain túl nem mondhatunk le sem a gazdatársadalom, sem a magántisztviselői kar, sem a szabad kereső pályák: ipar, kereskedelem, technika embereiről. A nemzeti kultúra, melyet itt szolgálni akarunk, nem lehet többé, főiskolai végzettséghez kötve, néhány ezer család tulajdona s ezért minden eszközt meg kell ragadnunk, hogy a társadalom ezen osztályaihoz valamiképpen hozzáférhessünk. [...] A mai folyóirat tehát minél szélesebb rétegekben óhajtja elterjeszteni ugyanazon nemzeti öntudatot, hogy ez az öntudat mutassa meg a társadalom tagjainak összetartozandóságát, közös érdekeit és a közös utat, melyen verejtékes munkával kell mai elesett állapotunkból kiemelkednünk. Ez a közös öntudat az, mely nemzeti történetünk utolsó századaiban annyiszor élt, mint frázis, és oly ritkán, mint valóság.”

SZEKFÜ GYULA

*Ioanni Sadelero Serenis.™ Ducis Bauarię
Chirographo, amico vnicę dilecto, Nouem
brę Mulas Goltzius amicitię ergo D.D*

A° 1592.

I.

Goltzius Inuent. et Sculptor.

Prima characterre circunicę elementa notavit. Composit. Huiusmodi defenitio...

GRÓH GÁSPÁR

MINDENNEK RENDELT IDEJE VAN

AZ ÉV KEZDETE a nagy fogadkozások időszaka: ilyenkor szokás új életet kezdeni, elhatározni valamilyen nagy változtatást. A magam részéről általában beérem azzal, hogy a régit folytatom, mert a nagy fogadkozásoknak úgyszólván ez a vége, a szükséges korrekciókra pedig akkor készülök, amikor azt látom, hogy valamit másként kellene csinálnom. (Aztán vagy sikerül, vagy nem...) Most sem fogadkozom, de egy nagy változtatásra már régóta készültem, aminek most jött el az ideje: elköszönök a *Magyar Szemle* főszerkesztői megbízatásától. Hogy a prédikátort idézzem: „Mindennek rendelt ideje van... Ideje a megőrzésnek és ideje az eldobásnak”. Félreértés ne essék: az emberöltőnyi „örzés”, vagyis negyedszázadnál is több szerkesztői múltamat, a főszerkesztőként töltött éveket nem eldobni gondolom, csak letenni a terhét. Ideje van ennek is. A múlt évben betöltöttem hetvenedik évemet, ilyenkor szoktak az egyetemek is elköszönni a professzoroktól, és a 90. zsolttárban is az áll: „Mi napjaink, miket nekünk engedtek, / Mintegy hetvenesztendei idő, / Hogyha több, tehát nyolcvan esztendő.”

Hetven év ma már nem számít nagy kornak, én sem halni készülök, de ez mégiscsak határkö. Főszerkesztőnek lenni szép és megtisztelő feladat, nekem többnyire csak örömem telt benne, ahogyan a szerkesztői munkában is. Nagyszerű embereket ismertem meg, kiváló írásokat olvastam, és azon voltam, hogy ne csak közreadjuk őket, hanem akár a legjobb szövegekhez is adjak-adjunk legalább egy leheletnyit magunkból is, akár azzal, hogy milyen más írások mellé illesztjük őket – mert ez a szerkesztő dolga. Vagyis mindig mindenre figyelnie kell, szerzőkre, olvasókra, „fokozódó nemzetközi helyzetre”, sokféle érzékenységre – ha másra nem, akkor arra, hogy a tördelt szövegben a mai technológia kínálja gépi elválasztások hogyan sikerülnek, vagy éppen hol kell bekezdésekkel tagolni az egy lendülettel írt, de csak fokozatosan befogadható szövegeket.

Nem mondom, hogy ezeket a feladatokat mindig mindenben sikerült maradéktalanul megoldani. Az előzményekkel együtt éppen negyven éves szerkesztői működésem legfontosabb tapasztalata az, hogy azért kell a tökéletességre törekedni, mert elérhetetlen: hibátlan kiadvány nincs. Ezért a *Magyar Szemlénél* töltött bő negyedszázad után utólag is elnézést kérek minden, a kinyomtatott szövegbe került hibáért.

Ennél a folyóiratnál több, mint negyedszázadot töltöttem, ezzel a *Magyar Szemle* rekordere lettem. Amikor Kodolányi Gyula 1996-ban a folyóirathoz hívott, nem gondoltam, hogy életem egyik meghatározó vállalkozásába kezdek. Szerkesztőként és főszerkesztőként is megtiszteltetésnek tekintetem, hogy részt vehetek e kivételes múltú és rangú, klasszikussá vált elődjének hagyományát folytató közösség életében. Nagyon hamar látnom kellett, hogy a *Magyar Szemle* esetében nemcsak a lapkészítés feladata volt fontos, hanem egy olyan virtuális szellemi műhely megteremtése és működtetése, amelyre előzetesen, legalábbis megvalósulása formáját tekintve, talán még az újraalapítók sem gondoltak. Aztán az összetartozás olyan érzése kapcsolta a szerkesztőket és szerzőket egymáshoz, amely éppolyan fontos volt, mint maga a folyóirat. A legnehezebb években ez tartotta életben a lapot, amikor minden racionális megfontolás alapján meg kellett volna szűnnie. De, mert a közös akarat szerint meg kellett maradnia, a legsúlyosabb anyagi nehézségeket is le lehetett győzni.

Nekem ez a korszak – mert hiszen ennyi idő már nemcsak a magánéletben, hanem a sajtó- és politikatörténetben is korszaknak mondható – nagyon sokat adott. Elsősorban akkor, amikor ugyancsak megtisztelő közszolgálati megbízatásaimban, egy másik szférában kellett helytállnom. Ekkor a *Magyar Szemle* léte, itteni jelenlétem tette lehetővé, hogy ne szakadjak el egészen attól a közegtől, attól a szellemi élettől, amelyhez tartozónak gondoltam magam. Sokszor fogalmaztam magamban úgy, hogy a *Magyar Szemle* szerkesztőjeként dugtam be a lábam abba az ajtónyílásba, amelynek ajtaja másként könnyen becsukódhatott volna mögöttem. Ennek köszönhettem, hogy egészen természetes volt a visszatérésem abba a világba, amibe mindig a leginkább igyekeztem, nem mint ha abban a másikban idegenül éreztem volna magam. Sőt, ha van, amire büszke lehetnék, talán az, hogy különböző szerepeimből sikerült egységet formálnom: a többféle elkötelezettség egymást gazdagította.

Van azonban egy nagy baj: bármennyire is úgy gondolja sokáig az ember, hogy idő, mint olyan nincs is, egyszer eljön az a pillanat, amikor rá kell döbennie: idő igenis van. Ami leginkább abból látszik, hogy *neki* nincs ideje, már nem mindennapi értelemben, hanem életidejét tekintve. Én is úgy éltem, mint akinek még van egy pár élete, de már tudom, hogy csak ez az egy van. Az itt töltött negyedszázad arra is megtanított, hogy majd minden alkotó ember így jár: sokkal több dolga lenne, mint amit megvalósíthat... Fájdalmas volt évről évre látni, hogy hány és hány szerzőnktől, olvasónktól, barátunktól kellett elválnunk: elháríthatatlanul bekövetkezett a korosztályok váltása ebben a körben is (azért nem írok egyetlen nevet sem, mert túlságosan hosszú volna: a lap szerzőinek névsora megtalálható honlapunkon).

Sokszor és sokfelé elmondtam, hogy megtapasztaltam: ifjan az ember a terveit, céljait akarná megvalósítani, hogy aztán rá kelljen döbennie: már csak arra törekedhet, hogy tartozásaiból törlesszen valamit. Ennek fokozott tudato-

sítása az oka a mostani búcsúnak: ameddig még futja erőmből, képességeimből, addig szeretnék formába önteni valamennyit abból, amit más nem írhat meg helyettem.

Van még valami, amit már régóta emlegetek. Lehet, hogy idősebb, tapasztaltabb szerkesztőben sokan jobban bíznak, mert talán szélesebb a kapcsolat-rendszere, avagy a lapkészítés háttérében álló erőviszonyokat is jobban ismeri, mint fiatalabb pályatársai. De ez a többlet egy bizonyos kor után egyre csökken: a világ természete szerint a nemzedékek előbb-utóbb fölváltják egymást. Ezért mindig is úgy gondoltam, hogy a lapkészítést a fiatalokra kell bízni, mert előbb-utóbb mindenképpen ők fogják folytatni elődeik munkáját. Ezért képtelenség azt gondolni, hogy egy – miért is ne mondhatnám ki? – leköszönése felé közeledő generáció kellene megmondja, hogy milyen legyen a jövő. Ha ennek irányát, kereteit legaktívabb életkorukban nem sikerült olyanná tenniük, hogy bízzanak benne, akkor hiába fölhalmozott tudásuk, hiába minden tapasztalatuk, vagy éppen bölcsességük, be kell látniuk: ami következik, az már az utódaik gondja, felelőssége. Ahogyan a pszichológusok az utódaikat szárnyukra bocsátó szülőknek tanácsolják, vissza kell lépni, ez esetben el kell engedni egy szerepet, és segíteni, hogy a folytatás minél sikeresebb legyen.

Ezért ez az elköszönés nem is igazi búcsú. Nem elszakadás attól a közösségtől, amelyhez annyi éve tartozom: csak már másként szeretnék a tagja lenni, ahogyan egy váltófutás részesei oldalra lépve adják át a stafétabotot a következő futónak – de közben részesei maradnak a csapatnak. Köszönet tehát azért, hogy részese lehettem ennek a versenynek, amelyben nem a mások legyőzése, hanem a minél jobb saját, és ezzel a közös teljesítmény volt a célom.

GONDOLATOK A MAGYAR SZEMLE JÖVŐJÉRŐL

NEM KELL különösebb szellemi tisztánlátás ahhoz, hogy lássuk, a nyomtatott folyóiratok hatása nagyon is beszűkült, a „média-fogyasztási” szokások pedig jelentősen megváltoztak 1992, azaz a *Magyar Szemle* új folyamának megindulása óta (mellyel e sorok írója éppen egyidős). Kétségtelen, hogy osztársadalmi hatást egyébként sem várhatunk semmilyen szellemi alkotástól; minden folyóirat rétegzene, egy szubkulturális jelenség, s különösen az korunkban. Éppen ebből a helyzetből kell tudatosan kiindulnunk a cél, a feladatok és a lehetőségek meghatározása során.

Szekfű Gyula írta 1927-ben, a *Magyar Szemle* első számának szerkesztői előszavában: „Trianon óta a korábbi feladatok csak egy részét, egy szeletét képezhetik a ma feladatainak, részben pedig aktualitásukat veszítve, közömbössé váltak. *Ma már nem indíthatunk magyar folyóiratot, mely tisztán a művelt és finom elmékhez szóljon és ezeknek szerezzen szellemi kielégülést. (...) Társadalomtörténeti tényeket nem fogunk alkotni, ezzel tisztában vagyunk. (...) Minél szélesebb körökhöz fordulunk, annál tisztább igazságokat, annál mélyebb értelmet és felfogásokat kell nyújtanunk. Itt természetesen nem ismeretek terjesztéséről van szó, feladatunk a széles körökkel szemben nem lehet egyéb, mint a nemzeti élet legkülönbözőbb terein felmerülő problémák ismertetése és olyan taglalása, hogy lényegük megvilágosodjék s az olvasó a kérdések rengetegében eligazodjék.*” (Kiemelések tőlem.) Szekfű helyzetértékelése gyökeresen más feltételek között született, mint az első bekezdésben említettek, a *Magyar Szemle* eredetileg sokkal szélesebb körben lelt, lelhetett rezonanciára, mint manapság. Célkitűzése egyenesen képtelenségnek hathat, s nem pusztán az online média egyértelmű túlsúlya miatt.

A magyar és az egyetemes problémák, kérdések iránti érdeklődés sok esetben nincs összhangban, nincs olyan középpontinak tekinthető elvi alap, amihez viszonyítva az egyes ember képes lenne elhelyezni a különböző áramlatokat, törekvéseket, szellemi jelenségeket. A következetesség hiánya az előbbiből szervesen következik. Ha létezik a szellemi elit *sensus communis*a, ami principiális, tehát az alapelvekre vonatkozó, akkor ebből közvetlenül erednek a társadalmi, politikai, gazdasági, művészeti ágakra vonatkozó elvek is, melyeknek összhangban kell lennie egymással. Ilyesféle princípiumot azonban hiába keresünk. A konzervatívnak mondott szellemi élet – némi túlzással – egymással szorosabb-lazább kapcsolatban álló, rendre *ad hoc* elvek alkalmazásában merül ki. Ezen felül és éppen ebből következően a szellemi élet túl sokat foglalkozik aktuálpolitikával, mellőzve a taktikai, különösen pedig a stratégiai elképzeléseket, másfelől sok esetben csak történeti szempontú tanulmányokkal foglalkozik.

Kodolányi Gyula tette fel a kérdést az Új folyam első számában, hogy „melyik arca az a Magyar Szemlének, amit folytathatónak gondolunk?” Válaszában kettős célt tűzött ki, miszerint a feladat „jelenvalóvá idézni a Magyar Szemlét, mindazt, ami benne folytatandó érték, s jelenvalóvá idézni a Szabó Zoltánokat is”. A névsor, amit vezércikkében említ, a következőket (is) tartalmazza: Kornis Gyula, Mihelics Vid, Halász Gábor, Rapaics Rajmund, Bálint Sándor, Rajeczky Benjamin. Nem minden maliciózus felhang nélkül feltehető a kérdés, hogy hol vannak generációm Bálint Sándorai, Rajeczky Benjaminjai, Szabó Zoltánjai? (Ők mindhárman 30-as, 40-es éveiket taposták az első lapszám megjelenésének idején.) Reményeim szerint a *Magyar Szemle* szerzői között köszönhetjük őket a közeljövőben.

Biztos vagyok benne, hogy generációnk helyzete szellemileg nem összehasonlítható sem az első *Magyar Szemle*, sem az Új folyamot elindító nemzedék helyzetével. Míg az első esetben a közös alap magától értődő volt a Monarchia és a Horthy-rendszer szerves, egész társadalmat meghatározó atmoszférájából fakadóan, addig az Új folyam törzsgárdája, korából adódóan szintén organikus kapcsolódott a kommunizmust megelőző szellemi élethez és nem csak olvasmányaiából ismerte azt. A mi esetünk hangsúlyozottan más a legtöbb esetben. A közös olvasmányélmények, a mindenki esetében meghatározó „nagy elbeszélések” (Lyotard) és meghatározó trendek nem léteznek többé, töredezett-ség, szellemi „kotorászás” jellemzi nemzedékünket.

A fentiekből részben az is következik, hogy a *Magyar Szemlének* tudatosan vállalnia kell, hogy réteglap, sokkal inkább, mint bármikor. Értem ez alatt nem csupán azt, hogy egy bizonyos társadalmi réteg olvassa, mint eddig is, hanem azt is, hogy hangsúlyosan jól meghatározott elvek és szempontok érvényesítésére törekszik, tehát lehetőségeihez és a szerkesztőség, illetve a szerzők munkabíráshoz mérten *proaktív, kezdeményező módon járul hozzá a magyar konzervatívizmus szellemi életének alakításához.*

A kommunizmus egyik legjellegzetesebb programja és tette a valódi elitek felszámolása volt. Andrei Pleșu, Románia volt kultuszminisztere már a román rendszerváltást követően félreverte a harangokat, ami az új elit „kinevelését” illeti. Pontosan látta, hogy az éppen uralkodó ideológiai trendek elitellenesek, és Közép-Kelet-Európa országainak egyik legnagyobb problémája, hogy még olyan elittel sem rendelkeznek, mely ellen lázítani lehetne. (Nálunk némileg más volt a helyzet, az MDF és háttérországa ellen hangzatosan lehetett lázítani, s ezzel ellehetetleníteni az új elit kinevelését.) A háború előtti elitek eltűntek, a kommunizmus alatt kialakult valami, ami ellenelitnek nevezhető, mi pedig minden szempontból veszített helyzetbe kerültünk. A lokális, ha úgy tetszik regionális elitek szükségességét az elemi igény és a szubszidiaritás elve indokolja. „Röviden azért megemlíteném, hogy saját másságához nemcsak az önmagával eltelt ragaszkodik, hanem az is, aki belefáradt a mondén »internacionalizmus« könnyelmű retorikájába.” (Pleșu)

A patrióta elit ugyanakkor nem teheti meg, hogy „bezárkózik a nemzeti hagyományba” (Komoróczy). A lokalitás és az univerzalitás kérdéskörét valahogy nem tudjuk egészségesen kezelni. Úgy tűnik, újra és újra az a hamis azonosítás határozza meg a magyar – „lokalista” – írástudók egy részének véleményét és ideáljait, ami az univerzalitásra való törekvésben valamiféle körmönfont internacionalizmust vagy globalizmust sejt. Valahol az a probléma, aminek a fordítottját Pleșu éppen Eliadéval kapcsolatban így ragadta meg: „Eliade is, Brâncuși is azt bizonyítja, hogy a világ közepe bárholonnan, bármely peremről elérhető. A terület bármely pontjából megcélozható a középpont. És főképp: a terület minden pontjának értelme keresni a maga középpontját és »informálni« mindarról, ami peremvöltének teljes gazdagsága.” Azok a problémák, amiket nemzeti létünk legfőbb kérdéseinek tekintünk, a legkritikább esetben axiálisak. Másrészt: hajlamosak vagyunk nemzeti létünk kérdéseit egyértelműen azonosítani az axiálitással, ami ezen túl van, a legtöbbek szerint szemfényvesztés. Magyarságunk megélése sokszor nem a középpont felé törekvés jegyében áll, hanem a peremvölt középponttá kinevezésében. Pleșu szerint: a lokalitás, a peremvölt a sajátosság és alkalmazkodás kiegyensúlyozott kettősségével törhet be az egyetemességbe (vö. Kodolányi János: *Zárt tárgyalás*). A *Magyar Szemle* általam legjobbnak tartott lapszámai és írásai ebbe az irányba mutatnak meggyőződésem szerint.

Ami a konkrétumok szintjét illeti, egy példával élnék. A piacpárti, nagyvállalati érdekeket szolgáló gondolatkör – amit a neomarxista, s főleg a zöldnek nevezett közeg oly gyakran támad –, aligha találna visszhangra a magyar konzervatív gondolkodás történetében, mégis úgy tűnik, hogy nyugati mintára a konzervatív oldal mostanra sok esetben sajátjaként vállalja ezt az álláspontot. Kétségtelen tény, hogy a magyar értelmiség fordulhat – szabad elhatározásából – a kortárs, állam- és centralizáció-ellenes doktrinerekhez is a szubsidiaritás és a nemzeti megmaradás és a fenti jelenség kritikájának érdekében, de jóval nagyobb bölcsességre vall, ha mindezek mellett (tehát véletlenül sem csak helyett) a magyar ókonzervatív vagy konzervatív örökség alakjainak írásait vizsgálja meg, s ezekből próbál meg olyan következtetéseket levonni, melyek szerves kapcsolatban állnak a mindenkori magyar viszonyokkal.

Feltétlenül fel kell figyelniünk például a '68-as marxista, Debord *La Société du spectacle* című művére, és nem húzódnunk egy szándékosan értetlen '68-ellenesség kényelmes védvonala mögé, azonban nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy a „pénzuralom”-ra, ezzel együtt a kapitalizmus jövőbeni útjára Dessewffy Emil vagy Asbóth János már a 19. században felhívták a figyelmet, csakúgy, mint számos kortársuk, s a következő nemzedékek nagy alakjai. Érvelésük és gondolataik egy hangsúlyosan magyar és közép-európai gondolkodói hagyományba illeszkednek, s többek pusztán historiográfiai tényeknél. Ebbe az irányzatba kapcsolható be a két világháború közötti Magyar Királyságban az a gondolkodói irányzat is, mely a hivatásrendi társadalomra megoldásként te-

kintett a kommunizmus, a nemzetiszocializmus és a kapitalizmus válaszutjai között. Ide tartozott a fentebb említett Mihelics Vid és Kornis Gyula, ahogy többek között báró Brandenstein Béla vagy Kislégh Nagy Dénes is. Mindannyian XIII. Leó *Rerum novarum* és XI. Piusz *Quadragesimo anno* című enciklikáinak elveit adaptálták – a sajátos közép-európai hagyományokat figyelembe véve – a magyar társadalmi helyzetre. De ugyanígy fontos a népnek mondott harmadikutas, agrárius elképzelések feltérképezése is ebből a szempontból.

Gróh Gáspár írja 2017-es főszerkesztői bevezetőjében az eredeti és a '92-es *Magyar Szemlével* kapcsolatban, hogy „konzervatívnak lenni akkor is és ma is nem egy múltbéli állapothoz való ragaszkodás, hanem *minden érték megőrzésének, folytatásának igénye*”. (Kiemelés tőlem.) A *Magyar Szemle* új folyama legalább annyira képviseli és képviselte a Szekfű Gyula nevével fémjelzett, kurzust építő/védő értelmiség (Bethlen, Hóman, Teleki, Klebelsberg) szellemi erényeit, mint a népnek nevezett mozgalom (Féja, Illyés, Kodolányi, Németh, Sinka, Szabó, Tamási) szerteágazó gondolataiból mindazt, ami érték, de ide kívánczik akár Magyary Zoltán is, mint a két gondolatkört összekötő kapocs. Bizonyos értelemben az urbánus, polgári hagyományok (Márai, Halász) is a *Magyar Szemle* szellemi előképei közé tartoznak, sőt, újabban – a megváltozott feltételeknek köszönhetően – éppen ez a polgári hangvétel a leghangsúlyosabb.

Gróf Szécsen Antal írja az alábbiakat 1881-ben: „Nem abban lelte tehát a francia forradalom háborús föllépésének előnyeit és hadviselésének sikereit, hogy ellene a monarchikus Európa elvi hadat indított, nem ő volt a megtámadott (nemcsak alakilag, de szellemileg sem), hanem nagyrészt abban, hogy az európai hatalmak oly harcba ereszkedtek, mely Franciaország bel-mozgalmainak lévén közvetett következménye, annak a magok részéről elvi alapot adni és ahhoz lelkesedett szívóssággal ragaszkodni képesek nem voltak. Mert aki egy tényleges határozott irány ellenében csak negatiókat és határozatlan cselekvési kísérleteket tud föllátni, a csatát eleve már félig elvesztette.” Nem kétséges, hogy jelen állapotaink nagyon hasonlítanak a francia forradalmi expanzióra adott kontinentális, ellenforradalmi válaszok szécseni értelmezéséhez. Folyamatos defenzióban vagyunk. Legalább akkora vehemenciával van szükség tehát a Hagyomány és az újraértelmezés dinamikájának kimunkálására, mint a „dekadens Nyugattal” szembeállított „negatiók és határozatlan cselekvési kísérletek” felnagyítására és a hazai pozíciók verbális megerősítésére. Az „értelmezés hatalma” (Geertz) olyan alapelv, amiről a konzervativizmus nem mondhat le, ellenkező esetben minden kezdeményező készségének elvesztését kockáztatja. Ezzel kapcsolatban a vitának is helyet kell adni, a *Magyar Szemle*, s egyáltalán a magyar konzervativizmus nem válhat „korszenvedélyek utólagos igazolásává” (Hamvas).

A fentiek nem a *Szemle* eddigi szempontjai és módszerei ellenében, hanem azok szerves folytatásaként fogalmazódtak meg, a kontinuitás hermeneutikájának jegyében.

MARTONYI JÁNOS

WCLASSICS GYULA ÉS ÉLETMŰVE

WCLASSICS GYULA „életében három nemzedék útja követi egymást és két nagy korszak ágazódik el benne. Utókora lett saját korának és kortársa: az utókornak”¹.

Így indul a *Pesti Napló* vezércikke 1937. március 31. napján. És valóban, Wlassics Gyula két évszázad magyar történelmének kiemelkedő szereplője és alakítója. Élete és megismételhetetlen életműve évtizedek hosszú során ível át, összekapcsolja a magyar történelem első világháború előtti és azt követő korszakát, egyaránt jelen van a jobb és a nehezebb időkben. De Wlassics Gyula életműve nem csak korszakokat kapcsol össze, hanem az emberi teljesítmény legkülönbözőbb területeit is. Egyetlen életben kapcsolja össze a tudományt és az oktatást a közéleti tevékenységgel, a gyakorlatot az elmélettel, a jogalkotást a jogalkalmazással, a magyart az európaival, a nemzetit a nemzetközivel, és mindezt úgy, hogy valamennyi területen egyedülállóan kiváló alkotott és tevékenységének különböző területei között egymást megtermékenyítő, harmonikus egységet teremtett. Mert Wlassics Gyula egyszerre volt tudós, tanár, politikus, törvények alkotója és legmagasabb szintű alkalmazója, törvényhozó és bíró, és mindezek eredményeként tekinthetjük őt a magyar történelem meghatározó és kiemelkedő személyiségének.

Ő is csak egyetlen – szerencsésen hosszú – életet kapott, de életműve több életet is kitöltött volna. Alkotó életének minden egyes szelete önálló tanulmányt, sőt könyvet igényelne, ezt itt és most az idő és a terjedelem nem teszi lehetővé. Életrajz helyett elegendő néhány kiemelkedő mozzanat felvillantása.²

A fiatal jogász 30 éves korában kiemelkedő tanulmányt írt. *A tettesség és a részesség tana* című műve a büntetőjogi dogmatika művelői számára a mai napig kötelező olvasmány.³ Részt vett a Büntető Törvénykönyv és a büntető eljárási törvény kodifikációs munkáiban, számos tanulmány elismeréseként 1886-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd 1892-től rendes tagja, később másodelnöke. 1890-től a Budapesti Tudományegyetemen a büntetőjog professzora, 1892-től országgyűlési képviselő, előadója a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényjavaslatnak, majd nagy hatású felszólalásainak és a törvényalkotó

¹ Ld. *Pesti Napló* 1937. március 31.: „Báró Wlassics Gyula”.

² A tanulmány jelentős részben támaszkodik Mann Miklós: Wlassics Gyula életműve című munkájára (in Kapiller Imre [szerk.]: *Wlassics Gyula és kora 1852–1937. /Zalaegerszegi füzetek 8./ Zalaegerszeg, 2002, Millecentenáriumi Közalapítvány, 9–36.*), valamint Dr. Hamza Gábor A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztály „Jubileumi megemlékezések” című rovatában szereplő megemlékezésére: mta.hu/data/dokumentumok/ix_osztaly/Jubileumi%20megemlekezések/Wlassics%20Gyula_MTA_2020_Hamza_1.pdf.

³ *A tettesség és részesség tana*. Budapest, 1893, MTA.

munkában történő aktív részvételének elismeréseként 1895-ben vallás- és közoktatási miniszteri kinevezést kapott.

Wlassics Gyula három egymást követő kormányban összesen nyolc évig betöltött kultuszminiszteri tiszteinek néhány kiemelkedő eredménye: 1100 új népiskola, ezek jelentős részében ingyenes oktatással, a iskolák felső tagozatának minőségi fejlesztése, polgári iskolákká alakítása, a gazdasági, kereskedelmi irányú oktatás bevezetése, a középiskolai tanterv revíziója, a művészeti előadások bevezetése, a tanárképzés megerősítése, az Eötvös Collegium továbbfejlesztése, külföldi ösztöndíjak biztosítása, a felsőoktatásban az adjunktusi intézmény bevezetése, az orvosi szigorlati rendszer átalakítása és legfőképpen a bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti kar megnyitása a nők előtt és az első nyolcosztályos leánygimnázium létrehozása, a budapesti egyetemi klinikák és a Műegyetem új elhelyezése, a kolozsvári egyetem épületeinek és klinikáinak, a Szépművészeti Múzeum és az Iparművészeti Múzeum új épületeinek felépítése, és így tovább... A szabadelvű kormány szabadelvű minisztere megvédte a tanszabadságot: „annak vizsgálatába bocsátkozni, hogy a philosophiai rendszerek mindenben a közfelfogással egyeznek-e, ezek felett inquisitiót tartani, nem egyeztethetők össze a tanszabadsággal”.⁴ Miniszterségének idejére esik a vallás szabad gyakorlatáról és az izraelita vallásnak bevett vallással nyilvánításáról szóló törvények végrehajtására vonatkozó rendeletek elfogadása. Mint mondta, nemzeti és európai szintű oktatást akart és nyugodtan állítható, hogy ez sikerült neki. De nem csak az oktatás, hanem a kultuszminiszteri feladatkör minden más területén is jelentős és maradandó eredményeket ért el.

Tette mindezt úgy, hogy egy pillanatra sem függesztette fel a már fiatal fogalmazóként megkezdett, egyre bővülő és mélyülő tudományos munkáját. Büntetőjogi tanulmányaival szerzett ismertséget és elismertséget, a tettesség és részesség kérdéseit tárgyaló említett monográfiája elnyerte a Magyar Tudományos Akadémia Sztrókay-díját és számos más munkájával együtt a mai napig érvényes és értékes elemzésekkel járult hozzá a magyar büntetőjog és büntető eljárási jog tudományos alapjainak a megteremtéséhez. 1890 októberében kapta meg a „királyi elhatározást” a Budapesti Tudományegyetemen a büntetőjog és a bűnvádi perjog tanárának történő kinevezéséről.

Amikor tehát a vallás- és közoktatási miniszter nyolc esztendő után visszakerült az egyetemi katedrára, valójában tovább folytatta soha meg nem szakított tudományos és a tanítványai körében közkedveltséget élvező tanári tevékenységét. Mindeközben nem hagyta el a politikát sem, hiszen 1892-től kezdve öt alkalommal választották meg országgyűlési képviselőnek. Érdeklődése fokozatosan túllépett a büntetőjog hagyományos területén és a közéleti tevékenységével is összhangban egyre inkább a jogtörténet és a közjog felé fordult, majd

⁴ Ld. Mann Miklós: I.m. 17.

döntően a külső, nemzetközi körülmények hatására a nemzetközi jog és a geopolitika területén írt kiemelkedő jelentőségű tanulmányokat.

Wlassics Gyula tudományos munkásságának talán a leglényegesebb jellemzője, hogy gondolataival mindig a valóságra válaszolt, elméleteinek alapjául mindig e valóság által felvetett, megoldandó kérdések, kihívások szolgáltak. Amikor a büntető bírósági gyakorlat felvetette a tettesség és a részesség elhatárolásának vagy éppen a kauzalitásnak, az okozati összefüggésnek a dilemmáját, Wlassics azonnal megérzi a kérdések jelentőségét, rendszerbe helyezi azokat és levonja a szükséges elméleti következtetéseket, utat mutatva ezzel a gyakorlati ítélkezési munkának is. Egyszerre reagál és alakít, megérzi, hogy mi a fontos és mi az időszerű, megalkotja e jelenségek megértéséhez szükséges elméletet. Ez az oka annak, hogy Wlassics Gyula életében és életművében a politika, a közélet és a tudomány elválaszthatatlanok egymástól és annak, hogy tevékenysége és gondolatai egyszerre gyakorolnak maradandó hatást a közéletre és a tudományra, egyszerre válaszolnak a valóságra és alakítják a történelmet.

A szó igazi értelmében vett jogtudós. De számára – mint Egyed István írta – „a jog nem tudomány, amely az embereknek csak egy csoportját érdekli, hanem az életet átfogó gondolat és nemzeti program”.⁵ És valóban, ha a jog Wlassics számára az életet átfogó gondolat, akkor annak az élet minden mozdulatára válaszolnia kell, fel kell dolgoznia és elemeznie kell mindent, ami itthon és a világban történik. A figyelem és az elemzés pedig nem korlátozódhat a jog szűkebb területére, hanem ki kell terjednie mindazokra a területekre, amelyek a közéletet, tehát a közösség, így a nemzet életét érintik, arra hatást gyakorolnak.

Tanulmányainak hosszú sorából, témáinak széles köréből elegendő csak néhány példára felhívni a figyelmet. A büntetőjogi munkái után kultúrpolitikai kérdésekről írt dolgozatot, majd 1911-ben megjelent *Az 1867: XII. t.c. jogi természetű tanulmánya*, amely a mai napig a legalaposabb és legnagyobb hatású elemzése a kiegyezési törvény által létrehozott közjogi rendszernek.⁶ Kiindulópontjaként az a fontos megállapítás szolgál, hogy a közjogba „jogtól különálló, azt megzavaró politikai elemeket vegyíteni tilos [...] Ezért kétszeresen kell nekünk óvakodni attól, hogy politikai színbe öltöztessük közjogi tételeinket. Az osztrák közjogászok nagy része a magyar közjoggal foglalkozva különben is hajlandó az »összbirodalmi politika« roncsaiból felépíteni a magyar közjog alaptételeit. Hajlandó jogtételeket politikai tételekkel helyettesíteni.” Wlassics mindezeket a változatos, de lényegüket tekintve az egységes ausztriai birodalom eszméjére visszavezethető nézeteket teszi alapos közjogi szempontú bírálat tárgyává és mutatja ki, hogy Magyarország e kiegyezési törvényben a „teljes souverénitását fenntartotta és azt a kiegyezéssel csak nemzetközileg, de nem alkotmányjogilag

⁵ Uo. 26.

⁶ Budapest, 1911, Franklin.

korlátozta”. „Reánk nézve csak az a kötelező, a mi a magyar törvényben van.” Hivatkozik Tisza István tanulmányára, amely szerint „közös ügynek csak azok az ügyek tekinthetők, amelyeknek közösségét mind a két törvény elismeri”. Ha pedig a közös ügyek körét a magyar és az osztrák „nem egyenlően vonja meg, a dolog természeténél fogva s a két törvényhozás egyenjogúsága következtében az a szöveg lesz irányadó, amely szűkebbre vonja azt”. Idézi Ifj. Andrassy Gyulát is, aki szerint „A közös ügyek nem birodalmi törvénynek köszönhetik eredetüket, hanem a magyar és osztrák törvények megegyezésének”.⁷

A tanulmány következtetései szerint „az 1867: XII. tc-ben mindazok a rendelkezések, melyek a közös ügyek kezelésének módjára vonatkoznak, úgy tekintendők, mint a nemzetközi szerződések.” „A magyar törvényhozás souverénitását az 1867: XII. tc nem érinti”. Ez utóbbiból következik a további tétel, amely szerint „Magyarországon más, mint magyar törvény nem kötelező”. Ami pedig a közös ügyek kezelési módját illeti, „ezek megváltoztatási módjául elismerendő a megegyezési mód”. A legfontosabb javaslata és egyben a tanulmány megírásának a fő célja azonban az, hogy a „magyar nemzet közjogi gondolkodása egységesebb” legyen, sőt – ahogy írja: „el kell érünk azt, hogy egységesen kiforrott jogi gondolkodásunk érveinek erejével Ausztria közjogi irodalmát is megtermékenyítsük”.⁸

E jogtörténeti irányba fordulónak tűnő, valójában az ország közjogi, tehát alkotmányos és nemzetközi jogi helyzetének kérdését a legközvetlenebbül és legérzékenyebben érintő kérdések elemzése már átvezet a külpolitika területére is. 1913-ban Andrassy Gyula külpolitikáját dolgozza fel átfogó tanulmányban.⁹ E mű mai szemmel is – sőt, talán különösen mai szemmel – lenyűgöző olvasmány. A *Gróf Andrassy Gyula külpolitikája* című írás Wertheimer Ede Andrassy Gyuláról és koráról írt könyvéről szóló beszámoló ürügyén ad átfogó elemzést a „kettős monarchia” kiemelkedő államférfijáról. Önmagában figyelemreméltó, hogy a magyar történelem egyik kimagasló alakja szól egy másik, öt időben megelőző, az európai történelemben is lényeges szerepet játszó, kiemelkedő magyar politikusról. (Andrassy 1823-ban, Wlassics 1852-ben született.) Wlassics tanulmánya Andrassy Gyulának éppen ezt az európai szerepét húzza alá és párhuzamot von Andrassy kora és a tanulmány megírásának ideje között. Mint írja: „A balkánprobléma volt Andrassy korában is napirenden, mint ma. Akkor is, mint ma, azon fordult meg Európa békéje, hogy a kettős monarchia miként tud egyetértésre jutni Oroszországgal. Ma is, akkor is a létérdekeinket kellett biztosítanunk a feltornyosuló veszélyek ellen. Akkor is, ma is abban volt a veszély, hogy a balkán-államok esetleg az orosz panslavismus eszközeivé válnak.”¹⁰

⁷ Uo. 38.

⁸ Uo. 39.

⁹ Gróf Andrassy Gyula külpolitikája, in *Budapesti Szemle* CLV. kötet (1913) 439. sz.

¹⁰ Uo. 1.

Wlassics András Gyulát és Bismarckot a kor két kimagasló egyéniségének nevezi, megállapítja, hogy mindketten „reálpolitikusok voltak lelkük, értelmük egész erejével. [...] A diplomácia feladatát is szélesebbre vonták, mint udvarok és előkelő szalonok hangulatának kifürkészését. Nemzetek, népek lelkének megismerését tartották a modern diplomácia elsőrendű feladatának. [...] Egyben azonban” – írja Wlassics – „határozottan eltértek. Bismarck csaknem gyűlölte a parlamentarizmust és a miniszteri politikai felelősség rendszerét. András, ha látta is a parlamentarizmus sok árnyoldalát, mégis a parlamentarizmusban a sokszor felfüggesztett és sokszor újra kivívott magyar alkotmánynak életető lelkét, a magyar nemzeti állam nélkülözhetetlen szerves biztosítékát látta és ezért azt teljes épségében sértetlenül kívánta fenntartani.”¹¹

A tanulmány az európai politika valamennyi területét geopolitikai összefüggéseiben elemzi, majd leszögezi, hogy a „diplomácia igazi mesterét fényes tulajdonságainak egész összhangjában” Andrásban látja. Legfőbb célja az volt, hogy a nagyhatalmak, Németország, Oroszország, Törökország és a Monarchia bonyolult kapcsolatrendszerében és versengésében a „kettős monarchiának a Balkán problémában vezető szerepet biztosítson”. A berlini kongresszus Wlassics szerint „egy világháborút akadályozott meg”. Mint írja: „András államférfiúi nagyságának és diplomáciai ügyességének dicsőségét hirdeti az a munka, melyet András a berlini congressuson kifejtett”.¹²

1913-ban Wlassics Gyula már érezte annak veszélyét, hogy e világháború megakadályozása „csak” néhány évtizedre sikerült. Mégis ennek köszönhető, hogy Magyarország stabil külső körülmények között történelmének egyik leg-sikeresebb korszakát élhette meg. András Gyula azonban a Németország és a kettős monarchia által kötött védelmi megállapodás 1879 októberében történt aláírását követően lemondott. Wlassics erről a következőket írja: „Elérkezettnek látta az időt, hogy visszavonuljon. Sokszor mondta, hogy életében mindig azt tapasztalta, hogy színésznők, táncosnők, szép asszonyok, valamint államférfiak és diplomaták igen sokáig maradnak a nyilvánosság színterén és sohase tudnak a kellő pillanatban visszavonulni; ezeknek a példáját nem akarja követni.”¹³

E történelmi és külpolitikai szempontból egyaránt kiemelkedő jelentőségű tanulmány megírása azonban nem vonta el Wlassics Gyula figyelmét a „szűkebb” szakmájától. Továbbra is foglalkoztatták a közjog és a közigazgatás gyakorlati kérdései. Javaslatot tett a közigazgatási bíráskodás reformjára.¹⁴

1914-ben még volt ideje arra, hogy visszatérjen a magyar közigazgatásnak egy másik kiemelkedően időszerű és fontos kérdésére *Az önkormányzat és fel-*

¹¹ Uo. 4.

¹² Uo. 22.

¹³ Uo. 25.

¹⁴ *Reformjavaslat a közigazgatási bíráskodásról*. Vö. Lomnici Zoltán: Wlassics Gyula a Magyar Közigazgatási Bíróság elnöke, in Kapiller Imre (szerk.): I.m. 127.

ügyeleti jog című tanulmányában.¹⁵ A világháború kitörése azonban figyelmét természetesen a külvilág felé fordította, 1915-ben tetti közzé *A német világpolitika*¹⁶, majd ugyanebben az évben a *Hadifogoly és nemzetközi jog*¹⁷ című tanulmányát. A tudós büntetőjogász tehát nem vonhatta ki magát a világot és a nemzetét megrázó események jogi és morális szempontú elemzéséből, annál is inkább, mivel már a világháború kezdetén nyilvánvalóvá vált, hogy mindkét oldalon milliók kerülhetnek, majd ténylegesen kerülnek hadifogságba. Ezeknek az embereknek a helyzetét az alapvető erkölcsi normák és az ezekre épülő jogi normák, a nemzetközi jogi szabályozás és annak tiszteletben tartása útján kell rendezni. 1917-ben írta meg *A semlegesség a világháborúban*¹⁸ című, széleskörű szakirodalomra támaszkodó, komoly nemzetközi figyelmet kapott tanulmányát, amelynek legfontosabb javaslata, hogy a háború után a hadijogot és ezen belül a semlegesség kérdéseit a nemzetközi jognak részletesen szabályoznia kell.

1918 végén már látta, hogy nagy baj van. „A helyzet rettenetes... sokat, nagyon sokat rosszul cselekedtünk mi is... legnagyobb hiba az volt, hogy a világ közepének képzeltük magunkat és sohasem iparkodtuk komolyan a nemzetközi érintkezéseket ápolni...” – írta levelében Concha Győzőnek.¹⁹

A háború tehát a büntetőjogász, majd a közjog és – ezen belül a közigazgatási jog – területén is maradandót alkotó Wlassics Gyulát a nemzetközi jog legidősebb és legnehezebb kérdéseinek elmélyült elemzőjévé tette. Ennek keretében írta meg szintén 1919-ben a legjelentősebb nemzetközi jogi tanulmányát *Adalékok a tartós jogbéke intézményeihez*²⁰ címmel, amelyben a háború utáni nemzetközi rendre tesz javaslatokat.

E nemzetközi jogi alaplómű címében nem véletlenül szerepel a „jogbéke” kifejezés. Wlassics a tanulmány legelső mondatában kimondja, hogy a „nagy világháború után a tartós béke feltételeinek minél tökéletesebb kialakulása fogja a nemzetközi jog jövő jellegét megadni”. A nemzetközi jogot tehát a béke feltételei alakítják ki, de ugyanakkor maga a béke a nemzetközi jogtól függ, a békét e jognak kell biztosítania. Mint írja „ebben a munkában az alapvetés a népek szövetségének megalakítása és kimagasló oszlopai: a kötelező nemzetközi bíraskodás, állandó nemzetközi bíróság, a nemzetközi békéltető tanács a háborút megelőző kötelező eljárással, a nemzetközi bíróságok ítéleteinek sanctiója (nemzetközi végrehajtó hatalom), a tenger szabadsága, a fegyverkezés egyenletes, fokozatos korlátozása, a népakarat érvényesülése a külügyre, a titkos szerződések mellőzése lesznek”. Mert szerinte „az emberiség érdekközössége ha-

¹⁵ *Önkormányzat és felügyeleti jog*. Budapest, 1914, Franklin.

¹⁶ *A német világpolitika*. Budapest, 1915, Franklin.

¹⁷ *Hadifogoly és nemzetközi jog*. Budapest, 1915, Franklin.

¹⁸ *A semlegesség a világháborúban*. Budapest, 1917, Franklin.

¹⁹ Mann Miklós: I.m. 24.

²⁰ Adalékok a tartós jogbéke intézményeihez, in *Jogállam* XVIII évf. (1919) 1–2. sz. 1–47.

talmasabb erő minden kölcsönös gyűlölségnél és feszültségnél”. De Wlassics nem álmodozó utópista. Tudja, hogy e mondat után kérdőjelet is tehetne, de ő a tételt a kanti *sollen* értelmében, erkölcsi imperatívusként fogalmazza meg. Ezért idézi a „szent atya békeszózatának azt a vezető gondolatát, hogy a jövőbeli világrend a jog erkölcsi hatalmán, a nemzetközi igazságosság és törvényesség uralmán alapuljon. [...] A pápa híres békeszózata az egész keresztény világ gondolatát fejezte ki. Attól a reménységtől volt áthatva, hogy a jog erkölcsileg újjá teremti az emberiséget.”²¹

A tartós béke megteremtésének érdekében kerül előtérbe egy állandó nemzetközi szervezet, a népek szövetségének létrehozása, amely gondolatnak Wlassics Gyula egyik kiemelkedő szószólója. Ebben a tanulmányában hivatkozik Wilson elnök pontjai közül a tizennegyedikre, „amely szerint meg kell teremteni a népek általános szövetségét. Gondoskodni kell arról, hogy a nagy és kis államok politikai függetlensége és területi integritása kölcsönös garanciák által biztosíttassék.”²² Majd annak bizonyítására, hogy a „népek szövetsége nem új gondolat” átfogó történeti áttekintésben ismerteti Dante, Dubois, Campanella, Saint-Pierre, Bentham és Kant erre vonatkozó gondolatait és javaslatait. Különös figyelmet szentel az utóbbi kettőnek. Bentham az állandó békét a népek szuverenitására helyezi, azzal az alapvető gondolattal, hogy a nemzetközi jogrendet fenntartó pillér a népek kölcsönös bizalma és tisztelete. Kant – mint írja Wlassics – „több művében foglalkozik kérdésünkkel, de a háború alatt sokat emlegetett kis jelentőségű művét »Zum ewigen Frieden« (1706) aligha olvasták annyian, mint amennyien emlegetik, pedig nekünk magyaroknak most, midőn államokkal, mint kődarabbal akarnak rendelkezni, oly fölemelő a nagy filozófusnak az a kategorikus kijelentése, hogy az államnak lelke van, ezzel nem szabad úgy bánni, mintha dolog lenne”. Majd így folytatja: „Kant tilosnak tartja, hogy idegen államok beavatkozzanak más alkotmányába és kormányzásába. Így állítja be az örökbéke fenntartó oszlopaiul az egyenlőséget, az önrendelkezési jogot és az integritást.”²³

Az Interparlamentáris Unióval kapcsolatos kérdések tárgyalását, majd a hágai békeértekezletek bírálatát és a tartós béke érdekében létrehozandó szervezetekre vonatkozó elgondolások ismertetését követően Wlassics rátér a saját javaslataira. „Semmi kétségem sem volt arra nézve, hogy ez a világkatasztrófa óriási fordulatot fog jelenteni az emberiség történetében és különösen a sokat csúfolt örök béke, mint talán utolérhetetlen eszmény felé hatalmas lépést kell tennünk a tartós béke jogállapotának elérésére. Ennek természetes alapja a népek szövetsége. Sorrendje pedig az, hogy az államok saját berendezésüket

²¹ Uo. 2.

²² Uo. 4.

²³ Uo. 4.

teszik mindenekelőtt éles kritika tárgyává. A demokratikus állam, a demokratikus kormányzat eszméinek követelményei eleven erővel fognak érvényesülést keresni mindenütt és minden irányban. [...] A jövő nemzetközi jogrend alapja tehát” – írja kijelentő módban rögzítve a megvalósítandó eszményt – „a népek szövetsége lesz. Szabad souverain népek egyenjogú szövetsége, melyek nemzetközi viszállyaikat a jogrend uralma alá helyezik és kötelezni fogják saját magukat saját elhatározásukkal arra, hogy alávetik magukat a nemzetközi jog által meghatározott eljárásnak.” De rögtön megjelenik a jogos kétely és aggodalom: „Éppen mikor e sorokat írom, olvasom azokat a szigorú fegyverköti feltételeket, melyeket ellenfeleink megállapítottak és mivel ez a béke föltételeire is sötét árnyékot vet, sötét árnyékot vetett arra a hitemre is, melyet a népek szövetsége iránt táplálok, mert ez csak akkor hordozhatja szilárdan és biztosan a tartós béke új világrendjét, ha belső cohesiójához nem fér az elkeseredés, a túlzott lealázás bomlasztó mérge. Aki komolyan akarja a népek szövetségén alapuló új világrendet: annak vigyázni kell, hogy a legyőzötteken oly sérelem a békekongresszuson ne érje, mely gyógyíthatatlan sebet ejt egy nemzeten. [...] Ha a világ népei komolyan akarják, hogy a mostani háborút befejező békekongresszus az emberiség haladásának új korszakát nyissa meg, akkor ne engedjék, hogy a legyőzöttekre a vérüket, nemzeti önérzetüket fellázító igazságtalanság súlya nehezedjék.” A tanulmány a következő mondattal zárul: „Ez az elbánás nem volna Európa érdeke. Ez az elbánás nem volna az ígért új jogi és erkölcsi világrendnek tartós jogbékét biztosító igazságszolgáltatása.”²⁴

1919-ben jelent meg *Az önrendelkezési jog*²⁵, 1920-ban pedig a *Béke és a magyar kérdés*²⁶ című tanulmánya. A háború befejezését követő, Magyarország számára tragikus fejlemények tehát elkerülhetetlenül a magyar sorskérdéseket helyezték előtérbe a tudós nemzetközi jogász és a politikus számára egyaránt. Ezért írta meg 1922-ben a *Right of self-determination*²⁷ című, angol nyelvű művét és ebben az évben jelent meg különlenyomatként az eredetileg a *Külgügyi Szemlében* kiadott *A kisebbségi védelem anyagi és alaki joga*²⁸ című, a jelenkor számára is sok szempontból irányadó, nagyhatású, kivételesen értékes tanulmánya.

Wlassics Gyula egészében időtálló életművén belül ez a kisebbségvédelemről szóló tanulmány különösen és félelmetesen időszerű. A nemzeti kisebbségek tényleges helyzetéről tett megállapításai döntően ma is érvényesek, javaslatai

²⁴ Uo. 47.

²⁵ Az önrendelkezés joga. Plebiscitum. A nemzeti kisebbségek védelme, in *Budapesti Szemle* CLXXX. kötet (1919) 514–516. sz. 1–50.

²⁶ Béke és a magyar kérdés, in *Magyar Jogi Szemle* I. évf. (1920) 7. sz. 385–393.

²⁷ *The right of self-determination, the protection of the national minorities: reply given in 1919 to the questions of the Central Organisation for Durable Peace*. London–New York–Budapest, 1922, Low–Dawson–Steiger–Pfeifer.

²⁸ A kisebbségi védelem anyagi és alaki joga, in *Külgügyi Szemle* II. évf. (1921) 1–2. sz. 1–15.

pedig bár részben megvalósultak, lényegüket és tényleges alkalmazásukat tekintve korántsem elégtük ki az általa meghatározott követelményeket. Kiindulópontja, hogy a kisebbségvédelem nem tekinthető egy állam belügyének, hanem „oly kérdések összetételének, melyek nemzetközi jogi rendezés, nemzetközi védelem tárgyául szolgálnak”.²⁹ „Hogy ma már sem az államjog nem akadályozza annak, hogy a kisebbségi jogok védelme nemzetközi megoldást nyerjen: annak lehangzatosabb bizonyítékai a világháborút befejező különböző szerződések”, amelyek „a mi szomszéd államainkat is kötelezték a kisebbségi védelemre”.³⁰ Álláspontja szerint a kisebbségvédelem oly belügy (mivel dogmatikailag az állam és polgárai közötti ügyről van szó), „mely a maga teljességében nemzetközi megoldást is igényel”. „Az kell tüzetes tanulmány tárgyává tenni, mi a kisebbségi védelemnek az a maximuma, mely az államegység céljával összeegyeztethető akkép, hogy ez az állam egységi érdekeinek kellékeivel ellentétben ne álljon. A vezető gondolatnak annak kell lennie, hogy a kisebbségek minél teljesebben érvényesíthessék a modern alkotmányos demokratikus államban nemzeti és vallási életüket. Minél teljesebben rendelkezessenek azokkal az intézményekkel, szervezetekkel, egyéni és kollektív jogokkal, melyek az ő saját nemzeti és vallásos életük zavartalan menetét biztosítják.”³¹ Wlassics tehát kollektív jogokat is igényel és ezzel megalapozza a jelenlegi magyar kisebbségvédelmi politika egyik legfontosabb tételét. De utal egyrészt a kisebbségvédelem, másrészt a béke és a biztonság közötti összefüggésre is: „ha igaz az, hogy a világbéke egyik legnagyobb megzavarója a nemzetiségek elnyomása, ha igaz az, hogy a modern demokratikus állam fogalma nem tűri meg a kisebbségek elnyomását, akkor ki merné kétségbe vonni, hogy egyenesen mint világprobléma áll előttünk a kisebbségi védelem kérdése.”³² Ezért látja úgy, hogy „a köztudatba kell elvetni és fölnevelni a gondolatot, hogy minden államnak minden nemzetközi presszió nélkül is etikai és jogi kötelezettsége az államok különböző viszonyai között elérhető legteljesebb kisebbségi védelem”. Tisztázni kell a kérdést, hogy „mily határig tűri az államok különleges viszonyai között az államegység a nemzetiségek, mint kollektív személyiségek autonóm kiterjesztését. A tiszta föderalizmus és a széleskörű autonómia között kell megkeresni a megnyugtató vonalat. Maximális program legyen az útmutató. Az államok különböző helyzete a merev egyformaságot nem tűri el [...]. De viszont irányadónak kell lennie annak a gondolatnak, hogy ahol oly autonómia adható, amelyből az államegység csak erőt meríthet: ott a szűkkeblűség megbosszulja magát.”³³ Mindezeket a tételeket ma sem tudjuk világosabban és erőteljesebben megfogalmazni.

²⁹ Uo. 3.

³⁰ Uo.

³¹ Uo. 6.

³² Uo.

³³ Uo. 7.

A tanulmány legfontosabb gyakorlati javaslata, hogy a kisebbségi jogvédelem ellenőrzése céljából a „nemzetek szövetségének a keretében külön elfogulatlan, teljesen pártatlan nemzetközi bizottság szerveztessék”. E bizottságot rendelkezési, azaz döntéshozatali jogkörrel is fel kellene ruházni, mivel csak ez biztosítaná, hogy e „surveillance szervezet” ne csak a papíron fessen jól. Wlassics azonban a kisebbségvédelmi intézmények terén túlmegy az ellenőrző bizottságon. „Én melegen pártolom” – mint írja – „a Tribunal des Nationalités-t, mint külön bíróságot, mely a nemzetiségi kérdésekben, mint bíróság, azon elvek és eljárás szerint döntene, mint a nemzetközi bíróság.” Erre azért van szükség, mutat rá, mert „itt nem államok között támadt viszályokról, hanem az állam és saját polgárai között támadt kérdésekről van szó”.³⁴

Wlassics Gyula tehát egyszerre figyelmeztet a veszélyekre, tesz javaslatokat a megoldásra és jelentős részben előre látja a jövőt, a mi jelenünket. Intézményi javaslatai – részlegesen és hiányosan – a lényegüket tekintve megvalósultak. Azt is jól látta meg, hogy a „kisebbségi védelem korunkban már nem néhány rajongó álmodozása”. Annak a tételnek a megvalósulása, amely szerint a „nemzetközi szerződésekbe foglalt pozitív jogtételek ereje és a nemzetek szövetsége nyújtják a vállalt kötelezettségek komoly teljesítésének biztosítékát is”³⁵ még várat magára, de az ebbe az irányba vezető folyamat – nem kis részben Wlassics Gyula e tanulmányban tett javaslatainak nyomán – megindult.

Wlassics Gyula portréja

Tévedés lenne azt feltételeznünk, hogy ez a hihetetlenül termékeny tudományos tevékenység bármilyen mértékben is korlátozta Wlassics Gyula politikai-közéleti tevékenységét. Négy ciklusban, 1905-ig országgyűlési képviselő, 1906-ban az uralkodó a Közigazgatási Bíróság elnökévé nevezte ki. Ezt a magas tisztséget több mint 25 esztendeig, 1933-ig töltötte be. 1906-tól 1918-ig a főrendiház tagja, 1918 júniusától novemberéig elnöke, így neki jutott a feladat, hogy november 16-án a főrendiházat berekessze. 1927-ben a Közigazgatási Bíróság elnökeként tagja, majd elnöke lett a közreműködésével létrejött 1926. évi XXII. tc. alapján felállított felsőháznak.

Az elérhető magas közjogi tisztségek sorából Wlassics Gyula esetében valószínűleg csak a miniszterelnöki tisztség hiányzik. Ennek egyszerű oka, hogy a miniszterelnöki tisztre történő felkérést két alkalommal is visszautasította. Először a koalíciós időszak végén Apponyi és Andrássy javasolták miniszterelnöki kinevezését, másodszer pedig 1918. október 11-én Wekerle Sándor

³⁴ Uo. 10.

³⁵ Uo. 15.

javaslatára az uralkodó kérte fel e tisztségre, Wlassics azonban elhárította az ajánlatot.³⁶

Lehetetlen vállalkozás lenne a teljesség igényével felsorolni mindazokat a hazai és nemzetközi szervezeteket, egyesületeket, társaságokat és testületeket, amelyeknek a németül, franciául, olaszul és angolul kitűnően beszélő és író Wlassics Gyula elnöke vagy tagja volt. Nemzetközi téren feltétlenül említést érdemel, hogy tagja az Összehasonlító Jog Nemzetközi Társaságának (Société de législation comparée), a Hágai Állandó Választottbíróságnak és a párizsi Nemzetközi Diplomáciai Akadémiának.

1897-ben az uralkodó az első osztályú Vaskorona-renddel tüntette ki, 1916-ban bárói rangot kapott, 1926 megkapta a Magyar Érdemrend nagykeresztjét. 1921-ben megkapta a Magyar Tudományos Akadémia nagyjuttalmát. Az indokolás szerint a „nemzetközi jog terén megmutatta jól felfogott nemzeti érdekeink védelmének helyes módját”. 1933-ban a Szegedi Tudományegyetem tiszteletbeli doktora (honoris causa) lett. A számos elismerés sorában számunkra és a jelenkor számára talán mégis a legfontosabb, hogy tagja a legelső Corvin-lánc testületnek, amelyet a kormányzó és Klebelsberg Kuno által 1930. október 11-én aláírt rendelet új és legrangosabbnak szánt kitüntetésként hozott létre. A megalakult testület elnökévé a 12 tag – Berzeviczy Albert, Dohnányi Ernő, Herczeg Ferenc, Hubay Jenő, Korányi Sándor, Ravasz László, Teleki Pál, Zala György, Klebelsberg Kuno, Hóman Bálint, Karlovszky Bertalan – Wlassics Gyulát választotta, aki 1936-ig töltötte be a Testület elnöki tisztségét. 1936-ban megromlott egészségi állapota okán lemondott e tisztségről, utódává a testület Hóman Bálintot választotta.³⁷

85 éves korában 1937. március 30-án hunyt el. Április 3-án temették, a gyászszertartáson jelen volt a kormányzó, a miniszterelnök, a kormány tagjai, a politikai és tudományos élet vezető személyiségei.

„Addig dolgozott, míg mécsese ki nem aludt, fényes közjogi pozíciói mellett a közjogi irodalomban és a nemzetközi jog irodalmában is szakadatlanul tevékenykedett, ebbeli munkájában Magyarország igazának a világ jogász közvéleményében sok igaz barátot szerzett” – olvashatjuk a *Pesti Napló* már idézett megemlékezésében.³⁸ A magyar közélet és tudomány óriásától a nemzete méltó búcsút vett. De gondolatai, az e gondolatok által megtestesített szellemiség, emberi és erkölcsi tartalom velünk maradtak.

A Corvin-lánc testület kiemelt feladata és felelőssége, hogy Wlassics Gyula életművének üzenete továbbra is velünk maradjon és a nemzet szolgálatának szentelt élete a jövő generációi számára például szolgáljon.

³⁶ Mann Miklós: I.m. 24.

³⁷ Uo. 27.

³⁸ *Pesti Napló* 1937. március 31.: „Báró Wlassics Gyula”

PETŐ ZOLTÁN

PROHÁSZKA LAJOS A MAGYAR NÉPLÉLEKRŐL

A vándor és a bujdosó

PROHÁSZKA LAJOS (1897–1963) a magyar filozófiai, pedagógiai és politikai gondolkodás egyik legnagyobb formátumú, meghatározó személyisége volt a két világháború közötti években. Azok közé a magyar tudósok közé tartozott, akiket a kommunista hatalomátvételt követően háttérbe szorítottak és megvádoltak: fasisztának, reakciónak, antidemokratának bélyegezték, végül is ideológiai és politikai alapon teljesen kikapcsolták a magyar kulturális és tudományos életből.¹ Prohászka neve kevésbé van jelen a mai magyar kultúrában: a jelentős gondolkodó életműve iránt a rendszerváltás követően sem támadt számottevő érdeklődés, annak ellenére sem, hogy a korábbi akadályok mára szerencsére elhárultak. Az azóta eltelt időben Tőkéczi László rövid, főként Prohászka pedagógiai munkásságát összefoglaló tanulmányán² kívül a magyar filozófiatudomány képviselői közül csak Lackó Miklós és Percz László foglalkoztak bővebben Prohászka életművével néhány tanulmányukban. Az *ouvre* azonban ennek ellenére sem került be a magyar kulturális vérkeringésbe, és úgy tűnik, hogy a szerző nevét ma már valóban csak a specialisták és a 20. századi magyar eszmetörténet kutatói ismerik.

Ez okból is tartjuk fontosnak újra felhívni a figyelmet Prohászka, különös tekintettel legmaradandóbbnak tekinthető művére, az 1936-os megjelenésekor több mint ötven recenziót kiváltott *A vándor és a bujdosó*ra. Prohászkanak talán ez a „nemzetkarakterológiai” műve az, amellyel maradandó helyet szerzett magának a magyar filozófiai gondolkodás történetében – még akkor is, ha magát a „nemzetkarakterológiát” hamar tudománytalannak bélyegezte az 1945 után berendezkedő szovjethatalom, és – a biológiai rasszelmélettel való látszólagos hasonlósága okán – ezt is a „fasizmus szálláscsinálójaként” értelmezte.

Prohászka írásaiból sokoldalú tehetséggel megáldott tudós képe bontakozik ki: széleskörű munkássága a pedagógiatörténettől a kultúrfilozófián keresztül terjedt ki a vallásfilozófiára – ebben a vonatkozásban főként a Leopold Ziegler

¹ „Az 1947–1948-as évektől, a totális kommunista diktatúra időszakától kezdődő utolsó másfél évtized tragikus kálvária volt Prohászka számára. Az alig 52 éves tudóst kényszernyugdíjazták, azután törölték a bármiféle tudományos fokozatra méltók sorából; a rendszer egzisztenciális szempontból is teljes létbizonytalanságba taszította, majd csakhamar mind súlyosabb betegségbe sodorta.” (Lackó Miklós: Egy nemes konzervatív. A kultúrfilozófus Prohászka Lajos, in *Történelmi Szemle* XL. évf. (1998) 3–4. sz. 292.

² Tőkéczi László: *Prohászka Lajos*. Budapest, 1992, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.

német vallásfilozófust Magyarországon elsőként értékelő tanulmánya jelentős – a politikára, és egy sajátos értelemben felfogott történettudományra.

Csizmadia Ervin a fentebbiekkel egybehangzóan, Prohászkaát Joó Tiborral és Makkai Jánossal együtt sorolja az ún. „szellemtörténeti-társadalomlélektani irányzat” körébe a Horthy-rendszer politikatudományáról írott átfogó tanulmányában.⁴ Értelmezésében ez ugyanaz az irányzat, amelynek „olyan gondolkodók állnak (...) az élén, mint Gustave Le Bon, Ortega y Gasset és mások”.⁵ És valóban: Prohászka sokat merít Le Bontól és Ortégától, de még többet Leopold Zieglertől és Keyserlingtől, és különösen Eduard Sprangertől, tájékozódása egyetemes. De mégis, mindezek összhatásától valami eltérőt is alkot.

Nem véletlen, Prohászka erőteljes vonzalma a két világháború közötti német gondolkodókhoz. Máig legjelentősebbnek tartott műve *A vándor és a bujdosó*, mely talán a leginkább magán viseli a német filozófiai szellem bélyegét, melyről Hamvas Béla egy lelkes hangú korabeli recenzióban a következőket írta: „Prohászka Lajos *A vándor és bujdosója* az a mű, amelyet megjelenésétől számítva sem magyar történész, sem magyar társadalomtudós, sem etnológus, sem művészettörténész, de még művész, író, politikus sem nélkülözhet többé: a magyar sors megértéséhez az út ettől a pillanattól kezdve Prohászka könyvén át vezet.”⁶

A könyv – amely lényegében a magyarság nemzeti „lényegét” próbálja meghatározni tulajdonképpen nem csak a magyar, hanem a német és a magyar nép ellentmondásos, mégis sokszorosán összefonódó viszonyáról, egykor volt birodalmi egységéről és történelmi antagonizmusairól szól. A magyar nemzetkarakter, vagyis Prohászka szerint „a bujdosó” elsősorban a német nemzetkarakterrel párhuzamba állítva, azzal egyfajta sajátosan ellentmondásos, bonyolult vonzásokra és taszításokra épülő viszonyba helyezve van ábrázolva. Eszerint „a magyar sorstudomány” csak „a német sorstudományból” érthető meg igazán: ez utóbbi pedig csak úgy, ha – legalább felvillanások idejéig – a tekintetet még távolabbi népek felé kiterjesztjük: az angol, francia, olasz és spanyol nemzetekre nézünk. Vagyis egész Európából következően próbáljuk meg megérteni a németiséget, és belőle következően végrehajtani a tulajdonképpeni célt, a magyar „nemzetkarakter” felvázolását.

A „nemzetkarakterológia” legáltalánosabb módszereit, és felvázolt képét is német gondolkodóktól, mindenekelőtt Leopold Zieglertől és kisebb mértékben

³ Leopold Zieglernek a korban nagy hatást kiváltó, *Az Istenek alakváltozása* (Gestaltwandel der Götter) című művéről Magyarországon Prohászka Lajos írt először elemzést: *Vallás és kultúra: Leopold Ziegler filozófiája*. /Minerva Könyvtár 13/ Budapest, 1928, Eggenberger.

⁴ Csizmadia Ervin: *A magyar politikatudomány tradíciói a két világháború között: Munkabeszámoló*. OTKA, 2010. 47. real.mtak.hu/2695/1/69072_ZJ1.pdf. (Utolsó letöltés: 2023.03.28.)

⁵ Uo.

⁶ Hamvas Béla: Prohászka Lajos könyvéről: A magyar sorstudomány megalapítása, in Uő.: *A magyar hüperion I.* /Hamvas Béla művei 15/ Szentendre, 2007, Medio, 299.

Hermann Keyserlingtől veszi át. Ziegler volt, aki a német nemzetre a „vándor” fogalmát alkalmazta, de ugyanígy megtaláljuk Prohászka németség-képének hátterében Spengler híres – az egész európai civilizáció sajátos sorsaként felfogott – „fausti emberét”, amely a „végtelen tér” meghódításának bűvöletében él.⁷

Nemzet, kultúra, ország, sőt ember sincsen „önmagában” laboratóriumi atomként, hagyománytól, kapcsolódástól viszonyrendszertől és történelemtől megfosztva: minden nemzet sajátos karaktere az lesz, amely „vonzások és választások” komplex rendszerében egy „őseredeti magból” – vagy ha tetszik, egy spengleri-goethei „összimbólumból” kiindulva a történelemben magára eszmél és kifejlődik.

Nemzetkarakterológia

Nem véletlen, a két világháború közötti, „weimari” Németország kultúrfilozófusainak, Spenglernek, Keyserlingnek, Zieglernek, ilyen nagy arányú hatása volt a korabeli Magyarországon. Németország, az Osztrák-Magyar Monarchia szövetségeseiként az első világháborúban katasztrófális vereséget szenvedett, területének egy részét is elveszítette, és sajátos „belső fejlődésétől” a többség által idegennek érzett államformát kényszerítették rá a győztes hatalmak. Ebben a helyzetben vált szükségessé a nemzet fogalmának meghatározása és „újradefiniálása”: a 19. századi fogalmak lecserélése és mintegy – a minden oldalról támadás alá vett nemzeti közösségek számára – egy olyan régi-új identitás keresése, amely különbözik a „progresszió” különböző jelszavai nevében megalkotott közösség eszméjétől is. A progresszió hangulata egyáltalán nem volt a levegőben az 1920-as és az 1930-as években. „Európa valóban hanyatlik” – írta ekkor Prohászka is.⁸ Az első világháborúban vesztes, de sokszor még az olyan „győztes” nemzetek számára is, mint Olaszország, úgy tűnt, hogy éppen a mindent felülíró fejlődéseszmé, a mértéktelen iparosítás, a fegyverkezés, a francia forradalom által felszított és a politikai gondolkodás által továbbgerjesztett politikai és társadalmi izzás, a minden hagyományos gátat ledönteni vágyó szellem vezetett el a katasztrófához nem pedig az állítólagos nagynémet „nacionalizmus”. Az olyan, szintén a „győztes” oldalon álló államokban is, mint Nagy-Britannia, a jelentős szellemek kezdték el bírálni a modernizáció jegyében feltámadó és kibontakozó gátlástalan profitéhséget, és főként a kapitalizmus minden nemzeti vagy nemzetek feletti hagyománytól, erkölcstől, vallástól és

⁷ „Bárhon közelítjük is meg a német szellemet a maga megnyilvánulásaiban, akár gondolkodásában, akár törekvéseiben, akár cselekvésében vagy alkotásában: alapélményének, a változásnak kifejezésében mindenütt a végtelenség perspektíváit nyitja meg.” In Prohászka Lajos: *A vándor és a bujdosó*. Pécs, 1936, Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 58–59.

⁸ Prohászka Lajos: I.m. 167.

erkölcsiségtől megszabaduló „rabló” szellemét (Chesterton, Belloc, T. S. Eliot). A fejlődéselmével szembeni szkepszis azonban már korábban is jelentkezett: Németországban például az első világháború elementáris tapasztalata csupán felerősítette az eleve meglévő elgondolást „kulturális ciklusok” kapcsán (Goethe, Nietzsche, később Spengler). Ebben a kulturális környezetben születtek meg Keyserling, Spranger, Spengler és Ziegler nemzetkarakterológiával kapcsolatos elgondolásai is.

A nemzetkarakterológia gondolata – annak nem jelentéktelen, az ókorig visszanyúló előzményeivel – ilyen szociális, kulturális, politikai és földrajzi környezetben kristályosodott ki. A nemzetkarakterológia élesen, és már a legkorábbi időtől kezdve szemben állt a nemzetiszocializmus „fajelméletével” – amellyel kommunista és liberális kritikusai egyaránt összemosni igyekeztek. Nyilvánvaló, hogy teljesen alaptalan a két vonulat között valamiféle „közös nevezőt” keresni. Míg a fajelmélet – különösen annak nemzetiszocialista formája – mindenekelőtt biológiai, sőt, szociáldarwinisztikus alapon állt, az evolúciót tekintve a „fajok harcának” színtereként, addig a nemzetkarakterológia egyáltalán nem beszélt „a fajok harcáról”.

Itt nem „felsőbbrendű” vagy „alsóbbrendű” fajokról (rasszokról) beszéltek, hanem arról, hogy a különböző nemzetek nyilvánvalóan eltérő karakterisztikumai egyrészt jellegzetesek (lehetnek), másrészt pedig eltérésük oka nem vezethető vissza csak racionálisan értelmezhető történelmi-anyagi-szociológiai körülményekre. E körülmények egységesülése sem teszi azonosná a nemzeteket, mivel a nemzetek közötti határvonalakat éppúgy nem a nemzetek életének anyagi feltételei alkotják és húzzák meg, ahogyan az egyes individuumok sem pusztán életkörülményeik és életfeltételeik miatt térnek el egymástól. A különbségek valódi oka ennél mélyebben van: a karakter-jellegek ugyanakkor sohasem a biológikumból fakadnak, mint azt a fajelmélet gondolja. Ahogyan Prohászka már a *Vándor és a bujdosó* bevezető soraiban kijelenti: „A faji fejlődéselmélet egy tisztán naturalisztikus-kauzális magyarázóelvet tesz tipológiája tengelyévé, amennyiben ezt kizárólagosítja és a szellem minden irányú jellemző megnyilvánulását belőle vezeti le. Ezzel szemben a szellemtudományi tipológia a szellem összes értékvonatkozásainak jelentésfeltáró összefüggéséből mint egységes egészből indul ki, és ennek módszeres elemzése alapján megérteti az egyes értékvonatkozások természetét.”⁹ Míg a fajelmélet a biológiából, a testből, az alakból-alkatból és a szellem alapvetően testi meghatározottságaiból indul ki, addig a nemzetkarakterológia iránya ezzel éppen ellenkező: „[vele] tulajdonképpen mindig a közösségek szellemének ősi, metafizikai magvához érünk el s rajta keresztül válnak érthetőkké összes objektívációi is.” Mindenekelőtt tehát metafizikai elvet ért Prohászka a nemzetkarakterológia alatt, és ennek híján nem

⁹ Uo. 25.

is lehetne megérteni magát a népközösséget: „A lényeg megragadása csak akkor lehetséges, ha ezt a pszichológiai szemléletmódot felcseréljük a metafizikaival, ha tehát egy népközösség végső egzisztenciális gyökeréig igyekszünk hatolni. Ez az egzisztencialitás pedig feltárul a népközösség sorsában.”¹⁰

Ez igazán lényeges különbség. Prohászka mint a nemzetkarakterológia képviselője, ezáltal éppen abból a szellemből indul ki, amelyet a materialista rasszizmus megtagad. Kimondja, a sorok között azt is, hogy egy adott emberi egyént sohasem „determinálhatja” a vérség, minthogy a szellem és a lélek – az arisztotelészi „formához” hasonlóan – mindenkor uralkodik az „anyagon”¹¹, ugyanakkor – az egyéni lelkek egymástól eltérő „minőségeihez” hasonlóan – a különböző nemzetek esetében is beszélhetünk eltérő néplélekről vagy népszellemről. Ez, Prohászka szerint mindenekelőtt a más népi formákkal való érintkezés és a hozzájuk való alkalmazkodás eredményeként lép fel. Sohasem közömbös tehát, még kevésbé véletlen, hogy egy népközösség a történeti „hol” és „mikor” melyik küllőjén akad össze a lét más formáival s bontakozik ki velük, rajtuk vagy ellenükre.¹²

A sorsot – Spenglerhez megint rendkívül hasonlóan – afféle „demiurgikus” hatalomként fogja fel Prohászka, amely „kedvez vagy ellenáll, erjeszt vagy megbénít, felkínálkozik vagy detronizál”¹³ vagyis a sors képében megint csak egy olyan „metafizikai” hatalomról van szó, amely független bármilyen pusztán anyagi tényezőtől.¹⁴

Nyilvánvaló, hogy a néplélek és a népszellem – részben romantikus – koncepciója nem a természettudományok körébe tartozik. Ennek ellenére – vagy éppen ezért – Prohászka úgy tartotta, hogy adekvát módon képes megjeleníteni az egyes európai népek között minden kétséget kizárólag *empirikusan is* érzékelhető különbségeket, jellegzetességeket. Alapvetően konzervatív beállítottságú gondolkodóként Prohászka távol állt attól, hogy az úgynevezett „sztereotípiákat” *teljesen* érvénytelennek (vagy teljesen érvényesnek) minősítse. Az úgyne-

¹⁰ Uo. 15.

¹¹ „Maga a földrajzi környezet és a faji sajátosságok is úgyszólván csak mediuma ennek a megnyilvánulásnak: anyag, »materia«, amely valamely szellemi egységnek, mint típusnak a lehetséges megmunkálás számára adatott. Ez más szóval azt jelenti, hogy valamely közösség jelleme genetikusan is (tehát, hogy miképp lett azzá, amilyen) csak akkor érthető meg, ha már előzőleg ismerjük ennek a közösségnek meghatározó szellemi típusát.” (Uo. 25)

¹² Uo. 12

¹³ Uo.

¹⁴ Spengler – akinél a sors fogalma szintén rendkívül fontos, szintén „elkerülhetetlen végzetként” határozza meg egy kultúra alakulását. Prohászka szintén *A sors* címmel indítja könyvének első fejezetét, és kijelenti: „Mind a népközösség mint életközösség történetileg csak azt az utat járhatja, amely formájának sajátos lényegéből következik.” (Uo. 9.) Spenglernél a sors voltaképpen ugyanaz, mint a kauzalitás, csupán az érzés változik attól függően, hogy a kultúra és a civilizáció változásának folyamata miként van érzékelve az ember által. „A kultúr-ember befelé él, a civilizált ember pedig kifelé. A térben, testek és »tények« között. Amit az egyik sorsnak érez, azt a másik az ok és az okozat összefüggésében ragadja meg.” (Oswald Spengler: *A nyugat alkonya I.* Budapest, 1994, Európa, 551–552.)

Az ún. „Nemzettáblázat”, más néven az Európában élő népek és jellemzőik rövid leírása. Stájerországban készült festmény 1725 körül.

vezett „negatív” sztereotípiák egyáltalán nem biztos, hogy igazabbak az egyik népre, mint a másikra, azonban léteznek olyan „pozitív” sztereotípiák is, amelyek – miként Burke „hasznos előítéletei” – annyira igazak, amennyire a népek, kultúrák és országok – legalábbis az úgynevezett „globalizáció” előtt: még számos vonatkozásban különböznek egymástól. Hasonlóan ahhoz, ahogyan a konzervatívok szerint a különböző nyelvek és különböző vallások kialakulását sem lehet *pusztán* biológiai vagy földrajzi okokkal magyarázni – hiszen a népek mindenkor érintkezésben álltak egymással, ha nem volna a különböző népek karakterében semmi eltérés, akkor semmi sem indokolná azt, hogy miért alakuljanak ki ugyanazon földrajzi szélességen belül különböző művészeti, nyelvi, akár életmódbeli, sőt gazdasági formák. Az eltérések ugyanakkor nem „alacsonyabbrendűséget” vagy „magasabbrendűséget” jelentenek a nemzetek és népek viszonylatában – hacsak a nyilvánvalóan meglévő különbségeket a hatalmi és politikai propaganda ki nem forgatja, – hanem mindenekelőtt annak a kulturális pluralitásnak a bizonyítékát, amely a homogenizációval, az egyneműsítéssel és az ezzel mindig összefüggő kulturális nivellációval áll szemben. Prohászka „népszelleme” az efféle redukálhatatlan különbségekkel áll mélyebb összefüggésben. Talán ezért utasítja el – implicit módon – a népek különbségeit azok gazdasági fejlettségével vagy politikai rendszerével („demokratikus” és „diktatórikus” népek) magyarázó elméleteket, amelyek – a náciizmus szociáldarwinisztikus fajelméletéhez egyébként hasonlóan – egytényezős, leegyszerűsítő, az embert csupán a „homo *oeconomicus*” dimenziójára szűkítő magyarázatnak érezhetett. A materialisztikus fejlődéskoncepciók szerint a tagadhatatlanul meglévő különbségek „el fognak tűnni”, miként a „fajok harcában” is győzedelmeskednie kell „a legjobbnak”. A nemzetkarakterológia értelmezése szerint semmit nem kell a világból eltüntetni, redukálni, vagy „kiegyenesíteni”. A különbségek azért különbségek, mert a lét sokszínűségét jelenítik meg. A lét sokszínűsége egyben a választások, fejlődések és regressziók sokféleségének lehetőségét is jelenti a népek és nemzetek számára: azt, hogy a fejlődélméletek álmából felelmeszelve rájövünk, hogy nem létezik az „egy világ” és „egy kultúra” és „egy birodalom” koncepciója: csak különféle kultúrák, utak, fejlődések és bukások vannak.

A vándor

Prohászka, mielőtt rátérne az őt tulajdonképpen mélyebben érintő problémára, vagyis a német (*vándor*) és a magyar (*bujdosó*) nemzetek viszonyára, a nagy európai nemzetek közül még négyet emel ki: a spanyolt (*quijotista*), a franciát (*stilizátor*), az angolt (*telepes*) és az olaszt (*humanista*). Prohászka szerint tulajdonképpen hagyomány és modernség között van a népek karakterében a legnagyobb feszültségi állapot: azért a Don Quijote a spanyol lélek legfontosabb kifejeződése, mert magatartása egyszerre tragikus és némileg nevetséges, a francia, de különösen az angol szellem „a telepes” „egyfelől, mint puritán-demokratikus liberalizmus, másfelől, pedig mint kíméletlen merkantil-erkölcsű imperializmus jellemezhető”.¹⁵

Az angolok közmondásos tradicionalizmusa, Prohászka szerint valójában „csak az üres és elhamvadt formákat hurcolja tovább a kegyelet és ragaszkodás veretével”.¹⁶ Az angol és francia szellem tulajdonképpen a gazdasági struktúra általi teljes meghatározottságot is jelent, amely mindenre rányomja bélyegét: tudományra, vallásra, államra, etikára és jogra. Ez a szellem voltaképpen a *par excellence* modern szellem, ha lefejtjük róla a tradíció „álruháját”, akkor nem mást találunk, mint a természettudományos racionalitás pragmatizmusát. Ebből a tényből fakad az a sajátos „túlfejlődés”, amely egész Nyugat-Európára jellemző. Ez a „túlfejlődés” pedig majdnem pontosan az, amit Spengler a kultúrával szembeállított „civilizációnak” nevez: „S a túlfejlődés alapján épp oly kimerültség, mint a felbomlás, csak a hatásai különböznek ettől. Az antik világ és a középkor is, ebben az értelemben nem ismerik a túlfejlődést; ez tipikusan „nyugati” jelenség.”¹⁷

A túlfejlődéstől voltaképpen a Rajnától nyugatra – illetve délre – csak az olasz karakter menekült meg – anélkül méghozzá, hogy a spanyol népszellem anakronizmusába merült volna. Az olasz – amelyet Prohászka „humanistának” nevez, annak a tradíciónak köszönheti élő mivoltát, amely rajta – szemben az angollal és a franciával – nem „erőtlen dekórum”, hanem a jelen és a múlt közötti valós összeköttetés biztosítója, ráadásul olyan formában, hogy itt általános nemzeti vonásként válik élményszerűvé. Ennek köszönhető, hogy az olasz humanista – és a humanista mivolt – Prohászka megfogalmazásában azt jelenti, hogy „az embert sosem a tények” érdeklik, egész életvilágában a személyiség alapelve uralkodik – a pusztá halott, racionalizált „dologságok” fölött is, és

¹⁵ Prohászka: I.m. 38.

¹⁶ Uo. 39.

¹⁷ Spenglernél számos utalást és példát látunk a kultúra és a civilizáció technikai szembeállítására. „Minden szervezet a túlbujránzó szervezés áldozatává válik. A mesterséges világ befonta és megmérgezte a természetet. A civilizáció maga is gépezetté vált, és mindent gépszerűvé tesz, vagy akar tenni. Már csak lóerőkben gondolkodunk. [...] A technikai gondolat megvalósulást követel magának, akár van értelme, akár nincs.” (Oswald Spengler: *Válságok árnyékában: Filozófiai írások*. Budapest, 2013, Noran Libro, 149.)

a személyiség erejét, élő mivoltát képes belevinni az olyan formákba is, mint a lakóhely, a tárgyak, a javak vagy az intézmények.¹⁸ Ahogyan az olasz népszellem-népkarakter értékelésében nem nehéz felfedezni azokat a vonásokat, amelyeket Spengler *A nyugat alkonyában* a civilizációval szembeállított „kultúrának” tulajdonít, úgy még könnyebb észrevenni azt, hogy a németiség – vagyis Prohászka (és Ziegler) „vándora” is csak ugyanebben az – eredetileg, más hangsúlyokkal Kanttól származó – paradigmában értelmezhető.

A vándor – vagyis a németiség – úgy jelenik meg, mint a többi népkarakter – némileg hegeliánus értelemben felfogott – dialektikus tagadása. A vándor alapélménye a befejezetlenség, az új formák utáni szüntelen sóvárgás, a vágy és az ebből fakadó produktivitás. A német szellem definiálhatatlan – éppen ezért vonzza magához állandóan Olaszország, „a napfényes dél”. Olyan kép ez, amely mindenekelőtt a német és az olasz szellem „egymással ellentétes”, ugyanakkor „egymást kiegészítő” jellegzetességeként, jelentős szerzők sorát foglalkoztatta a késő középkortól kezdve.¹⁹ Prohászkanál a német „keletkezésben lévő nép”,²⁰ melynek sajátos – és a nyugati „túlfejlődött” népek szempontjából akár jogosnak is mondható – „barbársága” éppen „az ő nagy erőforrása és kiváltsága a többi néppel szemben”.²¹

A német eszerint – az olaszhoz némiképp hasonlóan – elkerülte volna a túlfinomodást, a túlfejlődést és vele a racionalizáció, a megmerevedés, a kiszikkadás, a gazdasági-természettudományos világszemlélet eluralkodását, ugyanakkor a spanyollal ellentétben nem vált „anakronisztikusan” középkorivá? Úgy őrizte meg befejezetlenségéből származó sajátos életerejét, hogy egyben megőrizte azt a sajátos benső lelkiséget is, amely – szemben az angol és francia, rossz értelmű lezártsággal – képes még „bármivé lenni”? Nem teljesen ez a helyzet.

Prohászka a németiség szenvedélyét a formálás iránt mindenre kiterjeszti. Szerinte a német szellem a világban annyira csak szüntelen processzust, alakulást, változást lát, hogy ez a sajátos tehetsége több torzulásnak is alapjává válik. Az egyik ilyen a „misztikus eltévelyedés”, amely hajlamossá teszi a németet az irrealizmusra: innen a középkori német misztika, Meister Eckhart a szellemet és „Isten lélekben való születését” hangsúlyozó „eretnksége” és a német romantika is. Magának a léleknek az önátélése válik ilyenképpen „bizonytalanná” – és ugyanennek a belső bizonytalanságnak, a világot illúzióknak, lényegtelen-

¹⁸ Prohászka: I.m. 38.

¹⁹ A fiatal Ferdinandy Mihály 1936-ban, *A vándor és a bujdosó* kiadásának évében írta meg emlékezései szerint *Itália és az északi ember* című esszéjét, amelynek harmadik fejezete szintén *A vándor* címet viseli. (Ferdinandy Mihály: *Itália és az északi ember*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2004, Attraktor, 20–29.) Tegyük hozzá: a kor egyik legismertebb műve volt Ernst Kantorowicz II. Hohenstaufen Frigyesről írt monográfiája – amelyről nem tudjuk, hogy Prohászka ismerte-e, mindenesetre Kantorowicz ugyanannak a Stefan George körül szerveződő George Kreisnek volt a tagja, amelyhez Ziegler is kapcsolatok fűzték.

²⁰ Prohászka: I.m. 53.

²¹ Uo.

nek látó spiritualizmusnak a külső és látható eredménye a német nemzettest fragmentált mivolta, szétszaggatottsága, a „német egység” soha igazán meg nem valósulása, az a „lelki meg nem kötöttség”, amely hirtelen fellendülésekben és hirtelen zuhanásokban, hatalmas bukásokban nyilvánul meg. A német „folyton kísérletezik a teljességgel, anélkül, hogy valaha is sikerült volna elérnie”.²² Ugyanebből a lelki instabilitásból következik Prohászka szerint a másik gyakori német elfajulás, mégpedig a „nehézkesség”. Ez pedig csak látszólag ellentéte az elsőnek, valójában annak kiegészítője. Mindebből ugyanakkor egy „fokozott problématudat” is következik, amely abból származik, hogy a német „a valóságot mindig az eszmén keresztül szemléli, mindig csak útban van a valóság felé”. Ebből fakad a németekre jellemző filozofikus hajlam és – talán – a szüntelen terjeszkedés, a „*Drang nach Osten*” eszméje is. Ahogyan Spengler „fausti emberének”, úgy a németnek is Prohászka szerint a „végtelenség eszméje” a mozgatórugója.²³

A végtelen két formája szüntelen ellentétbe kerül a német lélekben: ebből pedig egyaránt következik „világmegismerés és istensóvárgás”, amelyek ráadásul állandóan egymásba is folynak.²⁴ „A racionális konstrukció hátterében misztikus elemek lappanganak”, a német misztika azonban végeredményben mégis racionális. A német lélek legnagyobb veszélye a titán önistenítése, az „öndeifikálási törekvés”, amely nem más, mint „ágaskodás az emberfelettség után”. „Győzelme mindig győzelem önmaga felett, a humanitás felett, amelynek korlátait azért töri szét, hogy odaadásának szabad utat nyisson az Isten felé, akivel vitázik, hogy elérje őt és hozzá hasonuljon.”²⁵

A magyar lélek – gypűszellem?

A bujdosó – vagyis a magyar nép és nemzetkaraktere – mindenekelőtt a német-ség vándorának „örök feleselő társa”.²⁶ Ahogyan azt a hegeli filozófián iskolázott Prohászka látja: „történeti sorsban” való megfelelője. A német mellett a magyar is mindenekelőtt „barbár” Európa számára. Ahogyan a germán, úgy a magyar sincsen áthatva teljes mértékben a latinitás civilizáló szellemével, túlságosan zabolátlan és dacos, de túlságosan keleti és „befelé forduló” is ahhoz. A magyar „finitizmus” Prohászka egyik legtöbbet vitatott tétele, mely szerint a magyarság a Kárpátok gypűjénél semmilyen: sem politikai-hódító, sem gazdasági, sem pedig szellemi értelemben továbbmenni nem hajlandó. A „gypűszellem” az

²² Uo. 56.

²³ Uo. 58–59.

²⁴ Uo. 60.

²⁵ Uo. 63.

²⁶ Uo. 84.

oka annak, hogy a magyar örökké nyugat és kelet között, „a küszöbön” áll. A gypűszellem és az ebből következő magatartás elméletileg éppen a vándor magatartásának fordítottja, hiszen a gypűkkel szilárdan körülvevett föld népe az, amely mindig önmagába fordul, mindenekelőtt visszafelé tekint, amely a történelemben nem mozgást, kibomlást és „feladatot” lát, mivel nem mozgatja sem a vándor misztikus istenkeresése, sem pedig annak racionális és „civilizáló” küldetése. Birodalmát is lezárt egységben, jól látható, jól védhető határok és keretek között alapítja meg: ezt a szilárd határt pedig csak megvédeni akarja a támadástól. Mint a német, nem küld „telepeseket” a messzeségbe, ugyanakkor az sem érdekli, hogy a világot áthassa a saját szellemével. A magyar Európában későn jött jövevény, nincs valódi klasszikája sem, mint az olaszoknak, franciáknak. A magyar valami olyasmi, ami keletinek túlságosan nyugati, nyugatinak túlságosan keleti: mintha csak két világ között rekedt volna, és ez tükröződik az állam építményében éppúgy, mint a kultúra formájában.

A magyarság honfoglalása nem a középkori németség *Sacrum Imperium*ának megalapítása volt, hanem, a „rokon fajú népek” ellenében folytatott szüntelen élethalál-harcban egy biztos védelmi állás megkeresése. Amint a honfoglalás befejeződött, a magyar „magának földrajzilag határolt, vonulásában megállást jelző »szállásföldet« keresett és abban a védelmi rendszerben, amellyel a megszállt terület természeti zártságát még mesterségesen fokozni törekedett. A gypű és gypűelve, mint céltudatosan kiképzett országválasztó, a magyarság eme finitistikus lelki hajlandóságának jellemző tanúsága.”²⁷

Így lett aztán a későbbiekben a magyarság „Európa védőpajza” – olyan nemzet, amely történeti sorsának értelmét látszólag abban találta meg, hogy a nyugati kultúrát védelmezze – az ellen a kelet ellen, amelyből maga is kiszakadt. A nyugat azonban őt nem értette meg és a vallás, a civilizáció, a kereszténység és a latin nyelv politikai átvétele ellenére is ugyanolyan barbárnak, ugyanolyan idegennek tekintette, mint azelőtt. A magyar erre újabb elzárkózással és protestálással reagált, és amikor később, Mohács után a külső gypűt az oszmán hadak szétverték, az véglegesen egy benső, szellemi és lelki gypűvé vált – most már a kelet és a nyugat ellen egyaránt –, miközben a vándort olyan közelségbe engedte magához, mint soha azelőtt. „[...] kapuit sarkig kitérve Nyugat vándora előtt, sorsközösséget vállal vele, de ezzel viszont végkép áldozata lesz az ő végtelenségvágyának, s ezért – nem maradván már egybe – önnön testéből-szelleméből kényszerül »gypűt csinálni«.”²⁸

Ezzel a lépéssel lesz teljessé a vándor és a bujdosó dialektikája: a kuruc mozgalom ennek az egyik megtestesülése, de ez csak a legláthatóbb forma, voltaképpen az egész magyar népkarakter, a népiség szelleme, már talán a kezde-

²⁷ Uo. 87–88.

²⁸ Uo. 90.

tektől erre a „bujdosásra” van beállítva. A politikai bujdosás így csupán a már eleve meglévő „metafizikai mag” kikristályosodását jelenti: a magyar népszellem leglényege jelenik meg akkor – híven Prohászka eredeti téziséhez – ha a magyarság más népekkel és más formákkal ütközik. A magyarságra csak másodlagosan hat tovább a kelet, amelyből egykor maga is kiszakadt: a tatár-mongol hódítók, a törökök, később az oroszok. Bár Prohászka szerint „török-szláv” lélek is ott hagyta nyomát a magyar népkarakter alakulásán, mégiscsak a német az, amely a legnagyobb hatást gyakorolja rá: magát az (újkori) magyar kultúrát is „németesnek mondják” és úgy tűnik, hogy a magyar sajátos bujdosó jellege is leginkább a németességgel kapcsolatosan, hatalmi-politikai törekvéseinek kapcsán kerül a fókuszpontba.

A magyarságnál a kiváltságokért folytatott harc egybeesik az alkotmányért és a függetlenségért vívott harccal, az „örök követelés” pedig, amelyet a magyarnak felhánytorgatnak, épphogy nem az agresszió, hanem a depresszió következménye. A magyarnál az oly feltűnő „oligarchikus hajlam” is mindig defenzív karakterű volt, s ebből fakad, hogy a polgárság idegen kultúrájú, és az „idegenből jött” a nemesi kiváltságok védelme pedig annak a szellemi gyepűnek a védelmével esik egybe, amely mögött a magyarság nemzeti létét egyedül el tudja képzelni.

A magyar népkarakter „tanácstalan” voltának, a magyar „lelki immobilitásnak”, a „problématudat” hiányának és a sokat emlegetett „irrealitásnak”, vagyis a valóságtól való menekülés vágyának csak egyrésztől oka a – Prohászka által egyébként meglehetősen bizonytalanul felvázolt – „keletiessége”. A keletiesség, amely a szerző olvasatában mindenekelőtt tétlenség és a „virtuskodásra” való közmondásos hajlam, passzivitás, passzív ellenállás, a „nagy megindulások és nagy, télen várakozások” szeretete, „a magyarnak keleti nyugalmú, fölényesen tétlenkedő, pipázva nézelődő s viszont a megindulását mindig elhibázó magatartása.”²⁹

A magyar sajátos „irrealitása” más, mint a német irrealitás: a német a valóságot lényegtelennek, és ezért a szubjektum által alakíthatónak érzi, a magyar viszont éppen ellenkezőleg: „szükségképpen tűrhetetlennek, nyűgnek és kárhózatnak”³⁰, és ezért menekül előle. Más tehát az alapélmény, azonban e különböző világfelfogásokból hasonlóan valóságidegen magatartás fakadhat németnél és magyarnál is.

Prohászka olvasatában olyan gyökerét veszített keleti nép a magyar, amely a történelem sodrába belekerülve sem igazán keleti nem maradt, sem igazán nyugatvá nem lett – és ebben is hasonló a vándorhoz, hiszen a német is „barbár” az olasznak, franciának. Míg azonban a vándor dinamikusan képes kibonta-

²⁹ Uo. 169.

³⁰ Uo. 58–59.

kozatni saját kultúráját és képességeit a történelemben, még akkor is, ha ez a nemzettest tragikus szétszaggatottságával, illetve jelentős egyensúlyvesztésekkel, hirtelen fellendülésekkel és hirtelen hanyatlásokkal jár együtt; addig a magyar elsüllyed az önemésztésben. Az önemésztés, az önsajnálát pedig szellemi, politikai, eszmei terméketlenséget is szülhet, de csak akkor, ha nem egészül ki valami olyannal, amely szükséges a teljes néppé váláshoz.

A magyar pedig valami fontosat veszített el keletről nyugat felé tartó útja során: ez mindenekelőtt a mítosz.³¹ Az olasznak, angolnak, franciának, spanyolnak és németnek van mítosza: nem az számít, hogy pozitív-e ez a mítosz, hiszen látjuk, hogy a németsegnél a vándorlás inkább valamiféle megigézettség, „daimónia”,³² az angolnál és a franciánál pedig választottságtudat és „forradalmi megszállottság”. Mégis valamiféle „nemzeti misszió” ez Prohászka szerint, melynek „eszméje sugárzik elő, s amely a szétoldódás peremén is összefogja a közösség minden egyes tagját, mint eleven abroncs”.³³ Ezért olyan a magyar, mintha megzavarodva keresné önmagát Európa nemzetei között: ezért lesz kívülálló, és ezért azok a kísérletek is, amelyek során a magyarság megpróbálja létrehozni – a Német Nemzet Szent Római Birodalmának mintájára – a saját szakrális állam-eszméjét a középkorban, a Szent Korona-tan segítségével. A Szent Korona-tan – vagyis a részek misztikus összetartozása egy fizikai értelemben láthatatlan „korona-eszmében” – azonban összetörik a történelem realitásán: „Szent korona voltunk, vagy legalább is akartunk lenni, egész corpus, de vagyunk tört test, vérző, szétmarcangolt tagokkal: Corpus sacri Doloris.”³⁴

Mégis, a szentkorona-eszméből valami olyasmi sugárzik át, amely az olaszok „klasszika” tudatával is rokonítható (habár csak „mintegy távoli bércek mögül”) az elveszett mítosz keresése, amelynek szerencsés megtalálása jelentheti annak a fizikai és szellemi bujdosásnak a végét, amelyre a magyarság az új és a legújabb korban úgy tűnik, hogy „kárhoztatva” lett. „[...] él a misztikus corpus eszméje, amely az elbujdosottakban is ébrentartja a visszatérés vágyát és úgy tekinteti velük a bujdosást, ahogy népmeséink bujdosó hősei tekintik: mint megváltást az átok alól.”³⁵ Hiszen, a magyarságnak valamikor volt mítosza – hangsúlyozza Prohászka –, de nem tudjuk, hogy mi ez, mert a mítoszt valahol elvesztette.

Amikor a szerző ezeket a sorokat az 1930-as években leírta, egy hanyatló Európát látott maga körül. Európának olyan „közös missziója” van, amelyet népei nem értenek meg többé.³⁶ Ez a misszió olyan, amely mindenekelőtt – a sajátos értelemben vett humanizmus mellett elkötelezett Prohászka számára – a

³¹ Uo. 85

³² Uo.

³³ Uo.

³⁴ Uo. 125.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo. 167.

világ szellemmel való megtöltését, egy valódi, nem csupán a gazdasági és anyagi racionalitásnak mindent alárendelő „puszta” civilizáció megteremtését látja maga előtt. Egy ilyen, elsődlegesen szellemi értékek mentén felfogott Európában kereste a magyarság útját a ’30-as években.

A nemzetkarakterológia kritikusai

Prohászka a magyarság „negatív” – vagy a kritikusok által annak érzett – karakterjegyei mellett a mű végén azt is kiemelte, hogy éppen a magyarság „finitizmus” lehet az, amely útját állja a dekadens és túlracionalizált nyugati „túlfejlődésnek”. Európa „fiatal” nemzetei között éppen a magyar lehet képes arra, hogy a materializmus bilincseiben vergődő, egyoldalúan prakticista és ugyanakkor túlbürokratizálódott nyugattal szemben (mely megtagadja saját hagyományát) az önmegőrzés, és – a német vándor „izgató” szelleme és az olasz „klasszika” által is megtermékenyítve – az igazi európai szellem megmentésére is vállalkozzon. A magyarság képe Prohászkanál tehát nem egyoldalúan negatív, ahogyan a nyugat képe sem egyértelműen pozitív: hiába vesz át olyan jellemzőket is – főként az Ady-idézetek révén –, amelyek a „nyugatos” magyar „elmaradottságtudat” hagyományába illeszthetők. Nem az „elmaradottság-felzárkózás” sokat emlegetett közhelyéről van itt szó, hanem inkább arról, hogy a magyar „gyepűszellem” ténye olyan, amelynek egyszerre lehet pozitív és negatív irányú kibontakozása. Elsősorban itt nem „felzárkózni”, hanem „meghaladni” kell – és nincs hová „megérkezni”. Hiszen a nyugat maga is süllyed, a szellemi és politikai dekadencia útját követi³⁷ – nem a nyugatot, legalábbis nem a mai nyugatot kellene követni, hanem inkább a nemzet őseredetű mítoszát megtalálni, újra felfedezni. Ez volna az a „klasszika”, amely az olasznál megvan, de a magyarnál hiányzik.

A vándor és a bujdosó – a kezdeti lelkes hangú fogadtatás után – inkább az elutasított és a különböző indokokkal meg nem értett művek sorát gyarapította a magyar szellemi élet történetében. Ahogyan Lackó Miklós találóan írja: „A szélsőjobboldal számára [...] túl humanista-európai és túl szellemes volt, a konzervatívok számára túl kritikus, a népiek számára túl elvont és antinépies.”³⁸ Egyesek – például az alapvetően dicsérő recenziót író Szerb Antal – kiemelték, hogy az olasz és a német fejlődés dicsérete és annak pozitív példaként való szembeállítás az angol és francia „túlfejlődéssel” olyan, mintha aktuálpolitikai célokat szolgálna.³⁹ Mások, mint például a konzervatív-legitimista Pethő Sán-

³⁷ „A parlamenti demokráciák világszerte súlyos válságba jutottak, az alapjukul szolgáló erkölcsi-jogi felfogás megdőlt és gyakorlatuk merő technikává fajult.” (Prohászka Lajos: *A mai élet erkölcsé*. Idézi: Tökéczki László: I.m. 48.)

³⁸ Lackó Miklós: *Korszellem és tudomány*. Budapest, 1988, Gondolat, 179.

³⁹ Szerb Antal recenziója: *Válasz* III. évf. (1936) 10. sz. 581–582. (Idézi: Lackó Miklós: *Korszellem és tuda-*

dor *Bújdosó-e a magyar?* című írásában a mű „tudománytalan egyoldalúságát” kritizálta. Még olyan vád is felmerült, hogy Prohászka magyarsággal szembeni „hűvös objektivitása” egyenesen „bántó”.⁴⁰ Szekfű Gyula még szélesebb fronton indította a támadást: az általa szerkesztett *Mi a magyar?* című tanulmánygyűjtemény éppen azzal a céllal íródott, hogy Szekfű megmutassa a pozitív történettudomány „fölényét” a szellemtudományi koncepciók felett. Ahogyan Szekfű fogalmazott: „a fantázia és a líra felelőtlenségével” szemben „objektív módszerrel és eszközökkel” dolgozzon.⁴¹ A jobboldalról leginkább azt kárhoztatták, hogy Prohászka túlságosan negatívan ítéli meg a magyarság képét, éppen egy olyan korszakban – a trianoni sokk után – amikor a pozitív nemzetkép helyreállítására lett volna szükség. Másrészt pedig azt, hogy gondolkodása „németes”, nemzetidegen. A baloldalról a mű „túlzottan” konzervatív paradigmáját, forradalom-ellenességét, a nyugati liberalizmussal, demokráciával és a „felszínes” francia szellemmel szemben szkeptikus álláspontját vetették Prohászka szemére – egyszersmind azt is, hogy mintha pozitívabb képet rajzolna Németországról, és különösen Olaszországról. (Igaztalanul, mert Prohászka meglehetősen negatív álláspontja ekkor sem változott a totalitárius államok kapcsán.)

Úgy tűnik, a kortárs recenzensek közül talán egyedül Hamvas Béla értette meg a mű mélységét és írójának valódi szándékait. Nem véletlenül, hiszen Hamvas több szempontból is Prohászka szellemi rokona volt, a történelem antipozitivistá értelmzője, és annak a német „sorstudománynak” szinte egyetlen itthoni művelője, amelyhez Prohászka is vonzódott. Hamvas recenziójában kizárta a „pesszimizmust” és amellet érvelt, hogy Prohászka azért látja ilyen „sötéten” a magyar sorsot, mert „a sors kérdései csak a tragikus aspektus alatt mondják el magukról a valóságot”. Látta, hogy Prohászkanak nem a magyarság negatív ábrázolása vagy a „pesszimizmus” erőltetése volt a célja, hanem a magyar szellem láthatatlan „metafizikai magjának” vizsgálata, és annak láthatóvá tétele, hogy miképpen bontakozik ki ez a mag a látható történelemben, és mi-féle „sorsot” kovácsol a magyarság számára a tőle eltérő karakterű és fejlődésű európai népek gyűrűjében.

A sors kétségkívül tragikus, de ez látszik a magyar történelemből. Ugyanakkor erő is rejlik ebben a magyar sorsban: a magyarság nem tűnt el, és mindig képes volt a feltámadásra! Hamvas szerint „a tragikus” nem esztétikai fogalom, hanem egzisztenciális – az emberi egzisztencia álláspontja pedig egyedül a sorsban ragadható meg. „A tragikus helyzet mindaddig sötét marad, amíg az nem lép át az örök szférájába.”⁴²

mány. Budapest, 1988, Gondolat, 179.)

⁴⁰ Fábrián Dániel Prohászka-recenzióját idézi: Tökéczi László: *Prohászka Lajos*. 48.

⁴¹ Szekfű Gyula: Előszó, in Uő.: (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest, 1939, Magyar Szemle Társaság, 9.

⁴² Hamvas Béla: I.m. 313.

CZOPF ÁRON

A POSZTKONZERVATÍV ÁLLAPOT

AZ EMBER NEM születik konzervatívnak, éppúgy, ahogy liberálisnak vagy szocialistának sem. Ezek a beállítottságok a politikai gondolkodás és az élet olyan meghatározott formáihoz kapcsolódnak, melyekre csak a tudatosság bizonyos fokán lehet szert tenni. Így a politikai eszmélés pillanatában nem „romlatlan ösztöneink” törnek elő, ahogy Maurice Barrès hitte, s nem is a „típus” hatalma mutatkozik meg rajtunk, hanem a minket körülvevő valósággal lépünk sajátos kapcsolatba. Természetünk egyedül politikai lény voltunkat rejt magában kezdettől fogva, a többi már a minket érő külső hatások, vonzások és taszítások, valamint saját döntéseink függvénye. Igaz, gyakran előfordul, hogy a konzervativizmus nem elvszerű választás eredménye, hanem sokak számára „kontextuális” kérdés, amolyan kulturális meghatározottság, azonban, ha a konzervativizmusnak konkrét jelentést tulajdonítunk és azt feltételezzük, hogy elvei tudatosan is elsajátíthatók, akkor egy másik mintázatból kell kiindulunk.

Számos konzervatív gondolkodó életrajza tanúsítja, hogy a konzervatív válság lélektani mozzanatában milyen fontos szerepe van a kiábrándulásnak.¹ Sőt, ha kizárólag erre a momentumra összpontosítunk, könnyen az a benyomásunk támadhat, hogy a konzervatívokat egyedül a kiábrándulás különbözteti meg a progressívektől – pontosabban az, hogy életük egy korábbi szakaszában ábrándulnak ki, s így a rögeszméik mellett szívósabban kitartó progressíveknél hosszabb időt töltenek a Földön „illúziók nélkül”. Ez a polemikus megjegyzés ugyanakkor nem elégíthet ki bennünket. Továbbra is az a kérdés, hogy mi-féle kiábrándulás az, amely jó esetben nem pusztán reakcióhoz, hanem a lélek mélyebb rétegeit érintő *metanoiához* vezet? Ez a kiábrándulás az az ár, amit a tudatos konzervativizmusért mindenkinek meg kell fizetnie. Tézisem szerint a 21. századi Európában mindenekelőtt magából a konzervativizmusból kell kiábrándulnunk, illetve abból, amit ma tévesen annak neveznek.

¹ A kiábrándulás lélektani motívumát nem tehetjük a konzervatív gondolkodás legfőbb *kritériumává*, hiszen ezzel akaratlanul azt sugallnánk, hogy a konzervativizmus pusztán a felvilágosodásra adott „reakció”, amelynek nincsenek premodern gyökerei. Ezzel kapcsolatban két ellentétes álláspontot foglaltunk össze: Áron Czopf: Difficulties of Critiques of Modernity, in *Hungarian Conservative* II. évf. (2022) 5. sz. 94–99.

Az ókonzervatív hagyomány vége

A 19. század végén a konzervatív gondolkodás gyökeres átalakuláson ment keresztül. Elveszítette korábbi legfontosabb karaktervonásait, feladta a rendi-romantikus ellenzékiesség vonásait, a földbirtokhoz kötődő életformát, az abszolutizmusellenességet, a vallás primátusát és a hagyományos *societas civilis* védelmének programját. E pozíciókat elhagyva a konzervatívok jellemzően két új harcállás irányában mozdultak el a politikai térben: az angolszász világban a magánszféra és magántulajdon védelmére sorakoztak fel a szocialisták ellen és a liberálisok mellett, Európa legtöbb országában pedig radikális nacionalista irányt vettek. Ez a polarizáció a klasszikus konzervatív hagyomány gyökeres átalakulásához vagy még inkább annak felbomlásához vezetett – ezért mondhatja azt Panajotis Kondylis, hogy a konzervativizmus konkrét történeti jelenségként már nem lépte át a 20. század küszöbét – már „rég meghalt és el van hantolva”. A 19. század második felében részben egybeolvadt a liberalizmussal, részben pedig olyan új radikális irányzatokra esett szét, amelyek a konzervatív gondolkodás eredeti alapmotívumait már nem mutatták fel.² Ezt a markáns korszakhatárt jelző változást úgy foglalhatjuk össze, hogy *a konzervatív gondolkodásból eltűnt a premodern elem*.

A 19. század végének politikai és eszmei változásai csupán arról az evidenciáról tanúskodnak, hogy miként a viharban kidőlt fák sem kapnak új erőre táptalaj nélkül, úgy az ókonzervatív hagyomány sem képes tartósan túlélni egy posztkeresztény, szekuláris és iparosított tömegtársadalomban. A hagyomány törzsében és gyökerzetében olyan törés állt be, amely lényegében felszámolta az ókonzervatív gondolkodás autonómiáját. Így olyan hibrid politikai identitások alakultak ki, mint az angolszász liberális-konzervatív vagy a német konzervatív forradalmi irányzat – csak hogy a régi eszme két egymástól leginkább eltérő bomlástermékét említsük. Bár társadalomszemléletükben ezek egymástól markánsan különböznek, mindkét említett irányzat létrejöttéről tanúskodik, hogy az ókonzervatív hagyomány felőrlődött a modernizáció folyamatában és helyét az angolszász világban a modernizáció többé-kevésbé mérsékelt paradigmái, Európában pedig annak többé-kevésbé radikális, különutas formái vették át.³ Dacára annak, hogy egyes gondolkodók továbbra is konzervatívnak tekintették magukat, a huszadik század felé közelítve kimondhatjuk, hogy az ókonzervatív vagy más néven klasszikus konzervatív gondolkodás hagyomá-

² Panajotis Kondylis: *Konzervativismus. Geschichtlicher Gehalt und Untergang*. Berlin, 2023, Matthes & Seitz, 512., 567–610., 629.

³ A konzervatív forradalom e modern jellegéről lásd: Rolf Peter Sieferle: *Die Konservative Revolution. Fünf biographische Skizzen*. Berlin, 2020, Landtverlag, 18–21., Kondylis 2023, 582. Klemens Klemperer: *Germany's New Conservatism. Its History and Dilemma in the Twentieth Century*. Princeton, 1968, Princeton University Press, 116.

nya mint „konkrét történeti jelenség” (Panajotis Kondylis) vagy mint „szellemi struktúraösszefüggés” (Karl Mannheim) megszűnt.

A kontinentális hagyomány szakadásai, sorozatos megrázkódtatásai és felbomlása közepette többen az európai liberalizmus bukását is prognosztizálták. Juan Donoso Cortés Európa fokozódó radikalizációját látva 1851-ben kijelentette, hogy a teológiai és antropológiai szempontból teljességgel üres, csak kétségeket felmutatni képes liberalizmus a maga határozatlanságában nem lehet a szocialisták méltó ellenfele: „Senki sem tudná megmondani, hogy a liberalizmus hol lesz majd azon a napon, amikor a harcmezőt beborítják a katolikus és a szocialista falanxok.”⁴ Nyikolaj Bergyajev sem bízott a liberalizmus szellemi autonómiájában, ezért az első világháborút követően arról írt, hogy a liberálisok „azért hódolnak be a forradalmároknak mert képtelenek velük szembeszegezni egy eltérő és magasabb rendű erkölcsi igazságot”.⁵ A liberalizmus effajta kritikái azt mutatják meg, hogy milyen szellemi impulzusok kísérték a klasszikus konzervatív hagyomány felbomlását. Bár sem Cortés, sem Bergyajev nem tekinthető hagyományos értelemben konzervatívnak, sőt épp a saját személyükben példázják az ókonzervatív gondolkodás hanyatlását,⁶ láthatjuk, hogy a liberalizmust mint alternatívát elutasították, ráadásul mindketten azért, mert önálló erkölcsi princípiumok híján azt nem tartották a forradalom méltó ellenfelének. Ez a kritika a kontinentális ellenforradalmi hagyomány nyomait viseli magán.

A liberalizmus veresége és győzelme

Nehéz megmondani, hogy a liberalizmus jövőjét illetően Cortést igazolta-e a történelem. Paradox módon a liberalizmus győzött is és el is bukott. Cortés várakozásaival ellentétben nem az ultramontán, katolikus és ellenforradalmi Európa támadt fel, hogy harcba szálljon a szocializmussal, hanem különféle radikális nacionalista tömegmozgalmak alakultak, melyek számára elsősorban a Maurras-féle antiliberális *Action Française* jelentette az előképet. Igaza lett Cortésnek? A nagy társadalmi mozgalmak terén nem a politikai katolicizmus lett a huszadik század meghatározó ereje a szocializmussal szemben. Azt viszont Cortés jó előre felmérte, hogy a kontinensen valóban nem a liberalizmus lett a szocializmus fő ellenfele.

⁴ Juan Donoso Cortés: *Esszé a katolicizmusról, a liberalizmusról és a szocializmusról*. Ford. Csejtei Dezső. Budapest, 2022, Századvég, 233.

⁵ Idézi: Molnár Tamás: *Az egyház – évszázadok zarándoka*. Ford. Lukácsi Huba. Budapest, 1997, Szent István Társulat, 143.

⁶ Bergyajev misztikus és forradalmi gondolatoktól sem mentes arisztokratizmusa talán a közismertebb. A spanyol karlizmus hagyományos társadalomképével szakító Cortésről lásd: Alvaro d’Ors: Das „Glossarium” von Carl Schmitt, in *Schmittiana. Beiträge zu Leben und Werk Carl Schmitts*. Band VII. 2001, 240.

Ha 1918 után körbepillantunk Európában, alig találunk konzervatívokat és liberálisokat – mindenütt újfajta radikalizmusok tapossák egymást. Amerre a szem ellát, mindenütt agonisztikus utcaképek, vörös és fekete zászlók, karszalagok, jelvények a barikád két oldalán. A polgárháborús feleket mindenhol „vörösöknek” és „nemzetieknek” hívták az ibériai félszigettől egész Oroszorszáig. Ha a 19. század eszméinek fontosabb ismérveit keressük ezen a szellemi horizonton, akkor meg kell állapítanunk, hogy azok közül csupán a szocializmus és a nacionalizmus alapvonásai éltek tovább. És ha az a benyomásunk, hogy sehol sincsenek már konzervatívok és liberálisok, akkor nem optikai csalódásnak és nem csupán a radikalizmusok keltette illúzióknak estünk áldozatul, mert összességében nézve valóban így fest a 20. századi Európa politikai-ideológiai tájképe.

A 20. század volt az az évszázad, amelyben a liberalizmus súlypontja végképp átkerült az angolszász világba, jóllehet, már a 19. század nagyobb részében is Anglia jelentette a liberálisok számára a legfőbb igazodási pontot. A kontinentális konzervativizmus és liberalizmus bukása egyeduralkodóvá tette az angolszász liberális hagyományt, melyben már jóval az első világháború előtt adottak voltak a konzervativizmus és liberalizmus egybeolvadásának előfeltételei. Politikai tekintetben ez azt jelentette, hogy a tömegdemokráciától és a szocializmustól tartó konzervatívok a liberálisok szárnya alá bújtak és lényegében lemondtak politikai önállóságukról. Nézeteik elveszítették minden eredeti megkülönböztető jegyüket és a liberális–szekuláris–kapitalista gondolkodás mintázataival olvadtak egybe.⁷ A liberalizmus tehát Európában követte a konzervativizmust a sírba, az angolszász világ fölött viszont triumfált.

Ha a liberalizmus sikereit és kudarcait jobban meg akarjuk érteni, mindezekelőtt a liberális konszolidáció mintaállamaira és azok különleges földrajzi helyzetére kell rámutatnunk. Az Egyesült Államok és Anglia esetében is a geopolitikai „szigetjelleg” az oka, hogy ezen országok a legnagyobb háborúikat a tengerentúlon, saját területüktől messze vívhatták meg.⁸ Ennek különösen az első világháborút követően volt nagy jelentősége, amikor a háborútól feldúlt európai országokban puccskísérletek, viharos kormányváltások érték egymást, az Egyesült Államok és Nagy Britannia esetében viszont stabilitás és folytonosság uralkodott. Míg az angolszász országokban kormányváltásokra, addig Európa országaiban rendszerváltásokra és forradalmakra került sor. Így nem meglepő, hogy a parlamentarizmus és a liberalizmus 19. századi fénykorára az angolszász világban pozitívan emlékeztek vissza, a kontinentális politikában vi-

⁷ Kondylis 2023, 513.

⁸ Carl Schmitt: *Beschleuniger wider Willen oder: Problematik der westlichen Hemisphäre*, in Uő.: *Staat, Großraum, Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969*. Herausgegeben von Günter Maschke. Berlin, 1995, Duncker & Humblot, 431–440. Itt: 432.

szont a legtöbben már úgy tekintettek a liberális-parlamentáris korszakra, mint minden nyomorúság és összeomlás forrására.⁹

Alig említhető olyan ország, amelyben a háború után ne a végrehajtó hatalom gyengeségét okolták volna a viszontagságos időkért. A háború és az azt követő társadalmi megrázkódtatások egész sora ébresztett mély bizalmatlanságot ébresztett a tömegek szívében a képviseleti rendszerrel és a pártok uralmával szemben, míg Angliában tovább virágzott a pártoligarchia.¹⁰ Az eltérő geopolitikai helyzet és a nagyrészt ebből fakadó sajátos történelmi fejlődés miatt az angolszász világ liberális elitjei töretlenül fenn tudták tartani a maguk uralmi kultúráját és liberalizmusuk anyagi bázisát. Eközben Európában a háborús, majd a rákövetkező polgárháborús tapasztalatok az antiliberális erőknél és a tömegpolitika különböző formáinak kedveztek. Éppen ezért nem lehet eldönteni, hogy Cortés látomása valóra vált-e, hiszen a liberalizmus győzött is és el is bukott. Elbukott Európában és győzelmet aratott az angolszász világban.

Egy civilizációs törés

A hosszú 19. század után az első világháborúval két értelemben is civilizációs törés következett be. Elsősorban arra gondolunk, hogy a kontinentális hagyomány folytonossága megszakadt és ez alatt nem csupán a klasszikus konzervativizmus felbomlását és jellemzőinek eltűnését értjük, hanem egy sokkal szélesebb körű hagyomány végét. Az első világháború jelentette a régi Európa végét. Emellett joggal beszélhetünk egy másik civilizációs törésről is, amely az elsősorban angolszász hatalmakat jelentő progresszív „liberális nyugat” és a globális súlyát elveszítő, szétzilált Európa között állt be. E törést már a világháború alatt nyíltan hirdette mindkét fél propagandája, de eszmetörténeti szempontból legalább ennyire fontos, hogy olyan nagyhatású könyvek is napvilágot láttak, amelyek a kultúrfilozófia rangjára emelték a konfrontációt. A legismertebb ezek közül Oswald Spengler *A nyugat alkonya* című műve, amelynek megjelenése egybeesett a világháború végével. Elemzésének középponti kategóriái az organikus kultúra és a megmerevedett, hanyatló civilizáció ellenfogalmai voltak, amelyek már a világháború során „ellenfogalmi struktúrát” (Reinhart Koselleck) alkottak és a háborús propaganda keretében harci fogalomként (*Kampfbegriff*) is használták őket.

⁹ Ezt a szemléletet példázza: Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920, „Élet” Irodalmi és Nyomda R. T.

¹⁰ Ostrogorski elemzése szerint Anglia hagyományos elitje a pártok oligarchikus irányításában őrizte meg hatalmát. Lásd: M. Ostrogorski: *Democracy and the Organization of Political Parties*. Translated by Frederick Clarke. London, 1902, MacMillan, 581., vö. Robert Michels: *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens*. Leipzig, 1911, Werner Klinkhardt, vö.: Rolf Peter Sieferle: *Finis Germania*. Ford. Joób Kristóf. Budapest, 2020, Osiris–MCC, 18–24.

Az angolok és franciák univerzalista módon a civilizáció, modernitás és az egyetemes szabadság védelmezőiként tekintettek magukra, míg a németek a kultúra fogalmához, a nemzeti egység gondolatához folyamodtak és önértelmességük szerint is pogány, „keleti” harcosokként néztek szembe a nyugati civilizációval. Nem véletlen, hogy Thomas Mann a háborús propagandát is feltünteti – Nietzsche és Dosztojevskij mellett – amikor számot vet a civilizációs töréshöz vezető kultúrtörténeti okokkal. Mint írja, az *ellenség*, tehát a „civilizáció” tábora a pogányság vádját vágta a hadviselő Németország szemébe. Mann szerint a Róma-ellenes¹¹ és mindmáig szüntelenül protestáló Németország partikularizmusával szemben a világháborúban az univerzalizmus örökségét felélesztő egyesült Nyugat, a tulajdonképpeni ellenség, a „civilizáció” kelt harca.¹²

Ugyanerről az ellentétéről szólt a háború idején Werner Sombart *Händler und Helden* című könyve is, amelyben a civilizáció és kultúra összeapása egy másik képben fejeződik ki a kereskedők és hősök küzdelmeként. „Minden nagy háború vallásháború” – írja Sombart – ez a megállapítás pedig hatványozottan igaz a világháborúra, mert abban a kapitalizmus és a nacionalizmus összeapása egy „hitbéli ellentét” – „vagy, ahogyan ma hajlamosak vagyunk mondani: egy világnézeti ellentét” formáját ölti. A háború nem Elzász-Lotaringiáért és a Balkánért zajlik, hanem egyfelől a „nyugateurópai civilizáció” és „1789 eszméi”, másfelől a német „militarizmus” és „barbárság” közti döntő összecsapásról – a kereskedők és hősök küzdelméről van szó.¹³ Figyelemreméltó, hogy a német Sombart számára nem a militarizmus vagy a barbárság fogalmai voltak ellen-szenvesek, sokkal inkább az olyan kategóriák, mint a kereskedelem és a civilizáció. Úgy tűnik, az aszimmetrikus ellenfogalmak legalább olyan fontos szerepet játszanak a politikai identitás alakításában, mint az ellenség megnevezésében.¹⁴

Anélkül, hogy a fent idézett művek részletesebb ismertetésébe belemennék, könnyen belátható, hogy az olyan munkák, mint Sombart világháborúról szóló könyve, vagy Mann elmékedései egyaránt a háborús ellenségképekből és ellenségfogalmakból vett és azok alapján elsajátított identitásról tanúskodnak. A németek kitüntetésként vették magukra a barbár Arminius és a kelet felől támadó civilizálatlan harcos képzetét és azt a vádat, hogy ők a progresszív-liberális

¹¹ Carl Schmitt több ízben felhívta a figyelmet a német kulturális életben uralkodó rómaellenes érzületre: Carl Schmitt: A római katolicizmus és politikai forma, in Uő.: *Katolicizmus és politika*. Ford. Kereszténység és Politika Kutatócsoport, Budapest, 2023, Szent István Társulat, 7., vö.: Carl Schmitt: *Glossarium. Aufzeichnungen der Jahre 1947–1951*. Berlin, 1991, Duncker & Humblot, 136., 317.

¹² Thomas Mann: *Betrachtungen eines Unpolitischen*. Berlin, 1920, S. Fischer Verlag, 6., 8.

¹³ Werner Sombart: *Händler und Helden. Patriotische Besinnungen*. München–Leipzig, 1915, Duncker & Humblot, 3–4. Ugyanezt a dichotómiát használja Carl Schmitt is, amikor *A politikai fogalomban* mintegy az első világháború tanulságait is összefoglalva ezt írja: „Korábban a harcias népek igázták le a kereskedő népeket, ma ez fordítva történik.” Carl Schmitt: A politikai fogalma, in Uő.: *A politikai fogalma. Válogatott politika és államelméleti tanulmányok*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Budapest, 2002, Osiris–Pallas Stúdió–Attraktor, 52.

¹⁴ Reinhart Koselleck: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Ford. Szabó Márton. Budapest, 1997, József Műhely.

civilizáció legfőbb ellenségei. Csupán a kannibalizmus és a németeket hunokkal azonosító nyugati narratívát kellett zárójelbe tenniük, az viszont tagadhatatlan, hogy a nyugati antantpropaganda számos más motívuma találkozott a német-ség önképével. Bár e tény eszmetörténeti jelentőségét általában alábecsülik, a háborús propagandával is megerősített identitás sokat hozzatett a kontinentális különút (*Sonderweg*) antiliberális és nyugatellenes éléhez.¹⁵

A kontinentális különút

A történetfilozófiai szkepszis azt mondatja velünk, hogy nem tulajdonítható a történelemnek semmiféle normativitás, így tehát nincsen semmi okunk, hogy bármely nemzet nagy közösség esetében „normális” illetve „eltorzult” történelmi fejlődésről beszéljünk. Tisztában vagyunk azzal, hogy sokan vannak, akik ezt másképp gondolják, pontosan ezért tartjuk fontosnak külön kihangsúlyozni, hogy az emberi rend jóval közelebb áll a különbségek és heteronómiák örök káoszához¹⁶, mint a korszellem vagy a célirányos fejlődés bármilyen elképzeléséhez. A gyanú hermeneutikáját legalább részlegesen mozgósítva emlékeztetnünk kell arra is, hogy az emberi rend történetfilozófiailag elgondolt egységét jellemzően az éppen aktuális győztesek és univerzalista birodalmak szokták hirdetni és általában pont a leigázottak azok, akiktől meg szokás vonni a történetfilozófiai „normalitás” malasztját.

Ha a kontinentális politikai gondolkodás az egyetemes emberi fejlődés anomáliájaként szerepel a tankönyveinkben, akkor ebből nem arra kell következtetnünk, hogy letértünk a „helyes útról”, hanem arra, hogy a történelem értelmét már az Európán kívüli hatalmak határozzák meg, amelyek a 20. századdal végképp átvették a globális hegemóniát Európától. A kontinentális fejlődés olyan sajátosságai, mint a különutas modernizáció, a szerves liberális-parlamentáris fejlődés hiánya, a hagyományokban és uralmi kultúrában beállt szakadások, valamint a polgárság egykori radikalizációja a második világháború utáni világrendben már végképp az angolszász liberalizmust tették a konzervativizmus szinonimájává.¹⁷

Figyelemreméltó, hogy e „konzervativizmus” érvényét legtöbbször épp az angolszász liberális modernizációs paradigma sikeréhez kapcsolják, a kontinentális konzervatív hagyomány különböző bomlástermékeit, atavizmusait és töredékeit azért ítélik meg negatívan, mert azok az angolszász liberalizmus normatív tekintetével megítélve nem a magántulajdon védelmét vélik az állam

¹⁵ Sieferle 2020, 11–12.

¹⁶ Hannah Arendt: *Was ist Politik? Fragmente aus dem Nachlaß*. München, 2020, Piper, 10.

¹⁷ Kondylis 2023, 580., Sieferle 2020, 9–24.

legfőbb feladatának, hanem a közjó szolgálatát. A politikai gondolkodás sokrétű kontinentális hagyományát legfőképpen azért marasztalják el, mert kiveszett belőle a mérsékelt liberalizmus, amelyet az angolszász kultúrkörben konzervativizmusnak neveznek.

Sohasem voltunk angolok

Hány olyan „konzervatív” van ma Európában, aki *Lord Actont*, *Lord Salisburyt* és *Sir Roger Scrutont*¹⁸ tartja a konzervativizmus mércéjének, viszont sosem hallott még saját kontinentális hagyománya képviselőiről! Az európai „konzervatívok” legjobb esetben is klasszikus liberálisokat és a politikai szkepszis tengerentúli képviselőit állítják maguk elé mérceként és jellemzően őket nevezik a konzervativizmus etalonjainak, miközben a klasszikus konzervatív hagyományról egyáltalán nem vesznek tudomást. Ez súlyos válságtünet, amelyre nem lehet legyinteni. Az a tény, hogy sokak szemében az angolszász országok fejlődése és a liberális konszolidáció társadalompolitikai modellje a történelem *par excellence* igazságaként ragyog fel a nyugati horizonton, sokkal többről tanúskodik, mint pusztá sznobizmusról: ez a posztkonzervatív állapot félreérthetetlen tünete és az intellektuális öngyarmatosítás jegyében tökéletes mintája annak, amit a posztkoloniális irodalom hibrid identitásnak nevez. Ez olyan kívülről elsajátított, kevert azonosságtudatot jelent, amely végső soron megakadályozza a saját politikai testtel való azonosulást.¹⁹ Ebből is láthatjuk, hogy a posztkonzervatív állapot ma nem csupán összeér, hanem szorosan össze is fonódik a posztmodernnel.

A különböző fogalmak, társadalomszemléletek és hagyományok a posztkonzervatív állapotban nem csupán a kultúrák párbeszéde és az eltérő kánonok természetes kölcsönhatásai miatt keverednek, hanem teljes promiszkuitásban olvadnak egybe, mintha egyik hagyománynak és fogalomnak sem lenne meg a saját, többitől eltérő jelentősége. A világ legertermészetesebb dolga, ha Európában angolszász szerzőket is olvasnak, a tengerentúlon pedig európai szerzők is kifejthetik a hatásukat. Az általunk kifogásolt helyzet és a posztkonzervatív állapot lényege nem ez. Másról van szó: a 19. század utolsó harmadában a klasszikus konzervatív hagyomány felbomlott és az angolszász kultúrkörben a liberalizmusnak, Európában pedig a radikalizálódó polgárság mozgalmainak

¹⁸ Scruton a klasszikus európai konzervatív hagyomány társadalomképével és gazdaságtanával ellentétes gondolatokat és szerzőket népszerűsített a „liberálkonzervatív” jelzőt hangoztatva. Roger Scruton: A liberálkonzervativizmus és Közép-Európa, in Uő.: *Mi a konzervativizmus? Válogatott esszék*. Ford. Jónás Csaba. Budapest, 2021, Osiris–MCC, 258–271.

¹⁹ Czopf Áron: A konzervatív tudat dekolonizációja, in *Kommentár* XIII. évf. (2018) 5-6. sz. 7–9., Áron Czopf: Gegen die Transpolitik, in *Tumult* (2021) 4. sz. 78–80.

adta át a helyét. Amit tehát ma konzervativizmusnak nevezünk, az leginkább a klasszikus konzervatív hagyomány felbomlása utáni angol viszonyok közt értelmezhető irányzat, amely minden lényeges vonatkozásban *ellentétes* a klasszikus konzervatív hagyománnyal: a közjó és a politikai közösség (*societas civilis*) premodern szemlélete helyett a magánszférát és az individuumot állítja előtérbe; az ipari társadalom és a piac konzervatív társadalompolitikai bírálata helyett az emberi viszonyok és a gondolkodás korlátlan ökonomizálása mellett száll síkra, a valláshoz, földhöz és lokális hagyományokhoz kapcsolódó mentalitás helyett pragmatikus, mérsékelt liberális reformelképzeléseket hirdet.

A kontinentális hagyomány folytonossághiányát nem lehet az angol liberalizmus segítségével áthidalni, egyszerűen azért, mert sohasem voltunk angolok, illetve ahogy Zrínyi Miklós már a 17. században megfogalmazta: „Anglia csaknem más világ, más természet”²⁰. Ez a mélységes realizmusról tanúskodó megállapítás akkor is érvényes maradt, amikor az angol intézményeknek és intellektuális divatoknak hallatlan presztízse lett Európában. Immár a 19. században járunk, amikor Klemens von Metternich is óva intett attól, hogy európai országok a liberális angol intézményeket és szokásokat másolják le. Úgy vélte, a francia forradalom okai között fontos szerepet játszott Anglia példája és kulturális befolyása, amely annak ellenére is követőkre talál a kontinensen, hogy az európai országok földrajzi helyzetét, szokásait és intézményeit össze sem lehet hasonlítani Angliával: egyik kontinentális ország számára sem felelnek meg az angol minták.²¹

Az angol hatás természetesen mindvégig jelen volt a kontinentális konzervatív gondolkodás különböző irányzataiban és fórumain: Edmund Burke *Tőprengések a francia forradalomról* című művét a Metternich legközvetlenebb környezetébe tartozó Friedrich von Gentz fordította németre. Mindez azonban az eltérő angolszász és kontinentális fejlődés mintáin nem sokat változtat, azokat ugyanis a geopolitikai, történelmi és társadalmi hatások határozták meg és térítették két eltérő irányba.

A konzervativizmus mint határjelenség

Posztkonzervatív állapotnak nevezzük azt az eszmetörténeti helyzetet, amelyben a klasszikus konzervativizmus hagyományos ismérvei már eltűntek, vagy önmagukban egyáltalán nem alkalmasak a politikai akaratképzésre. Fontos ismérve ennek az állapotnak, hogy a hagyomány folytonossága helyett legfeljebb

²⁰ Zrínyi Miklós: Az török áfium ellen való orvosság, avagy a töröknek magyarral való békessége ellen való antidotum, in Uő.: *Tollal és kézzel. Zrínyi Miklós költői és prózai művei*. Budapest, 2020, Balassi, 372–386. Itt: 378.

²¹ Clemens Metternich: My political confession of faith, in Béla Menczer (szerk.): *Catholic Political Thought 1789–1848*. London, 1962, University of Notre Dame Press, 140–156. Itt: 145.

a történelmi relativizmusba vesző „status quo-konzervativizmus” uralkodik, amelyet semmilyen elvi kritérium nem különböztet meg a liberalizmustól, az ókonzervatív társadalomszemlélet helyett pedig egy azzal ellentétes liberális-individualista, szekuláris és kapitalista nézetrendszeret neveznek konzervatívnak, amely legfeljebb egy homályos válságtudattal különbözteti meg magát a progresszív erőktől. Ebben az állapotban az, amit közkeletűen „konzervativizmusnak” neveznek, valójában nem más, mint a liberálisok álruhája, amit akkor viselnek, ha inkognitóban akarnak utazni.

Kézenfekvő ellenvetés lenne, hogy helytelenül azonosítjuk a konzervativizmust minden további nélkül az ókonzervatív hagyománnyal, mert ezáltal túlságosan leszűkítjük a fogalom jelentéskörét. Minden definíció feladata az, hogy egy adott fogalom érvényességi körét meghatározza és ez másként nem érhető el, csak szűkítés révén. Az ellenvetés érvénye abban rejlik, hogy az egész kérdés azon áll vagy bukik, valóban indokolt-e az ókonzervatív hagyományra korlátozni a konzervativizmus jelentését, vagy ezzel túlzásba esünk a fogalmi takarékosság terén? Megítélésünk szerint messzemenően indokolt ez a meghatározás, ugyanis, ha nem akarjuk a konzervativizmus fogalmát feloldani a történelmi relativizmusban, illetve nem akarunk azzal az érveléssel takarózni, amely szerint a konzervatív gondolkodásnak nincsen objektív tartalma, hanem „ahány konzervatív annyiféle konzervativizmus”, akkor nincs más lehetőségünk, vissza kell adnunk a holtaknak a kincseiket, nehogy ugyanolyan átok szálljon ránk is, amilyen a kortárs liberális elméken már érezteti a hatását.

Bízást közelebb jutunk a konzervativizmus értelméhez, ha kimondjuk, hogy a 19. század vége óta egy posztkonzervatív állapotban leledzünk, mert így végre a konzervativizmus eszmetörténeti helyzetének is konkrét meghatározását adhatjuk. Egy kis túlzással azt mondhatjuk, hogy az első konzervatívok voltak egyben az utolsók is, és ezzel igazságot teszünk abban a kérdésben, hogy a konzervatív gondolkodás a premodern *societas civilis* utóvédharcához, vagy az ellenfelvilágosodás reaktív mozzanatához tartozik-e. A konzervativizmus leginkább a premodern és modern gondolkodás *határjelensége*, vagy átmeneti *jelensége*. Előtte nem konzervativizmusról beszélünk, hanem hagyományról, utána pedig már kizárólag modern ideológiák és ellen-ideológiák összeütközésének lehetünk tanúi. Az átmenet az ipari társadalom kialakulását, a premodern mentalitás és társadalmi struktúrák eltűnését, nyugaton a „liberális hegemonia” (Molnár Tamás), keleten pedig a „szocialista hegemonia” létrejöttét jelenti.

A klasszikus liberálisoktól a posztliberális iskoláig

A konzervativizmusnak csak a modernizációs átmenetben voltak egységes ismérvei, amikor a premodern társadalomszemlélet találkozott a modern állam-szervezettel és az iparosítással. Nem véletlen, hogy akik nem ismerik fel a poszt-konzervatív állapotot, azok szerint a konzervativizmus csupán egy kritériumok nélküli és definiálhatatlan gyűjtőfogalom. Igen kevesen vállalkoztak rá, hogy az ókonzervatív hagyomány történeti keretein kívül átfogó jellemzést adjanak a konzervatív gondolkodásról. E kísérletek közül érdemes kiemelni Russell Kirk és Willmoore Kendall műveit.

Kirk *The Conservative Mind* című művében kifejezetten a modern és angolszász konzervatív gondolkodást elemzi, így sem a kontinentális hagyományról, sem a konzervativizmus premodern gyökereiről nem tesz érdemben említést. Olyan kijelentéseket olvashatunk ebben a műben, mint a következő: „Burke azért volt liberális, mert konzervatív volt.”²² A liberalizmus és a konzervativizmus egybeolvadását úgy kezeli, mintha az teljes összhangban lenne a konzervativizmus eredendő fogalmi ismérveivel, tehát egyszerűen eltekint az ókonzervatív hagyománytól. Könyvének minden fejezetében liberális eszmékre helyezi a hangsúlyt – a „többség zsarnokságáról” (Alexis de Tocqueville)²³ szóló klasszikus liberális gondolatokat és a demokrácia viktoriánus bírálata hozza fel a konzervatív gondolkodás jellemzésére. Munkájának ezzel együtt komoly erényei is vannak és nem mondhatnánk, hogy ha halványan is, de ne tükröződne benne semmi a konzervatív örökségből. Mégis Kirk, akit az angolszász konzervatív hagyomány megújítójaként és egyik legfőbb értelmezőjeként tartanak számon, a mi fogalmaink szerint nem a konzervativizmusról beszél, hanem az angolszász liberalizmusról.

Willmoore Kendall amerikai viszonyok között már azokat tekinti konzervatívoknak, akik ellenállnak a „liberális forradalomnak”, sőt esetleg vissza is akarják azt szorítani. Úgy tűnik, mintha a „harc helyzet” leírásakor a posztkonzervatív állapot egyes vonásaira is felfigyelne: „A liberális csapatok – írja – a vonal bal oldalán sorakoznak fel (vegyük észre, hogy szóhasználatunkban a vonal világosan elválasztja a balt a jobboldaltól), a konzervatívok pedig a jobb oldalon. [...] a háború egy támadással kezdődött, melyet a liberálisok [...] indítottak egy olyan helyről, mely okkal nem látszik a térképen. A liberálisok egyszer csak benyomultak néhány olyan területre, melyeket évszázadokon át, megkérdőjelezhetetlenül a vonaltól jobbra található emberek tartottak az irányításuk

²² Russell Kirk: *The Conservative Mind. From Burke to Eliot*. Washington, 2001, Regnery, 21.

²³ Kondylis felhívja rá a figyelmet, hogy a klasszikus liberális Tocqueville abból az országból származott, ahol a klasszikus konzervativizmus először bukott meg. Kondylis 2023, 513–514.

Vissza Európába!
(Giammusso Manciola plakátjának részlete)

alatt.”²⁴ A liberális hegemonia felismerése mellett sajnos itt a szerző parttalan fogalomhasználattal élve egyenlőségjelet tesz a jobboldal és a konzervativizmus közé. Akarva-akaratlan a posztkonzervatív állapotról tanúskodik.

Amerikai szerzők már hosszú évtizedek óta küzdenek azért, hogy a liberalizmus és a konzervativizmus különbségét kimutassák az angolszász kultúrkörben. Erőfeszítéseik figyelemreméltók, de egyelőre kisebbségi álláspontot jelentenek az ún. „liberális-konzervatív” szemlélet dominanciájával szemben. Az utóbbi időben már olyanokat olvashatunk amerikai szerzőknél, hogy „a »konzervatív« jelzót eltérítették. Amit ma konzervatívnak neveznek, az a közelébe se megy a korábbi konzervatívok által képviselt elképzeléseknek.”²⁵ Már az is előfordul, hogy egy a politikai gondolkodás kontinentális mintáival szemben kifejezetten ellenséges, azokat mélyebben nem ismerő szerző is megkérdőjelezi a liberalizmus és a konzervativizmus angolszász szintézisét.²⁶ A Patick J. Deneen nevével

²⁴ Willmoore Kendall: Mi a konzervativizmus? Ford. Kiss Marcell. In Magyarics Tamás (szerk.): *Amerikai konzervatív gondolkodók*. Budapest, 2017, Antall József Tudásközpont, 19–33. Itr: 26.

²⁵ Mark T. Mitchell: *The Limits of Liberalism: Tradition, Individualism, and the Crisis of Freedom*. Notre Dame, 2019, University of Notre Dame Press, 271.

²⁶ Yoram Hazony: *Conservatism. A Rediscovery*. Washington, 2022, Regnery Gateway.

fémjelezhető posztliberális iskola kapcsán is azt látjuk, hogy egyre többen ébrednek tudatára: politikai gondolkodásukat nem a 19. század végi brit belpolitika viszonyainak, hanem a közjó valamilyen objektív igénytel megfogalmazott kritériumának kell meghatározni.²⁷ Talán az a nap is eljön egyszer, amikor az ókonzervatív hagyomány megszakadt örökségével is számot vetnek.

Vissza Európába!

Különösen az európai kontinens hagyományelvű és realista gondolkodóinak kell alaposan végiggondolniuk és újra felfedezniük az ókonzervatív hagyományt és kell szembenézniük a posztkonzervatív állapot jelentőségével. A gondolkodás olyan protézisei, mint a Churchill-idézetek, a transzpolitikai sóvárgás és más lordságok nem segítenek. Emlékezzünk Zrínyi szavaira: „más világ, más természet”. Végre szellemi értelemben is fel kell fedezniük azt a kontinentet, ahol élünk. Legyen szó klasszicizáló politikai gondolkodásról, egy európai reneszánsz kereséséről, a tradicionalizmus konkrét és gyakorlatokhoz-életmódhoz kötött formáiról vagy a politikai jobboldaliságról – egész sokszínű kontinentális életvilágunk arra vár, hogy értelmes kapcsolatot létesítsünk vele és ne a távolság reáltranszcendenciáiban horgonyozzuk le a politikai képzeletünket. A klasszikus konzervatív hagyományt nem azért tekintjük lezártnak, mert ne akarnánk vele aktív párbeszédet folytatni – épp ellenkezőleg! Ha abba a tévhitbe ringatnánk magunkat, hogy nem a posztkonzervatív állapot részesei vagyunk, hanem egy folytonos konzervatív hagyomány örökösei, akkor meghamisítanánk a konzervativizmust és végül semmiféle párbeszédet nem folytatnánk semmiféle hagyománnyal.

Nem különféle magánvélekedéseket és posztmodern identifikációs mintákat tekintünk konzervatívnak, hanem egy konkrét történeti alakzatot és szellemi összefüggést, amely társadalmi bázissal rendelkezett. Ez az ókonzervatív vagy másképp kifejezve a klasszikus konzervatív hagyomány. S minthogy ilyen a 19. század utolsó harmada óta sehol sem létezik, ebben a viszonylatban csak is posztkonzervatív állapotról beszélhetünk. Ebben az írásban nem hívunk fel semmilyen restaurációra, csupán diagnózist állítunk fel, mert a folytonosságot az ókonzervatív hagyománnyal többé nem lehet helyreállítani. A legtöbb, amit tehetünk az az, hogy a liberalizmussal szemben igazságot szolgáltatunk neki és elmélyítjük gondolkodásunk kontinentális jegyeit. Azok, akik szívesen nevezik magukat konzervatívnak, hajlamosak elfelejteni egy fontos tény: a fejünk nem arra való, hogy ködbe borult viktoriánus kastélyok zezzugos termeit pókhálózuk vele. Akár gondolkodásra is használhatjuk.

²⁷ Patick J. Deneen: *A liberalizmus kudarca*. Ford. Kisantal Tamás. Budapest, 2019, Libri.

ÚJRAOLVASÁS

SZEKFŰ GYULA

POLITIKAI ÉRZÉKÜNK TÁRSADALMI ALAPJAIRÓL

Az európai népeknek egymásról alkotott nézetei eleinte csak néhány általánosított, megmerevedett kifejezést foglaltak magukban, minő volt például a franciák könnyelműsége, a németek szorgalma, nehézkessége, régebbi századokban részegessége, a magyarok lovagisága, máskor a magyar kanász, csikós, jogász jellemképe. Értelmesebb tartalmat ezek a vázlatos torzképek a múlt század közepén, a liberális-nemzetállami szellem uralkodásra jutásával nyertek, amikor is a reformkorszakát élő magyarság a liberális-parlamentáris hangulatú európai közvélemény szemében mind nagyobb értéket kezdett jelenteni. A század közepére elmúltak az idők, amikor egy-egy nyárspolgár német professzor Magyarországon járva csak a német polgári városokban talált elfogadható, emberi életformát, s minden mást, főként a magyar nemesi életet barbárnak, ázsainak minősítette. Már a századforduló óta mind több angol utazó nézte meg hazánkat, s ismerte fel lelkesedéssel és elragadtatással a vidéki nemesség életében, vármegyei autonómiánkban, közviszonyok iránti érdeklődésünkben és azok értelmes intézésében, régi alkotmányunkban és szabadságszeretetünkben az angolhoz hasonló magyar szellemet. Ezek az angol utazók, maguk is nemesberek, alapították meg jóhírünket Nyugaton, amelyet azután a szabadság védelmében folytatott harcunk, nagyszerű bukásunk emlékei, s nem utolsó sorban emigrációnk és feje, Kossuth működése erősített meg, állandósított és terjesztett el még Amerikában is.

A magyar ezóta széles körökben az angolhoz hasonló mély és biztos politikai érzék birtokosának számított, aki saját erős hazafiságának, józan realizmusának és törhetetlen szabadságérzésének köszönheti, hogy évszázados zivatarok közt fenntartotta magát, s végül is az európai civilizáció biztos területévé tette. Nyugat előretolt hadállásává és őrszemévé a keleti és balkáni barbársággal szemben azt a földet, melyen ezt a civilizációt egyedül ő volt képes életrehívni. A magyar politikai érzék fensőbbrendűségének tudata oly általános volt, hogy olyanok sem tudtak tőle szabadulni, akik egyébként nem rokonszenveztek velünk. A hatvanhetes kiegyezés a franciák között nem talált osztatlan helyeslésre, s már akkor voltak hangok, melyek a magyarság uralmától a szlávokat féltették, de ezek a hangok is kifejezték reményüket, hogy a magyarok politikai bölcsességükkel le fogják győzni a nehézségeket, aminthogy birodalmi németek a 68-as

nemzetiségi törvény meghozása után meg voltak győződve, hogy a magyarság politikai érzéke megszüntette a nemzetiségi viszályt a Lajtán túli területen. Réánk, akiknek történetéről, politikai érzékéről és becsületéről a mai csehek évtizedek óta csak gyűlölettel és csúfsággal szoktak nyilatkozni, szinte különösen hat az a tisztelet, mellyel a cseh nacionalizmus alapítója, a történész Palacky még a kiegyezés éveiben is nyilatkozott rólunk: 1865-ben cikkezvén a már levegőben levő dualizmus ellen és a nemzetek egyenjogúsítása érdekében, kiemelte, hogy „a nemzeti egyenjogúság elve egyetlen más országban sem érvényesült és őriztetett meg annyira, mint éppen Magyarországon mindazon századokban, amíg csak a régi alkotmány és vele a latin nyelv uralkodott”, szerinte a nemzetiségek 48-as felkelése sem következett volna be, ha Szemere szegedi nemzetiségi törvényét egy évvel előbb hozzák a magyarok, akikről megéri, hogy Herder jóslata, II. József nemzetellenes törekvései óta sietve iparkodnak nemzetiségüket elsáncolni, Palacky nem ellensége a magyarságnak, sok barátja is van közte és ezért bizalommal fordul hozzá, hogy fölismerve a reális helyzetet békülékeny politikát folytasson a szlávokkal szemben.

Most nem érdekel bennünket az, mennyire megváltozott ellenségeink véleménye és hangneme velünk szemben Palacky óta, aki pedig kiállítván rólunk nemzetiségeink kezelését illetőleg a legjobb bizonyítványt, magunkat és történetünket jobban ismerte, mint későbbi utódai – nem világháborús ellenfeleink megszólása az, amin elmélkednünk érdemes, hanem az a sajnálatos körülmény, hogy barátaink és a semlegesek közt is mind ritkább Palacky megbecsülő és optimista hangja. Kétségtelen, hogy az európai hangulat romlásában ellenségeink propagandája, azután német barátaink új népállam elmélete is közrejátszik, mely diametrális ellentétét képezi a történeti Magyarország népeket egybefoglaló gondolatának és folyvást továbbépülő szellemi szervezetével Közép-Európában mindegyre elavítani akarja a történeti magyar gondolkodást: mindezeken túl ami valósággal megdöbbenhet bennünket, az egy-egy óvatos, tartózkodó kérdés idegen barátaink ajkán: mennyiben változtatta meg a katasztrófa óta a magyarság azt a politikát, melyet a katasztrófaig folytatott? A kérdéssel kapcsolatban felmerül az is, miért nem mi fejlesztettünk ki új felfogást és gyakorlatot a kisebbségi kérdés dolgában, holott mi magyarok volnánk az a nép, melynek összes történeti emlékei, aspirációi és egész jövője a kisebbségi kérdés új, kielégítő s számunkra előnyös megoldásától függ?! Magában az a tény, hogy sem a kisebbségi ügyekben, sem a Dunamedence rendezésében nem tartottuk meg a vezetést, arra a feltevésre utalja az idegeneket, hogy régi politikai érzékünk, a XIX. századi Európának ez elismert politikai realitása, Trianon óta nem működik többé úgy, mint azelőtt...

Legyen bátorságunk felvetni a kérdést: valóban megvan-e és csorbítatlan-e politikai érzékünk, mely évszázadokon át fenntartott bennünket oly veszedelmes néprajzi, politikai, hadi helyzetünkben? A kérdésre választ csak akkor ad-

hatunk, ha nemzetünk történetében korszakok szerint megállapítjuk, melyik társadalmi osztály uralkodott, melyiké volt az a politikai érzék, mely érvényesülésében az egész magyarság politikai érzékét jelöltette. Ezzel a módszerrel a dolog könnyen megvilágosítható; hiszen többnyire közismert történeti tények beszélnek róla.

Ilyen közismert történeti tény az Árpád-dinasztia igen sok tagjának politikai érzéke, mely nem egynél közülök államférfíúi bölcsességgé magasodott. E régi századokban a magyarság sikerei az uralkodók sikerei, a magyar lét fenntartása ezeknek érdeme. Árpád személyes politikai érzékét csak nemrég mutatta ki meggyőzően Hóman Bálint; a honalapítónak és utána az államalapító Szent Istvánnak működése nemcsak egy nemzedék számára biztosítja a magyar létet, hanem egyúttal évszázadokra, a mai napig körülhatárolta nemzeti feladatainkat. Nagy egyéniségek a magyar trónon még később is sorshatározóan érvényesíthették elképzeléseiket, így Károly Róbert, Nagy Lajos, Hunyadi Mátyás, Mária Terézia. De már az Árpádok trónja árnyékában is felismerhető az a társadalmi osztály, mely nagy király mellett, tehetségtelen uralkodó helyett politikai érzékkel kereste a magyarság útjait. A XI. századbeli királyi „szénátus” tagjai: főpapok, nemzeti főnökök, bevándorolt lovagok, az új hivatalnok-arisztokrácia első példányai az ügyek intézésében megszerzik a látókört és a gyakorlati jártasságot, mely utódaikra is átszáll. A világi nagyurak birtokaikkal együtt politikai érzéküket is átörökítik leszármazóikra, a középkori egyház főpapjai pedig, bármely osztályból származtak is, papi hivatásuk gyakorlása közben sajátítják el az állam igazgatásához szükséges készségüket. A politikai érzék tehát, mely a nemzet sorsát irányítja, egyrészt az Egyház kereteiben száll nemzedékről nemzedékre és nő a feladatokkal együtt, másrészt a világi nagybirtokhoz, s az azzal összefüggő udvari és állami főméltóságokhoz van kötve, melyek atyáról fiúra öröklődnek, ugyanazon családokból tölti be azokat a magyar király. A középkorban így volt ez másutt is Nyugaton, nálunk azonban a főpapságnak és a nagybirtokos mágnásoknak e politikai kizárólagossága jóval, századokkal túlélte a középkort.

Másutt, és e hasábokon is¹ volt alkalmam rámutatnom arra a jelentőséges tényre, hogy a török hódítás, az ellene szükségessé vált védelem, valamint az ország visszafoglalása után az új berendezkedés, a magyar föld új megszállása és megművelése szintén e világi és egyházi nagybirtokos arisztokrácia, a mágnások és főpapok vezetésével, ezek szellemi munkájából ment végbe. A Habsburg- király külföldön tartózkodván, itthon a védelem, s vele a nemzetvezetés és kultúra fejlesztése is egyes vidékek szerint decentralizálódott; Mátyás udvarának nemzeti szempontból nem a bécsi udvar, hanem az esztergomi érsek nagyszombati és pozsonyi rezidenciája, a Thurzók bicsei és árvavári udvara, a Nádasdyak dunántúli, a Perényiek felvidéki várai, a kismartoni és más Eszterházy központok

¹ *Magyar Szemle* II. kötet, 305.: „A magyar nagybirtok történeti szerepéről”.

lesznek utódai. S amint a nagybirtokos úr erős várra kiépített székhelyéről intézi az országrész védelmét, rendelkezik a szomszéd megyék nemeseivel és jobbágyaival, s amint az ő udvari papja terjeszti az országrészben az új hitet, s utóbb az ő akarata téríti vissza jobbágyait és a tőle függő kisenemeseket és városokat a régi hitre: úgy politikai dolgokban is övé a vezetés. Nincs kétség abban, hogy Nádasdy Tamás, Eszterházy Miklós a Dunántúlnak, Thurzó György a nyugati Felvidéknek, Rákóczi György a keletinek valódi „vezére” volt, aki védte, táplálta, oktatta, fizette népét, s helyette viselte a politikai felelősséget. A nemzet politikai érzéke még a XVI. és XVII. században, sőt a XVIII. első felében is ezekben az urakban testesült meg.

Más a politikai érzék és más a politizálás. Az arisztokraták a XV. század királytalan időszakában átvették az ország formális vezetését is, közülök nőtt ki Hunyadi Jánosnak és fiának csodálatraméltó politikai genialitása. Az alsóbb néposztályok politizálásán túl nem igen jutottak; a köznemesség igazi politikai iskolája, a vármegye, még sokáig kénytelen magát főispánjától, a nagybirtokos mágnástól vagy főpaptól vezetettetni, a megyei autonómia központja, a választott alispán inkább csak a XVI. századtól kezdve függetlenül a főispántól, s a tényleg régóta választott szolgabírók a helyi igazgatáson túlemelkedő feladatokhoz nem jutnak. A Jagellók korában a köznemesség politikai szerephez jut, de nem ő irányít, hanem őt vezeti a nagyúr, Zápolyai János és ennek emberei; politikai érzéket e néhány vészes évtizedben, amikor az igazi probléma az ország védelme volna, még nem tud a nemesség szerezni. Hasonlóképpen átmeneti volt Bocskay István alatt a nem-nemes hajdúknak és a tiszai kálvinista prédikátoroknak hirtelen betörése az országos politikába: eredménye a hajdúság letelepítése, de nem e társadalmi osztályok politikai iskolázása lőn. Miként az írástudás a középkorban a világiak körében lassan terjedt felülről lefelé, éppígy a politika iskolájába is csak egymásután kerültek az egyes társadalmi osztályok: a legfőbbek és legnagyobb birtokosok után a XVI. század végétől kezdve a vidéki birtokos nemesség. Rudolf király országgyűlésein már nagy a köznemesi ellenzék, de igazi vezetői a Batthyányiak és más nagybirtokosok. A politikai érzék különben is magasabb tulajdonság; megszerzése előtt az illető társadalmi osztály ha hozzá jut is politikai tevékenységhez, ezt saját önérdéke szolgálatában gyakorolja. A köznemesség még a Wesselényi-összeesküvésben is a főurak pórázán jár, készséges részvevője, fecsegő titoktársa és elpusztuló mártírja Zrínyi Péterék könnyelmű politikájának, de már képes arra, hogy saját érdekében kiszorítsa a városi polgárságot még azon néhány pozícióból is, melyet ez addig meg tudott magának szerezni. A megyei nemesség egyik első önálló politikai vállalatának mondható az a harc, melyet a XVII. században folytatott a városok érvényesülése ellen, s melynek az is következése lőn, hogy mikor a század végére kezdenek megmagyarosodni a városok, ezek műveltebb polgárai nem jutnak többé hozzá a politikai érvényesüléshez.

A vármegyei birtokos nemesség, a későbbi gentry elődje, ezt a politikai iskolát nem is annyira az országgyűlésen járta ki, ahol még sokáig elnyomta őt súlyos tekintélyével a főpapság és a nagybirtokos főnemesség, s ahol önálló akcióit ki-látástalan ellenzéki keretei fogták le. Igazi politikai iskolája a vármegye volt, mely a török felszabadító háborúk óta mind több terhet volt kénytelen magára vállalni, amit korábban a nagybirtokos és az állam együtt vagy külön-külön hordozott. Az új feladatok közigazgatási gyakorlatot és politikai érzéket szültek. A legsúlyosabb teher a császári katonaság ellátása volt, hadvonuláskor és „békés” garnizonban, élelemmel, abrakkal, szállással, pénzzel. Azok a birtokos nemesek, akik a XVIII. században alispánként, polgári biztosként, szolgabíróként foglalatostokdtak e katonai és adóügyekkel, nemcsak kitűnő közigazgatási ismereteket, emberekkel bántni tudást, diplomáciai tapintatot, hanem politikai érzéket is hagytak utódaikra – mert hiszen a vármegyékben a vezető hivatalokat ekkor éppúgy egyazon családok fiai töltötték be, miként a középkorban az összes állami hivatalokat. S jött Mária Teréziával a felvilágosodás, mely más vidéki hatóság híjján szintén a vármegyét fogta be programja érdekében: egészségügyi és népművelési feladatok, az agrártermelés emelése és ellenőrzése, mindennemű kimutatások és statisztikák készítése, az úrbéri szolgáltatások reformja, más politikai és társadalmi vezető tevékenység, mindez az új feladat ezt a vármegyei tisztviselőréteget, az ezer holdon felüli középbirtokosságot nevelte új vezető réteggé, hogy utóbb a demokratikusabb idők beköszöntésével átvehesse a nagybirtokos mágnásoktól az ország kormányzását.

Tudjuk, a múlt század első évtizedeiben ment végbe ez osztályváltás. Főnemesi osztályunk mindaddig egészében, szinte zárt sorokban vállalta századokon keresztül azon új feladatokat, melyek a magyarság elé kerültek. Utoljára a XVI–II. század nagy gazdasági újjáépítését és a Habsburg-uralkodókkal egyetértő barokk kormányzást. Még a felvilágosodás új filozófiáját és életformáját is magáévá tudta tenni a legtöbb főúri család, a liberális-demokratikus-parlamentáris eszmevilág átvételénél azonban felbomlottak soraik. Már 1848 előtt is megfigyelhető volt, hogy egyesek csatlakoztak az új áramlatokhoz, sőt azok számára utat törtek – elég itt két különböző irányban Széchenyi Istvánt és Batthyány Lajost említenem – a többség elzárkózott, reformok nélkül vélte konzerválhatni a tényleg elavultat, s ezzel kieresztette kezéből a vezetést. A világ kereke fordult s miként régi Fortuna-kerék ábrázolásokon látható: a király után lebukott a főnemes, fellendült – még mindig nem az egész köznemesség, hanem csak a megyei középbirtokosság, a régi „bene possessionati” osztálya, melyet ponderálni volt szokás, mert súlya és tekintélye volt, és nem numerálni, mert itt számba sem jöhetett volna a kisbirtokos, bocskoros nemes és birtoktalan, armális nemesség parasztsorbelti tömegei mellett. Reformkorszakunkat ezek a középbirtokosok alkották meg néhány főnemes társaságában, politikai irodalmunk klasszikus termékei tőlük valók. Negyvenkilenc bukása nem írható az ő terhükre, mert a

politika radikálisai és a háborút mindvégig, a biztos bukásig folytatók többsége már nem e képzett és felelősséget érző rétegből került ki, hanem a 48-i választásoktól feldobott, még politikailag iskolázatlan kismemességéből. Tán Kossuth is, ha politikai hagyományokkal rendelkező vagyonos középirtokos családból származik, képes lesz vala 48 és 49 forró légkörében is ugyanazt a meggondoltságot és politikai éleslátást kifejteni, mely az emigrációban utóbb őt, sok-sok elméleti tanulmány és tapasztalat után nem egyszer jellemezte. Azon nyugalmi állapotban, melyet az abszolutizmus kényszerített az országra, megint érezhetővé vált a birtokos középnemesség anyagi és értelmi súlya, s így történt, hogy az új alkotmányosságban, az 1861. és 1866. országgyűlésen, megint ez vette kezébe az irányítást, európai látkörével, felelősségérzetével, hagyományos törvénytiszteletével. Két alapvető törvényünknek, a kiegyezési 1867:12. és a nemzeti-ségi 1868:44. törvénycikknek két szerzője, Deák és Eötvös, szimbólumaként szolgálhatnak a politikai érzéknek, mely ezt a társadalmi osztályunkat egyéni tanultság, családi hagyomány és öröklés folytán kitüntette. Középnemességünk alig félszázadon át vezette a nemzetet, s hogy e rövid időszakban a reformkorszak lendületét és eszmegazdagságát, 67 érett politikai realizmusát kitermelhette, az egy-részt a főnemességét is felülmúló európai iskolázottságából, másrészt a főurakhoz képest nagyobb számából, s nem utolsó sorban tisztább magyar fajiságából, esetleg még pihent voltából is érthető. Míg főnemesei családaink az Árpádokhoz hasonlóan nem igen dicsekedhettek túlhosszú élettartalommal, s átlag három századonként új családoknak adták át helyüket: középkori vezető családaink a XVI. századra kevés kivétellel – aminő pl. a losonci Bánffyak – kihaltak, addig a reformkorszak vezető középnemeseinél nem ritka évszázados családi múlt, vidéki életben eltöltve; ők a kifejlett példányai a fajnak, melyet a költő szavaival: edzettek százados kohók. Ez az ősi faj a múlt században hirtelen virágzott ki – és túlkorán hervadt el.

E sietős áttekintésből is látható, hogy nemzetünk körében a politikai érzéket a legfelső, vagyonos és művelt osztályok képviselték, s hogy az bennük nemzedékről-nemzedékre öröklődött. 48 és 67 új berendezése megszüntette a rendi alkotmányt, mely addig az egyes, vérségi kapcsolatokon alapuló társadalmi osztályok létét, s azok politikai uralmát egyáltalán lehetővé tette, s ezzel most megkezdődött nemcsak a közép- és főnemesség uralmának likvidálása, hanem vérbeli összefüggéseinek is megzavarodása. Különösen jól látható ez az ekkor már gentrynek nevezett középnemesség esetében. Korábban ez a középirtokos osztály éppúgy saját köréből házasodott, mint a nagybirtokos főurak is maguk közül, s ez a vagyonos osztályoknál mindenütt fellépő jelenség volt az alapja a társadalmi osztály egységének, vele a tehetség és érzék általánosságának. A jobbágyfelszabadítást követő évtizedekben az ezerholdasok közül sokan elvesztették birtokaikat, elhagyták az ősi földet, hivatalnökká lettek, amire tudvalevőleg Tisza Kálmán hosszú kormányja adott nekik lehetőséget.

A városba került, földnélkülivé vált úri osztály csakhamar keveredett közneemes és polgári családokkal. Nálunk több százezerre ment a birtoktalan vagy egészen kisbirtokú, bocskoros vagy iparos nemesség száma, melynek fiai 48 után szintén felemelkedtek a hivatalnoki és más értelmiségi pályákra, s ott találkoztak a középnemességből leszállottakkal, akiket könnyen majorizáltak, s akikkel éppoly könnyen összevegyülhettek, hiszen a nagy megkülönböztető, az ezerholdon felüli birtok már úgyszemint volt a középnemes kezén. A nemzeti társadalom sokáig észre sem vette ezt a változást, mely politikai érzékünk századvégi hanyatlásának igazi előidézője lett: a politikai arénában továbbra is nemesek vezetnek, az ő nevük forog mindenütt, de ezek csak ritkább esetben leszármazói a nagy múlttal bíró középnemességnek, a legtöbb bizony családi műveltséget nélkülöző, azt hirtelenében megszerző paraszti vagy iparos-nemes család fia. A közvélemény úgy hitte, hogy a „gentry” ugyanazon elemekből áll, melyeknek érdeme volt reformkorszakunk pompás lendülete, holott a valóságban politikai hagyomány és érzék ritkán állott az új politikusok mögött, még ha nemesi nevük volt is. Egyszerű újságolvasó közönségünk ma is könnyen valami régi nagy múlttal bíró, felsőbbrendű lénynek nézi bármely nemesi név viselőjét, nem gondolva meg, hogy egész nemesfalvak voltak, teli parasztelepet folytató, többé-kevésbé kiváltságos nemessel és hogy iparosok, szűrszabók és csizmadiák százai voltak nemesek, akik tehát régebbi időben soha sem juthattak politikai érzékhez és gyakorlathoz, és akiknek fiai 67 után értelmiségi pályára lépve, éppúgy maguk voltak kénytelenek megszerezni politikai tanultságukat, mint akár jobbágy- vagy polgárcsaládok fellendült leszármazói. A középnemességet hagyományaival együtt elöntötte ez új emberek árja, akikkel különben családirag is összevegyült, miután a birtok eltűntével nemesség és nemesség közt semmi szemléltető különbség nem maradt azután, hogy a kisenemesség egy része is megszerezte emelkedése során a társadalmi műveltséget.

Másutt is ez volt a XIX. század fejlődése és abból, hogy a nagy forradalom óta a francia nemesség elveszti politikai befolyását, még nem következett a nemzet politikai képességeinek hanyatlása. Ez igaz, de az is bizonyos, hogy Franciaországban a nemesség vezető szerepét a napóleoni új nemesség, s azt követőleg a kapitalista polgárság vette át, s az is bizonyosnak látszik, hogy bár ez a polgárság német földön is elég számos volt, itt már nem tudta az arisztokrácia vezető szerepét átvenni, aminthogy Németország századvégi politikája a mienkhez hasonlóan társadalmi eredetű egyenlenségeket mutat fel, melyeket a hatalomban megmaradt junkerek nem tudtak jóvátenni. Nálunk azonban teljesen hiányzott a politikai munkára alkalmas, zárt hagyományú és világszemléletű polgárság, viszont a letűnt nemességnek továbbra is oly neve és tekintélye volt, hogy nemcsak társadalmi életben, de politikai irányok dolgában is „arbiterelegantiarum”-nak tisztelte még sokáig – tán mai napig is – a helyét elfoglaló bocskoros nemes-, jobbágy- vagy polgárivadék. Ugyanily, mondjuk, posztu-

musz tekintélye maradt a főúri osztálynak is akkor, mikor már zárt osztálynak csak társadalmilag számított, s a politikába egyéni ízlés és hajlam szerint folyt be; ugyanazon családok tagjai az októbrista forradalomnak és ellentettjének, az ellenforradalomnak váltak támogatóivá, aminthogy arisztokráciánk ma is a legkülönbözőbb helyeit szállja meg a politikai színpadon, a legitimizmustól a polgári radikalizmuson át egész a hazai hitlerizmus vonaláig. Az egykor egységes vezető osztály szerepét játszó mágnási rend ez atomizálódása már a múlt század vége óta állandóan megfigyelhető jelenség, párja a középnemesség szétporladásának, s mindkét jelenséget az teszi számunkra nemzeti szempontból tragikussá, hogy a szolgálatot előbb mondták fel, semmint utódok megjelentek volna munkájuk végzésére a hazai tájakon. Hogy mindkét osztály napjainkig kitermel magából kiváló egyéniségeket, minők voltak például a háború előtt Tisza István és ifjabb Andrássy Gyula, ez inkább az illető család javára írható, nem pedig az osztály politikai szerepét bizonyítja, melyet az zártan és egészében nem képes többé betölteni.

A nemzet tehát, régi vezető osztályainak szétbomlásával, azon feladat előtt állott, hogy új politikai osztályt neveljen magának. Miután a feudális rendi korszakkal együtt a foglalkozások, s ezzel a készségek öröklődését is megszüntette az új demokratikus világ, egyébről nem lehetett szó, mint valamely, társadalmi rendet nem képező, független egyének elitjének kialakításáról. Az elitről és annak kialakítása szükségéről az újabb szociológia sok szépet és okosat mond, – a gyakorlatban még alig sikerült másutt megoldani a nehéz kérdést, mint Angolországban, a hagyományt és a hagyomány ellenségeként fellépő újítást oly biztosan harmonizáló országban, s ott sem a szociológia segítségével, hanem az élő történelmi erővel. Az angol politikai érzék hordozói közt régi családok fiaival és egészen alulról jött új emberekkel találkozunk, akik mégis egységbe oldódnak és zárt társaságként alkalmazzák a hagyományokat új viszonyokra, új szellemiségben. A kontinens háborúelőtti liberális demokráciái képtelenek voltak biztos politikai érzékkel bíró elit kialakítására, – ez volt a mi helyzetünk is, ahol tudvalevőleg a világháborúig permanenssé vált politikai küzdelmek, az eredmények teljes hiánya, a lényeges kérdések – így a nemzetiségi-, a földreform-, a választójogi kérdések elmellőzése, jelentőségük fel nem ismerése bizonyítja politikai érzékkel bíró elit hiányát. A zűrzavart nagyban növelte a még tekintéllyel bíró nagy családok fiainak ellentétes állásfoglalása, akik bárhová mentek, mindenütt vezéri szerepet kaptak és így egyébként kilátástalan és rossz ügyeket is képesek voltak fellendíteni. A polgárság teljesen meghódolt az idejétmúlt „úri” politikának, s beleilleszkedett, a parasztság egyelőre nem jutott szóhoz, az ipari munkásság vezető rétege pedig, mely keresztülment a német szociáldemokrácia drilljén, a marxizmus elvein nevelődve fel, magától kikapcsolódott a nemzeti politikából. A szabad pályákon nagy tömegekben elhelyezkedő polgári zsidóság, Jászi Oszkár vezetésével, készült ugyan politikai szerepre, de az októberi

forradalom megmutatta, hogy az ő politikai tanulmányuk éppoly kevésbé szerzett nekik politikai érzéket, mint a paraszt, nemes vagy polgárszármazású polgári politikusoknak sem az ő állandó és szüntelen politizálásuk. A háború előtt eléggé megbizonyosodott, hogy párttagság, képviselőség betöltéséhez gyakran semmi politikai hajlam vagy tehetség sem szükséges.

A háború után ezen a politikai elithiányon is magunknak kellett volna segítenünk, miként nemzeti létünk új sorsdöntő kérdésein. Kevesen gondolkodtak rajta, még kevesebb valósult meg. Boldogult Klebelsberg Kunó grófnak fájt folyvást az, amit ő antiszelekciónak nevezett, s amelyen ő elsősorban tudományos téren akart segíteni a külföldi oktatás megszervezésével – ezzel ő régi magyar, középkori katolikus, újkori protestáns szükséglethez és szokáshoz tért vissza. A vitézi intézmény viszont katonai erények és nemzeti jellem biztosítására törekszik – a politikai elit kinevelésére még csak kísérletek sem történtek, minek következménye közéletünknek fokozódó elsekélyesülése, a parlamentarizmus tekintélyének hanyatlása, s mi fontosabb: nemzeti feladataink megoldásában gyakori tétovázásunk és tanácstalanságunk. Azok az okok, melyek a századvég óta a politikai érzékünkben mutatkozó hiányokat létrehozták, ma is hatnak – előidézői azonban nem abban keresendőek, mintha a magyarság politikai tehetségét elvesztette volna vagy az meggyengült volna benne – népünk ma is az igen tehetséges népek közé tartozik, s azt mondhatjuk róla, hogy szinte ismeretlen nagy tehetségek szunnyadnak benne – politikai bajaink és érzékhiányunk egyszerűen régi politikai osztályunk teljes felbomlására és újnak még ki nem alakulására vezethetők vissza.

A külföld néhány országában, tudjuk, nagyszabású kísérletek folynak ily politikai vezetőréteg kialakítására, s közelfekvő a gondolat, hogyha magunk nem tudnánk magunkon segíteni, egyszerűen átvehetnők a külföld e legújabb elitképző módszereit. Ez annál könnyebben elképzelhető, mert politikai érzékünk hiányos funkcionálása következtében úgyszólván hajlamosak vagyunk idegen intézmények kritikátlan átvételére, s mert másrészt az új elitképző módszereket valóban nem nagy elmeél kell, hogy lemásolhassuk magunknak. Orosz, német, olasz földön hasonló módon képződik az új politikai vezető réteg: először a régi politikai rétegeknek teljes és tökéletes eltávolításával, másodsor a diktatúra és pártabszolutizmus segítségével új egyének beállításával. A szelekció itt általában–Mussolini itt kivétel, ő nagy ruganyossággal, s e mellett humanitással kezeli ezeket a dolgokat is – arra van tekintettel, hogy az elit minden egyes tagja a párt-diktatúra megbízható embere legyen, ami egyáltalán nem zárja ki a szak-képzettséget, különösen nem a technikai tudományokban, de szellemiség terén annál könnyebben vezethet a tárgyi követelmények leszállítására, ha egyébként az illető a diktátornak vagy pártjának megbízható, esetleg megjutalmazandó híve. Mussoliniról tudjuk, hogy párthíveit, még a legelső tesserák tulajdonosait is habozás nélkül elbocsátja, ha a tárgyi szükségletek úgy kívánják – ez azonban

kivételes a diktatúra rendszerében, mely eredeténél fogva személyes szolgálatok és személyes hűség alapján jegecesedik ki a pártfőnök körül. Amit a pártabszolutizmus politikai és hivatali pályáiról hallunk különböző országokból, az mindegyre eszünkbe juttatja Metternich és Sedlnitzky, meg a Bach-korszak „szelekcióját”, amikor szinte írástudatlan csehek és morvák jutottak vezető állásokhoz, mert „gutgesinnt” voltuk az abszolutisztikus vezető körök előtt minden kétségen kívüli volt. A pártabszolutizmus szelekciója közelebbről megnézve, semmiben sem különbözik az osztrák császári abszolutizmusétól: mindkettőnél a megbízhatóság, legalább is ennek elhithető mímelése és a vezető akaratszáj való tökéletes alárendelése volt a döntő válogatási elv; a különbség legfeljebb az, hogy míg Metternich korában az előhaladás megállapodott bürokratikus formáságokhoz volt kötve, addig a mai pártabszolutizmusok és diktatúrák a megbízható és megjutalmazandó egyéneket a társadalmi és szellemi lét legalsóbb fokairól lendíthetik fel olyan helyekre, ahol az a nemzet legnagyobb javaival is rendelkezhetik...

Ez az idegen módszer ilyképpen nem politikai érzéket termel, hanem csak hordozóit a politikai érzéknek, amennyiben ezek, hivatalukba beültetve, képesek lesznek az ehhez szükséges tehetséget és ismereteket utólag, gyakorlatilag elsajátítani. Kétségtelen, hogy manapság hasonló jelenséggel állunk szemben, mint száz év előtt, amikor Nyugatról indult el egy politikai áramlat, miután ott az ő szellemiségének nemzetátalakító formáját létrehozta a francia konstitucionalizmusban. Hatása többhelyütt robbanó erejű volt: itt-ott azonnal levegőbe röptek a régi alkotmányok, másutt évtizedek múltak el, míg utánzásának ideje elérkezett, egyes országok pedig, így Németország és Anglia egyáltalában tartózkodtak eredményei átvételétől, – tudjuk, hogy Németország parlamentarizmusa az összeomlásig nem vált igazi alkotmányossággá. Manapság a másik szélsőség az új abszolutizmus Keleten tűnt fel, s hozta létre inkább elijesztő, mint vonzóerejű első építményét, – szélesebbkörű hatásra csak emberibb külsejű megjelenési formái számíthatnak más országokban. Mi magyarok annakidején, száz évvel ezelőtt, szinte szőröstől-bőröstől vettük át az akkori idegen példát, sokkal többet feláldozva önmagunk szellemiségéből, semmint erre szükség lett volna, ha előbb jól megnézzük az idegen jelentkezőt és nem hiszünk a külszínnek és látszatnak. A liberális eszmevilág korlátlan és kritikátlan átvételével magunk nehezítettük meg, sőt tettük lehetetlenné nemzeti szervezetünk kiépítését, aminek egyik következménye mai elmélkedésünk szomorú tárgya: a politikai érzékünket képviselő társadalmi rétegek felbomlása és újak ki nem alakulása. A mindinkább érezhető hiányt tisztára külsőségesen és a szerves nemzeti fejlődéstől eltávolodva pótolnánk idegen formák átvételével, holott történeti előzményeink alapján könnyen felismerhető az egyedül eredményes út: a korábbi vezető osztályok maradványainak felhasználásával népünk polgári társadalmából és más felemelkedő, polgári-

asuló rétegekből új elitet alakítani, melynek jellemzője tudás, szakismeret és nemzeti műveltség, egyszóval tiszta szellemiség.

A politikai érzék végső fokon – s ezt mutatja Anglia és más boldogabb államok példája, nincs kötve feltétlenül a leszármazáshoz és nem is mindig örökölhető, függvénye azonban a nemzet hagyományai ismeretének és megbecsülésének oly nemzettagnál, aki egyébként megszerzi magának a nemzet és belső szervezete, külső életfeltételei és kapcsolatai minél teljesebb ismeretét. Az egyén azonban társadalmi közösség tagja, s nálunk is csak vagyoniilag függetlenné tett, művelt magyar társadalomnak fokozatos kifejlődése és a nemzeti tradícióval benső össze-kapcsolódása segíthet a bajon. A politikai érzék ma is csak a nemzeti társadalom talajából nőhet ki, s mivel mint ilyen, a szellemiség szférájába tartozik, ennél fogva legvégső fokon csak akkor remélhetjük politikai érzékünk és érvényesülésünk nagyobb hatékonyságát, ha a magyar szellemiség emberei töltik ki a szociológiai elit köreit.

(Eredeti megjelenés: *Magyar Szemle* XXVI. kötet [1936. április] 4. sz. 297–306.)

KIRÁLY BÉLA

A KONZERVATIVIZMUSRÓL TESTKÖZELBŐL

Beszélgetés Pogrányi Lovas Miklóssal

POGRÁNYI LOVAS Miklós (1981) az ELTE Politikatudományi Doktori Iskolájának doktorandusza, az Axióma Központ kutatási vezetője, ötgyermekes édesapa. Kutatási területe a kultúraelmélet és a konzervatív politikai gondolkodás. Tanulmányai, esszéi a *Magyar Szemle*, a *Kommentár*, a *Mandiner*, a *Hungarian Conservative*, a *Valóság*, a *Polgári Szemle* és a *Vallástudományi Szemle* hasábjain jelentek meg. A Magyar Vallástudományi Társaság és az Aquinói Szent Tamás Társaság tagja. Különös figyelmet szentel T. S. Eliot, Christopher Dawson és Russell Kirk munkásságának.

– *A közelmúltban az Egyesült Államokban járt, és a Russell Kirk Center for Cultural Renewal tudásközpontban mélyítette el ismereteit a konzervatív filozófiáról. Milyen élményekkel jött haza?*

– Megfogott a teremtő légkör! Az amerikaiak alaposan megvizsgálják, hogy ki vagy. Ha átmész a szűrőn, onnantól fogva motiváló, bizalmi légkörben tudsz dolgozni. Értenek a munkaszervezéshez, az erőforrások optimális elosztásához. Az volt a benyomásom, hogy az amerikai konzervatívokkal félszavakból megértjük egymást: hasonlóképpen ítéljük meg a nyugati kultúrkörre leselkedő veszélyeket, de még geopolitikai kérdésekben is lehet közös nevezőt találni.

– *Több szervezet vezetőjével is találkozott. Milyen benyomásokat szerzett az egyes agytrösztökről?*

– Igen sokszínűek. Több közülük személyi szinten is nagyon szorosan kötődik a Republikánus Párthoz. A legsikeresebb egyértelműen a Heritage Foundation, amelynek a legfőbb erőssége a szakpolitikai előkészítés. De megemlítendő a Hudson Institute, tőlük számos ismert konzervatív politikus kapott ösztöndíjat, amerikaiak és külföldiek egyaránt. Például Ronald Reagan, Henry Kissinger, Dick Cheney, Mike Pence, Benjámín Netanjáhu, Shinzo Abe és a jelenleg Magyarországon élő John O. Sullivan is. Érdekességként megemlíteném, hogy a Hudson a Tajvannal való amerikai kapcsolattartás egyik fontos intézménye, ezért jelenleg kínai szankció alatt áll. Az Intercollegiate Studies Institute (ISI) eredetileg anarcho-kapitalizmusba hajló libertárius szervezet volt, mára inkább traditionalista konzervatív – jobboldali libertárius. Átfogó ösztöndíj-rendszert, tehetségpótló műhelyeket tart fenn, színvonalas kiadót működtet részben a Regneryvel együttműködésben. Jelenleg az *Intercollegiate Review* és a *Modern Age* folyóiratok tulajdonosa is. Az Ethics and Public Policy Center (EPPC) önmeghatározása alapján az első olyan intézmény, amelyik a „zsidó-keresztény ha-

gyomány gazdagságát alkalmazza a jog, kultúra és a politika időszerű kérdéseire vonatkozóan”. A szervezet hangsúlyosan foglalkozik életvédelmi, családvédelmi kérdésekkel. Hasonló küldetést vállal az alig húsz éves Witherspoon Institute, amit egy skót lelkésztől nevezett el a két princetoni alapító professzor. Meggyőződésük szerint a kulturális megújulás csak az emberi személy szellemi és erkölcsi nevelésén keresztül valósulhat meg. Küzdenek az abortusz, az eutanázia, az emberi egyedmásolás, a gender ideológia és a pornográfia terjedése ellen. A Witherspoon ennek érdekében kiadói tevékenységet folytat, tréningeket, oktatást, valamint mozgalmi tevékenységet szervez. Emellett a CanaVox családvédelmi projekt egyik fő támogatója. Nagyon tetszik, hogy például olvasóköroket szerveznek édesanyák részére, felkészítik őket a családjukra váró veszélyekre. A szervezet világszerte terjeszkedik, de sajnós Magyarországon még nincs alapszervezetük. A Russell Kirk Center a michigani filozófus 1994-es halála után alakult meg, és boardjában kezdettől fogva az amerikai konzervativizmus legnagyobb tekintélyei vesznek részt. Célja a keresztény alapelveken nyugvó konzervativizmus előmozdítása, a Kirk-archívum gondozása. Jelenlegi vezetője Jeffrey O. Nelson, az ISI korábbi alelnöke, aki Kirk egyik lányának a férje.

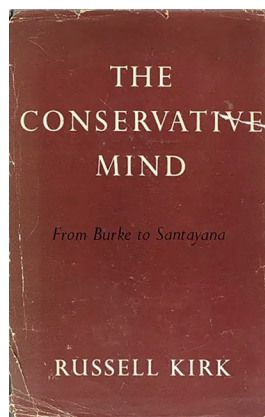
– *Némely eszmetörténész szerint a jobb- és a baloldali világfelfogás is a kereszténység történelmében gyökerezik. A baloldal ars politicája millenarista és gnosztikus eretnekek istenemberére esküszik. Erről Molnár Tamás is írt, de a legjobban talán a kitünő francia eszmetörténész, Jean-Louis Harouel fejtette ki.¹ Gilbert Keith Chesterton után szabadon: a baloldali utópiák tulajdonképpen megkergült keresztény eszmék. Ami a konzervativizmust illeti, és sarkosan fogalmazva: a történelmi körülmények miatt Franciaországban sértésnek számít ez a jelző, míg Angliában tiszteletet parancsoló fogalom. Ezekhez képest mi az amerikai konzervativizmus sajátossága?*

– A hidegháború utáni konzervatív reneszánsz egy sajátos fúziónak köszönhetően állt össze. George H. Nash szerint a libertáriusok, tradicionalisták és a nemzetbiztonságot fókuszba helyező politikusok sajátos szövetsége volt ez akkor. A kulturális kereszténység mindig is meghatározó volt Amerikában, de úgy látom, hogy nő a jelentősége a valóban élő hitnek. Legalábbis ilyen emberekkel találkoztam a nyáron például az Acton Institute részéről. De társadalmi szinten is ébredésnek vagyunk tanúi: életpárti forradalom bontakozik ki a szemünk láttára és egyre jobban odafigyelnek a családvédelemre is. Louisianából egy előremutató, copycat legislation (utánzó törvényalkotási gyakorlat) indult útjára, ami – úgy tűnik – érdemben nehezíti meg a káros internetes tartalmakhoz való hozzáférést. Optimista vagyok.

– *Russell Kirk életművének kutatójaként hogyan foglalná össze a michigani gondolkodó jelentőségét?*

¹ Jean-Louis Harouel: *Droite-Gauche ce n'est pas fini*. Paris, 2017, Desclée de Brouwer.

– Russell Kirk fiatalon szembesült a régi, brit karakterű Amerika pusztulásával, és kereste a választ arra, hogy mi az oka a hagyományos életforma megváltozásának, a keresztény erények elhalványulásának. A fő okokat a haszonelvűség, a pragmatizmus, majd a progresszivizmus térhódításában találta meg. Munkásságában az áttörést a fő művének tartott *The Conservative Mind* című könyve hozta el, amely 1953-ban jelent meg. Ezzel egy identitás-teremtő művet alkotott, olyan szöveget, ami a gondolkodó amerikaiak széles tömege számára tette érthetővé, hogy mi az amerikaiság, mi az a közös fundamentum, amin az ország nyugszik.

– *Miért rokonszenves Önnek ez a gondolkodó?*

– Megragadott, hogy képes mély, filozófiai problémákat közérthető, anekdotázó stílusban megírni. Az első szöveg, amit tőle olvastam a *Szociális igazságosság és tömegkultúra* című kisesszé volt, amelyet a *Századvég* számára le is fordítottam. Írásait átjárja az élő hit.

– *A róla készült képeken gyakran látjuk Kirk urat kalapban, sétapálcával, és szivarral a kezében...*

– Pedig nem volt vaskalapos! A konzervativizmust filozófiai alapállásának, életszemléletnek, létmódnak tekintette, semmiképpen sem ideológiának, amihez minden körülmények között, dogmatikusan ragaszkodni kell. Ami a szivart illeti: az élet élvezete az egyik legkonzervatívabb dolog a világon.

– *Azt hiszem, ezt a megállapítást Michael Oakeshott is megerősítené...*

– Igen, de az igazsághoz hozzátartozik, hogy Kirk sem volt mindenben konzervatív. Ami a felsőoktatást illetően, kifejezetten radikális nézeteket vallott. 1979-ben a *Felhívás a reakciós radikalizmusra* című írásában például leszögezte, hogy ami az egyetemi szférát illeti, ott a drámai progresszív térnyerés miatt gyökeres beavatkozásra van szükség. Ez sajnos elmaradt, a következmények közismertek Amerikában is, és az általa befolyásolt Nyugat-Európában is.

– *Kirk nélkül nem lett volna amerikai konzervatív reneszánsz, sem modern Republikánus Párt, amely Reagan elnökségével legyőzte a Szovjetuniót. Kár, hogy a nagy gondolkodó súlyához képest nem kellően ismert Magyarországon...*

– A politikai gondolkodásra éppúgy hatnak a szellemi divatok, mint az intellektuális élet más területeire. E jelenség alól nem kivétel Magyarország sem. A *Conservative Mind* eszmetörténeti, politikatörténeti szempontból Kirk legfontosabb könyve. De számos műve van, ami hasonló aktualitással bír. Ezek közül az *Amerika brit kultúrája* az MMA jóvoltából és Pásztor Péter kiváló fordításának köszönhetően olvasható magyar nyelven is. Második számú fő műve, a *Roots of American Order* ugyancsak fordító után kiált. Nagy szükség lenne rá: ideje lenne megváltoztatni az Amerikáról kialakult torz képet itt a Kárpát-me-

dencében. Jómagam is Kirk hazai recepcióján dolgozom, és bizakodok, hogy ennek már középtávon hatása lehet a szellemi életre.

– *Szellemi divatokat említett. Mire gondolt Magyarországot illetően?*

– A magyar konzervativizmus legfontosabb szerzői gyakorló keresztények voltak. Függetlenül attól, hogy milyen társadalmi rétegből származtak, írásaiknak volt egy arisztokratikus karaktere, ami átsütött a mondanivalójukon, írásaik kidolgozottságán. Gondoljunk olyan szerzőinkre, mint Kornis Gyula, Brandenstein Béla, Schütz Antal, Kecskés Pál, Somogyi József vagy Molnár Tamás. Nem volt szükségük arra, hogy egy cikkben ötvenszer leírják a konzervatív szót. Az ugyanis áradt a műveikből. Ellenben ma egyre divatosabb a demokráciára történő hivatkozás. Szeretném megélni, hogy ez elmúlik.

– *Valójában a demokrácia ultima ratio lett az atlanti politikai érvelésben. E várászszóval zárnak le minden vitát a politikailag korrekt szűkülő-szűkülő világában...*

– Ma a jobb- és a baloldal egyaránt a demokráciával határozza meg magát. Hasonlóan a nyugatiakhoz, a magukat konzervatívnak nevező magyar publicisták és ideológusok is egyre gyakrabban a népakaratra hivatkoznak Isten kinyilatkoztatása helyett, ami életveszélyes. A népakarat ugyanis forgandó, akár a szerencse.

– *Az amerikai konzervatívoknak milyen a demokráciához fűződő viszonya?*

– Erre nem lehet általánosságban válaszolni, de a legeredetibb gondolkodók nem voltak a tömegdemokrácia nagy hívei. H. L. Mencken színvonalatlan cirkusznak tartotta, de világosan látta a veszélyeit Irving Babbitt, T. S. Eliot és Kirk is. A kortárs konzervatívok többségének nem a demokráciaféltés a fő témája, sokkal inkább a szabadságukat és az életformájukat akarják megőrizni.

– *Kirk a Conservative Mindban így fogalmaz: a XVIII. század óta sokan összekeverik az alanyi jogokat a vágyakkal és ebben veszély rejlik. Ezt hogyan látja?*

– A kijelentése aktuálisabb, mint valaha. Nézzük meg az úgynevezett jogvédők szótárát: házassághoz, meg gyermekhez való jogot kreálnak a házasságra és a gyermeknevelésre irányuló vágyból – még az erre nyilvánvalóan alkalmatlannak számára is. Ha Nyugatra költöznénk ott már meglehetősen nehezen tudnánk férfiként szenvedélyesen udvarolni – ellenben menstruálni jogunk lenne. Ezen akár nevetgélhetnénk is, de a tervszerűség okán erre reagálni kell mind a gondolat, mind pedig a politikai cselekvés szintjén. Optimizmusra ad okot, hogy a világ nem-atlanti része elutasítja a woke ideológiát – gondoljunk csak Martin Ssempa örökbecsű videójára.

– *Jelenleg az Axiómánál dolgozik. Mi visz rá egy eszmetörténettel foglalkozó esszéistát, hogy animációs filmekhez írjon szövegeket? A kollegái nem akarják vérét venni, hogy térdet hajtott korunk vizuális kultúrája előtt?*

– Az Axióma a közelmúltig egy alternatív médium volt – mégpedig igen korszerű –, de most keresztény agytrösztként született újjá. Jómagam a kereszténység és konzervativizmus egymásra vonatkoztatásán dolgozom; és fontosnak

tartom, hogy mindennek társadalmi hatása is legyen. Ennek érdekében nem elegendő az értelmiségi közönségnek hosszabb-rövidebb szövegeket írogatni. Az is fontos, de szemmel láthatóan kevés. Azt akarom, hogy Magyarország, Európa és az egész Nyugat élhető hely maradjon. Lehetőségeim és képességeim szerint részt szeretnék venni a szellemi önvédelem munkájában. Az Axióma Központ ehhez kellően inspiráló és támogató közeg!

– *A magyar jobboldalt egy törzsszövetséghez hasonlította a Kommentár 2020. évi második számában. Mit is takar ez a kifejezés?*

– Az alapötletet az amerikai republikánusoktól kaptam, és rájöttem, hogy ez a kifejezés a magyar mentalitáshoz sokkal jobban illik, ezért vonatkoztattam a hazai viszonyokra. A magyar politikát illetően elcsépett toposz a széthúzás, pedig a szellemi élet természetes jellemzője a belső tagoltság, de akár a megosztottság is. A magyar jobboldal önértelmezése kezdetektől fogva magában hordozza ezt, a gondolatok egészséges versengését, és a békés egyet nem értés gyakorlatát is. Érdemes szem előtt tartani, hogy a jobboldal tartós sikere azon múlik, képesek vagyunk-e ezt a sokszínűséget oly módon megőrizni, hogy az egység is megmarad. A belső vitáinkban tehát nincsen semmi drámai: a közhiedelemmel ellentétben a nagy nemzeti kudarcaink mögött nem ez áll. Sem Mohácsnak, sem Trianonnak nem a széthúzás volt az oka. Úgy vélem, azért teremtettük magunk számára a turáni átok hamis mítoszát, hogy ne kelljen szembenézni a tényleges emberi gyarlóságainkkal, konkrét hibáinkkal.

– *Milyennek látja a magyar konzervativizmus mai helyzetét?*

– Magyarországon virágzik az intellektuális konzervativizmus. Több folyóirat és könyvkiadó is ontja magából a friss műveket és óriási energiával dolgozunk le a kommunizmus okozta lemaradásunkat. Minden fontos kiadó kiveszi a részét ebből a munkából. Hála Istennek, képtelenség lenne mindent felsorolni. A hozzám személyesen legközelebb álló és frissen fordított szerzők közül nemrég jelentek meg Josef Pieper, Donoso Cortés, T. S. Eliot, Roger Scruton, Russell Kirk és Molnár Tamás újabb kötetei. Mondom mindezt a teljesség igénye nélkül. A szellemi önvédelem szempontjából fontos kortárs műveket ad ki az Alapjogokért Központ, az MCC Press, a Századvég, a Ludovika Kiadó, a KKETTK Alapítvány, a Magyar Szemle Alapítvány és más szellemi központok is – hála Istennek nincs is hely mindet felsorolni! Itt említem meg, hogy a Ludovikán szerkesztjük a Molnár Tamás *Összegyűjtött Munkái* című kritikai sorozatot. Ennek az első darabja volt *Az értelmiség bukása*, amely a szerző egyik legfontosabb és legnagyobb hatású műve. Izgalmas szellemi műhely lett a Scruton közösségi tér is, ahol lehetőség nyílik arra, hogy előmozdítsuk az új művek recepcióját.

– *Ezek szerint minden a legnagyobb rendben?*

– Vannak belső viták a konzervatív mozgalmon belül, ami teljesen természetes. A politikai gondolkodásnak azonban tétje van. Meggyőződésem, hogy vagy

akarunk mondani valamit a valóságról, vagy egyéb szándékunk van, ami ennél alantasabb. Márpedig, ha a filozófia célja az igazság megragadása és kifejezése, akkor a politikai filozófia tétje: őszintén szembenézni társadalmi helyzetünkkel, ideértve problémáinkat is. Nem mellékes tehát, hogy vannak olyan törekvések, melyek a konzervatív politikai filozófiát álcaként akarják használni vagy ideológiává kívánják szikkasztani. A történelem tapasztalata szerint ebből meg lehet élni, lehet rá karriert építeni, de az ideológusok hosszú távon kudarcra vannak ítélve. A konzervativizmus az ideológia tagadása és a nem őszinte gondolkodók művei nem maradnak fenn az idő rostáján.

– *Mindezek tudtával hogyan határozná meg a saját konzervativizmus felfogását?*

– A helyesen felfogott konzervativizmus nem a történelmi esetlegességeket akarja konzerválni, hanem az örök dolgokra mutat. Nyugaton a kereszténység Pál apostol útmutatásának megfelelően mindent megszentelt („mindent vizsgáljatok meg: a jót tartsátok meg!” 1 Thessz 5,21). Ilyen módon került be a keresztény gondolkodásba a platonizmus és az arisztotelianizmus, amelyek mindmáig a nyugati gondolkodás a fő áramlatai. Ezek élesen szemben állnak az antifilozófiával, ami a bölcsesség meghamisítása. Az ellenhagyomány képviselői a szofisták, az okkultista szerzők, a patológiás kétely szerzői (mindenekelőtt Marx és Freud), a szinkretisták, a legutóbbi felvonás pedig a posztmodern. Minden gondolkodó saját magát minősíti azzal, hogy honnan inspirálódik. A magam részéről úgy vélem: a konzervativizmus a kereszténység politikai formája kell, hogy legyen.

SZÜTS ISTVÁN GERGELY

A FŐHERCEG HÁTTÉREMBEREI: CZIKANN-ZICHY MÓRIC

AZ UTOLSÓ MAGYAR trónörökös, Habsburg Ottó szinte feltárhatatlan kiterjedésű kapcsolati hálóval rendelkezett. A császári családhoz, a királysághoz és/vagy az utolsó magyar királyhoz, IV. Károlyhoz hű családok mellett az 1945, majd 1956 utáni magyar emigránsok között is számtalan követője, bizalmasa akadt. Jelentős részük távolról tisztelte Habsburg Ottót, elsősorban a magyar arisztokrácia hagyományosan királyhű családjai azonban – ha szükség volt rájuk – azonnal rendelkezésére álltak. A kényszerű emigrációban ezek a személyek fontos szerepet játszottak abban, hogy a főherceg információkhoz jusson Közép-Európáról, Magyarországról, a magyar politikáról és közéletéről. Kiváló kapcsolatainknak, széleskörű ismereteinknek és nyelvtudásuknak köszönhetően ezek a „háttéremberek” a diktatúrák ellen és az egységes Európa megteremtése érdekében küzdő Habsburg Ottó megbízható segítői voltak. Egyikük Czikann-Zichy Móric volt, akinek a személyéről és tevékenységéről mindmáig nagyon keveset lehet tudni.

Czikann Móric 1907-ben született Pozsonyban, báró Moritz Czikann von Wahlborn és Zichy Ilona gyermekeként. Édesapja az Osztrák–Magyar Monarchia pekingi és belgrádi követe, édesanyja pedig az ismert zongoraművész, gróf Zichy Géza leánya volt. Nagyon korán árvaságra jutott, miután édesapja 1909-ben, édesanyja pedig három évvel később meghalt. Bár gyámjának nagynénjét és férjét, Zichy Jánost¹ jelölték ki, Móric édesanyja végrendeletében a többi testvére segítségét is kérte.² Részletes testamentumában arról is határozott, hogy fia maga dönthesse el, osztrák vagy magyar állampolgár kíván-e lenni, illetve hogy pályaválasztásában se befolyásolja senki.

Az árván maradt gyermek nagynénjéhez, az ugyancsak Pozsonyban élő, egyedülálló Zichy Máriaához került, aki adoptálta őt. Ettől kezdve használta a Zichy nevet is. Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlását követően szülővárosába, Pozsonyba 1919. január 1-jén cseh csapatok vonultak be. Miután átvették a város irányítását, a többi megszállt területhez hasonlóan a közigazga-

¹ Zichy János (1868, Nagyláng–1944, Budapest) Középkolait a jezsuiták kalkburgi, majd a ciszterciek székesfehérvári gimnáziumaiban végezte. A Budapesti Tudományegyetemen és Berlinben tanult jogot, tanulmányai után európai szakmai körutat tett. 1896-ban lett országgyűlési képviselő, 1910 és 1913 között, valamint 1918 őszén ismét rövid ideig vallás- és közoktatásügyi miniszter volt. A forradalmak alatt visszavonult nagylángi birtokára, majd Bécsbe menekült. 1922 és 1944 között ismét nemzetgyűlési képviselő. Befolyásos legitimista politikusnak számított, királyhűségéért 1934-ben Habsburg Ottó az Aranygyapjas Rend tagjai közé fogadta.

² Budapest Főváros Levéltára VII.7.d 1912 V.(I) 428. Budapesti IV. Kerületi Királyi Járásbíróság iratai, kihirdetett végrendeletek.

tásban, így az iskolai oktatásban is kötelezővé tették a cseh nyelvet. A magyar anyanyelvű és érzelmű Zichy Mária egy ideig bízott a helyzet rendeződésében, azonban két év múlva, 1921-ben Móriccal együtt Magyarországra, Budapestre költözött. Czikkann-Zichy Móric visszaemlékezése szerint³ IV. Károly király második visszatérési kísérletének⁴ híre már nagybátyja, Zichy János budapesti otthonában érte. A kudarcot vallott kísérlet, a király halála, valamint családi háttere, neveltetése és értékrendje kijelölte számára az utat a magyar legitimista mozgalomban. Későbbi karrierjében nagy segítségére volt másik nagybátyja, Zichy-Rubido Iván⁵ is, aki szintén a mozgalom befolyásos vezetői közé tartozott.

Pozsonyból Budapestre költözve a piarista gimnáziumba került, érettségi után a Pázmány Péter Egyetem Jog- és Államtudományi Karára iratkozott be. 1926-1927-ben két félévet az Innsbrucki Egyetemen töltött, ahol a híres jogtudós, politikus Franz Gschnitzer⁶ professzor óráit is látogatta. A következő évben Budapesten közgazdaságból diplomázott, mentoráló professzora a korszak nemzetközileg is elismert szakértője, Fellner Frigyes volt.

Már egyetemi évei alatt is aktív társadalmi és politikai életet élt. Alelnöke lett az Egyetemi Joghallgatók Segítő és Tudományos Egyesületének és bekapcsolódott a keresztény nemzeti mozgalmakba is. Végzett jogászként nem önálló irodát akart nyitni, hanem a politikában képzelte el jövőjét. Rövid idő alatt a Griger Miklós pap-politikus által alapított Nemzeti Néppárt titkára lett, és egyre fontosabb szerepet vállalt a katolikus és királypságpárti szervezetekben, egyesületekben. A pártban végzett munkáihoz kapcsolódóan a Szent István Bajtársi Kör és a Magyar Férfiak Szent Korona Szövetségének tagja, illetve az előbbi szervezet alosztályához tartozó Szent Gellért Törzs vezére volt, annak 1931-es megalakulásakor.⁷

Hithű katolikusként bekapcsolódott a Szent István Társulat, valamint az Americana Mozgalom munkájába is. Utóbbiban főként lelkigyakorlatokat és zarándokutakat szervezett, 1929-ben a pápa aranymiséjére induló egyházi vezetőkkel együtt ő is a zarándoklat résztvevője volt.⁸ Egy évvel később pedig a Szent Imre zarándoklat főszervezői között szerepelt.⁹ Képességeinek, agilitásának és kiváló kapcsolatainak köszönhetően az 1930-as évek végén a magyarországi Katolikus Népszövetség főtitkárává választották.

³ Maurice Czikkann-Zichy: *My Life. Politics and Diplomacy in Turbulent Times*. Englewood, NJ., 1986, Univ. Publ. Co., (a továbbiakban: Czikkann-Zichy 1986.)

⁴ 1921. október 20.

⁵ báró Zichy-Rubido Iván (1874, Graz–1964, Graz)

⁶ Franz Gschnitzer (1899, Bécs–1968, Innsbruck). Régi tiroli családból származott, iskoláit Innsbruckban végezte. Jogi egyetemre Bécsbe és – egy szemeszter erejéig – Tübingenbe járt. 1924-től tanított az Innsbrucki Egyetemen, 1934-től a jogi kar dékánja volt. 1946 és 1962 között az Osztrák Néppárt (Österreichische Volkspartei, ÖVP) parlamenti képviselője, 1956 és 1962 között a dél-tiroli ügyek államtitkára. Szakmai és politikai munkája mellett szépirodalommal is foglalkozott.

⁷ univ.bibl.u-szeged.hu/3353/1/egyetemi_ifjusagi_309.pdf.

⁸ *Nemzeti Ujság*, 1929. november 24., 20.

⁹ *Aradi Közlöny*, 1930. augusztus 17., 7.

Egyházi, társadalmi szerepvállalásai mellett érdeklődése már korán a politika, elsősorban a szociálpolitika irányába fordult. 1929-ben barátjával, Esterházy Kázmérral részt vett a bécsi katolikusok szociális nagygyűlésén.¹⁰ Különösen a mezőgazdasági munkások helyzete érdekelte, 1932-ben például felszólalt a mezőkövesdi summás munkások nagygyűlésén is.¹¹ Visszaemlékezése szerint egyik vidéki előadásán rövid időre őrizetbe is vették az ott elhangzott beszéde miatt.¹²

Az 1930-as évek közepén létrejött keresztényszocialista lap, a *Jövők* egyik alapítója, elnöke és a mögötte álló Jövő Szövetség és Sajtóliga vezetője is volt.¹³ A nagybátyja, Zichy János által vezetett magyar keresztényszocialista szemlélet megerősítésén dolgozott, szoros kapcsolatot ápolva osztrák elvbarátaikkal. A *Jövők* nemcsak egy napilap, hanem egy határokön átívelő eszmei, politikai közösség is volt, amely az Osztrák-Magyar Monarchia állambe rendezkedését tartotta mérvadónak. 1934 tavaszán egy konferenciát szerveztek az új rendi államok és a kereszténység témájában. A program díszvendége az egykori osztrák külügyminiszter Heinrich Mataja volt, aki nyitóbeszédében a közép-európai politikai és gazdasági problémák okait egyértelműen a Monarchia mesterséges megszüntetésében látta.¹⁴

Az 1930-as évek közepétől rendszeresen tartott beszédek az Egyesült Keresztény Párt rendezvényein, aktív szervezője volt a legitimista összejöveleteknek, és nagybátyjának Zichy Jánosnak köszönhetően a politikai elit köreiből is otthonosan mozgott.

Már ekkor is kiváló előadó hírben állt, aki nemcsak tudott, de szeretett is beszélni. A legitimizmus meggyőződéses híveként nemcsak annak jogi és politikai érvényesítéséért küzdött, hanem társadalmi, és szociálpolitikai programját a mindennapokban is igyekezett érvényesíteni. 1931-ben a Nemzetpolitikai Társaság ülésén a német vámunió növekvő befolyásáról és a magyar gazdasági és politikai lehetőségekről, elsősorban a legitimizmus szempontjából beszélt.¹⁵ 1930-ban, az Ottó főherceg nagykorúsága alkalmából rendezett nagykanizsai ünnepségen a királykérdés aktuális helyzetével foglalkozott.¹⁶

Más legitimista arisztokratákhoz hasonlóan ő is titkári feladatokat látott el több alkalommal a száműzetésben élő királyi családnál. 1933 és 1935 között,

*Legitimista emlékérmé
Habsburg Ottó nagykorúsítása
alkalmából.*

¹⁰ *Magyar Országos Tudósító* 1929. június 19. in: MNL OL K 612a 015. 1929. 06. 19.

¹¹ *Reggeli Hírlap*, 1932. november 30., 7.

¹² Czikkann-Zichy 1986.

¹³ *Nemzeti Ujság*, 1934. április 1., 8.

¹⁴ *Nemzeti Ujság*, 1934. április 11., 6.

¹⁵ *Előrs – Szabadság*, 1931. május 17., 7.

¹⁶ MTI Bizalmas értesítések 1930. november 25.

majd 1937-ben és 1938-ban hónapokat töltött a belgiumi Steenokkerzeelben, visszaemlékezése szerint néhány héttel az Anschluss előtt tért onnan haza.¹⁷ Feladata elsősorban az özvegy királynéhoz és a trónörökösöz érkező magyar levelek megválaszolása volt, de lelkes legitimistaként egyre jobban érdekelték Ottó királyfi politikai nézetei és elképzelései is.¹⁸ Visszaemlékezése szerint megbízatása végeztével 1938 februárjának utolsó hetében elkíserte Habsburg Ottót Liechtensteinbe, Zürichbe és Genfbe, ahol a közelgő és feltételezett német bevonulás előtt a főherceg osztrák legitimistákkal találkozott. Czikkann néhány héttel az Anschluss előtt tért haza, ugyanis a budapesti Eucharisztikus Kongresszus szervezőbizottságában számítottak munkájára.

Politikai és társadalmi szerepvállalásaival ellentétben nagyon keveset tudunk magánéletéről és hétköznapjairól. Annyi biztos, hogy ifjúkorától a MAFC-ban¹⁹ vívott, az 1930-as évek közepén a Magyar Vívószövetség tanácstagjai között szerepelt. A fiatalon árván maradt gyermeket, majd ifjú felnőttet a család állandó figyelemmel támogatta, hol egyik, hol másik családtagja látta vendégül, szervezte oktatását, külföldi utazásait. 19 évesen például egy több hetes tanulmányúton vett részt a Mediterráneumban²⁰, 1935-ben pedig nagybátyja, Zichy György vitte el az ifjút egy ausztriai autós túrára.²¹ Nagynénjével gyermekkorától rendszeresen Ausztriában nyaralt, zárandokútjaira még fiatal felnőttként is elkíserte őt.²² Bár Budapesten élt, de rokonsága révén Bécsben is otthonosan érezte magát.

1937-ben nagybátyja, Zichy János vezetésével más pártok összeolvadásával létrejött az Egyesült Keresztény Párt, amelyben Czikkann-Zichy már nemcsak szervezőként, hanem jelöltként is szerepelt. A párt minden politikai szélsőséggel szemben állt, az 1930-as évek végén elsősorban a növekvő szélsőjobboldali veszély, s annak magyarországi megjelenése ellen foglaltak állást.²³

1938-ban került a Magyar Királyi Külügyminisztériumba, ahol előbb a sajtóosztályhoz osztották be, majd néhány hónap elteltével az újonnan létrejött Szlovákia fővárosába, egykori szülővárosába, Pozsonyba helyezték.²⁴ Alig fél éves külszolgálatot követően visszakerült Budapestre az Ullein-Reviczky Antal vezette sajtóosztályhoz. 1940-től 1943-ig ismét külszolgálatba került a bukaresti követésre, itt a sajtófigyelés mellett a gazdasági ügyek intézése volt a legfőbb feladata.

¹⁷ 1937. március elején kezdte meg önkéntes titkári szolgálatait Steenokkerzeelben. Czikkann-Zichy 1986.; *Wiener Salonblatt* 1937. március 7., 10.

¹⁸ 1938 januárjában még ő válaszolt a budapesti Weiner Lajosnak, aki egy díszkardot küldött Habsburg Ottónak. Ld.: *Egyenlőség*, 1938. február 10., 5.

¹⁹ 1897-ban alapított budapesti Műegyetemi Atlétikai és Football Club.

²⁰ *Wiener Salonblatt*, 1926. október 2., 4.

²¹ *Wiener Salonblatt*, 1935. augusztus 25., 6.

²² *Reichspost*, 1928. december 6., 4.

²³ *Magyarság*, 1937. szeptember 15., 5. Zichy-Rubidó Iván szónoklata mellett Czikkann-Zichy Móric az Egyesült Keresztény Párt gazdasági terveit mutatta be.

²⁴ Czikkann-Zichy 1986, 25.

1940 augusztusában a magyar küldöttség tagjaként részt vett a szőrényvári magyar-román tárgyalásokon is. 1943 nyarán visszahelyezték a külügyminisztérium gazdasági osztályához, ahol Szlovákia és Románia mellett a Spanyolországhoz és Portugáliához fűződő gazdasági kapcsolatok ügyét intézte.²⁵ Ezekben az években több alkalommal is járt az Olaszországhoz tartozó Dél-Tirolban, ahol elmondása szerint az ottani osztrák kisebbség ügyében kifejtett tevékenysége miatt majdnem letartóztatták, csak diplomáciai útlevele mentette meg ettől.²⁶

Az 1944-es esztendő több szempontból is sorsfordító volt életében. Ez év januárjának első napjaiban elhunyt nagybátyja és mentora, Zichy János, majd néhány hónappal később a hozzá legközelebb álló személy, Zichy Mária is. Nevelőjét, pótédesanyját a szerviták budapesti templomában ravatalozták fel, majd a seregélyesi családi sírboltban helyezték örök nyugalomra. A másik sorsfordító esemény a német megszállás, majd az 1944. október 15-i nyilas hatalomátvétel volt. Mint keresztényszocialista képviselő, ismert angol-barát minisztériumi alkalmazott szerepelt a nyilasok listáján. A hatalomátvételt követően néhány napig Budapesten bujkált, majd letartóztatták, és rövid fővárosi fogvatartás és kihallgatás után a sopronkőhidai börtönbe szállították. A vád az volt ellene, hogy tudott a Kállay Miklós volt miniszterelnök által támogatott lisszaboni béketárgyalások előkészületeiről, ami a nyilasok szemében hazaárulásnak számított. A másik vád szerint a budapesti hidak esetleges „stratégiai” felrobbantását igyekezett volna megakadályozni.²⁷ Néhány nap sopronkőhidai börtön után több minisztériumi munkatársával együtt végül hazaengedték. Budapesten túlélte a város ostromát és a háború befejezését követően ismét jelentkezett a külügyben.

1945 tavaszán a Független Kisgazdapárt VII. kerületi központjában részt vett azon az összejevetelen, ahol a magyar legitimizmus újrászervezéséről döntöttek.²⁸ 1945 és 1948 között a külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztályán dolgozott – rövid ideig ideiglenes vezetője is volt²⁹ – szakterületének megfelelően elsősorban a szlovák, román, német valamint a spanyol és portugál nemzetközi tárgyalások előkészítését végezte. Emellett több alkalommal tagja volt magyar küldöttségeknek is, 1945 decemberében részt vett a magyar-osztrák kereskedelmi tárgyalásokon,³⁰ egy évvel később pedig a bécsi nemzetközi vásárra érkező magyar kereskedelemi miniszter kíséretének tagja volt.³¹

²⁵ Uo. 38.

²⁶ Maurice Czikkann-Zichy: *Turmoil in South Tyrol*. New York, 1960, Exposition Press.

²⁷ Gudenus János–Szentirmay László: *Összetört címerek, A magyar arisztokrácia sorsa és az 1945 utáni megpróbáltatások*. Budapest, 1989, Mozaik, 94.

²⁸ *Krónika*, 1950. október 15., 2.

²⁹ Kallós János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz 1947-1948*. I. kötet, 23.

³⁰ *Szabadság*, 1945. december 25., 1.

³¹ *Österreichische Zeitung*, 1946. október 6., 3.

A Magyar Kommunista Párt politikai és közigazgatási befolyásának növekedésével egyre erőteljesebb nyomás nehezedett rá a minisztériumban. Mint a Horthy-időszakban is szolgált, arisztokrata származású alkalmazottra gyanúval, sőt ellenségként tekintettek, több alkalommal megpróbálták kompromittálni.³² Visszaemlékezése szerint kizárólag Habsburg Ottó kérésére maradt 1948 nyáráig állásában.³³ A főherceg ugyanis fontosnak tartotta, hogy a magyar közigazgatásban minél több demokrata gondolkodású tisztviselő maradjon, ezzel is lassítva a kommunista rendszer kiépülését. Bár hivatalosan az állambiztonság még nem kereste, de eljutottak hozzá olyan információk, amelyek szerint kémtevékenységgel vádolják. Az eljárástól és fizikai erőszaktól tartva végül úgy döntött, hogy elmenekül Magyarországról. Más menekültekhez hasonlóan ő is embercsempészek segítségével érkezett az osztrák-magyar határhoz, és Lövő térségében két bőrönddel lépte át a határt.³⁴

Rövid ideig egyik nagynénjénél lakott Bécsben, majd visszaemlékezése szerint hamar felvette a kapcsolatot az amerikai katonai kémelhárítással, a CIC-el.³⁵ Ezt egy korábbi külügyes munkatársa, Baranyay Zoltán ajánlotta neki, mielőtt az elhagyta Magyarországot.³⁶ Visszaemlékezése szerint kalandos úton jutott el Bécsből új állomáshelyére, Salzburgba, ahol két évig a Marshall-terv adminisztrációját végző irodában dolgozott. Legfőbb feladata az osztrák élelmszerellátás háttérének biztosítása volt, de ha a CIC kötelékébe került, hírszerzéssel is foglalkozott. Salzburgi életéről keveset tudunk, visszaemlékezésében csak azt említi, hogy novemberben ott találkozott Nyárádi Miklós pénzügyminiszterrel, aki innen már nem tért vissza Magyarországra.³⁷ Más források szerint itt is hamar bekapcsolódott a magyar emigráns közösség életébe, az Actio Catholica szabadegyetemi programjában 1950 januárjában az egyház szociális törekvéseiről tartott előadást.³⁸ Salzburgi évei alatt is folyamatos kapcsolatban állt Habsburg Ottóval és a magyar emigráció legitimista szárnyával. Többször találkozott a trónörökösrel, elsősorban Münchenben és Párizsban. Habsburg Ottónak nagy szerepe volt abban, hogy Czikkann-Zichy Móricnak sikerült lete-

³² Czikkann-Zichy 1986, 96.

³³ Uo. 76.

³⁴ Uo. 97.

³⁵ U.S. Counter Intelligence Corps. Escape Program. cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP80R01731R003300330002-2.pdf

³⁶ Baranyay Zoltán (1888, Nagyszőlős–1948, Notre-Dame, USA) irodalomtörténész, diplomata, jogi író. 1920-ban került a Külügyminisztériumba, ahonnan hamar Svájcba neveztek ki. Előbb Bernben a magyar követségen, majd Genfben a Népszövetség mellett működő magyar titkárságon dolgozott. 1926-ban a Szegeci Egyetem magántanára lett. 1936-tól Budapesten a külügyminisztériumban teljesített szolgálatot. Számos kormánydelegáció tagja volt. 1945-től miniszteriosztályfőnök. 1946-ban a párizsi békekonferencia fődelegátusa. 1947-ben hagyta el Magyarországot, az USA-ba emigrált, és rövid ideig az Indiana Egyetemen tanított.

³⁷ Czikkann-Zichy: *My Life* 1986, 100.

³⁸ Erdős Kristóf: „Ma érkeztem...” Magyar menekültek Salzburgban, 1945–1953, in *Korall* XII. évf. (2011) 46. sz. 32.

lepednie az USA-ban. Két évig várt a beutazási vízumra, a hivatalos ügymenetet nehezítette, hogy távollétében megfosztották magyar állampolgárságától – amivel ingó- és ingatlanvagyonát is elveszítette – így hontalanná vált.³⁹

Végül 1950. szeptember 12-én érkezett New Yorkba, a fogadó nyilatkozatot az amerikai magyarok egyik köztiszteletben álló politikai- és lelki vezetője, Francis Dávid⁴⁰ atya állította ki neki. Hiába volt a fogadó fél az amerikai magyarság ismert vezetője, Czikkann rövid ideig mégis gyári munkásként dolgozott. Kiváló kapcsolatainak, nyelvtudásának és agilitásának köszönhetően hamar végzettségének és tudásának megfelelő szellemi munkát talált. A Szabad Európa Bizottság által támogatott Mid-European Studies Center munkatársa lett. Itt elsősorban a menekült magyarok integrációját segítette, majd 1954 őszétől az úgynevezett Amerikanische Flüchtlingsorganisation programban alkalmazták, ahol szintén magyar menekültekkel foglalkozott. Közigazgatási tapasztalatai és tudása miatt elemző munkákat is készített, 1953-ban a magyar külkereskedelem és a KGST kapcsolatáról, két évvel később pedig a Magyarország 1945 utáni külkereskedelméről írt a Mid-European Studies Center sorozatába.⁴¹

Megérkezését követően számos ismerőssel, barátal találkozott a New York-i magyar emigráns közösségben. Ismertségét növelte, hogy rövid idő alatt a *Krónika* nevű emigráns lap munkatársa lett, ahol egy külön rovatot is vezetett. Ebben elsősorban aktuális magyar és világpolitikai eseményeket elemzett, mutatott be az olvasók számára. Első cikkét *A szociális királyság* címmel írta⁴², emléket állítva benne azoknak a legitimista bajtársainak, akik a második világháború, majd az azt követően berendezkedő kommunista diktatúra áldozatai lettek. Királypárti meggyőződése legtöbb írásában világosan megjelenik, 1952-ben, IV. Károly halálának 30. évfordulóján például egy több oldalas emlékező írást jelentetett meg a lap hasábjain, de írt a Dunamenti népek sorsközösségéről is.⁴³ Legtöbbet hivatkozott cikke *A Pragmatica Sanctio a magyar történelemben* címet viseli.

Agilitása és aktivitása alapján érthető, hogy 1952-ben miért tartották számon az emigráns magyarok reprezentánsai között.⁴⁴ Ismertségét tovább növelte, hogy 1953-ban egyik alapítója volt a New Yorkban létrehozott Magyar Piarista

³⁹ Az 1949. március 4-i minisztertanácson született határozat, a Magyar Népköztársaság kormányának 68/1949. számú minisztertanácsi határozata egyes személyeknek magyar állampolgárságuktól való megfosztása és vagyonuk elkobzása tárgyában.

⁴⁰ Az atyához több évtizedre visszanyúló barátság kötötte. Dávid Ferenc atya IV. Károly visszatérési kísérlete alkalmával szentmisét celebrált az egyik magyar állomáson a király dicsőségére. Az 1920-as évek elején az USA-ba távozott, ahol New York egyik külvárosában alapított és vezetett egyházközséget 1960-ban bekövetkezett haláláig.

⁴¹ Hungary's foreign trade in the Komekon system, 1953; *Foreign trade in Hungary since 1945*. (Free Europe Committee. Mid-European Studies Center. Research documents, no. 270.) 1955.

⁴² *Krónika*, 1950. október 15., 2.

⁴³ *Krónika*, 1952. április 15., 1-4.

⁴⁴ *Krónika*, 1952. január 15., 11.

Diákszövetségnek, valamint ezen a nyáron Habsburg Ottó öccsének, Rudolf főhercegnek és feleségének, Xenia grófnőnek az esküvőjét is ő szervezte.⁴⁵

Már 1950-ben az Amerikai Magyar Katolikus Liga tagja lett, a szervezet tevékenységéről aztán több alkalommal is írt.⁴⁶ A Ligában végzett szervezési feladatai mellett előadásokat is vállalt, 1954-ben például a New York-i Magyar Egyházközség ünnepén mondott beszédet.⁴⁷ Ugyanebben az évben Habsburg Ottó Degenfeld grófon keresztül azzal bízta meg, hogy dolgozzon ki egy olyan kulturális programot, amellyel a megosztott és töredezett magyar emigrációs csoportok közötti feszültségeket enyhíteni lehetne.⁴⁸ Nagy lendülettel vágott bele a munkába, azonban tervezetét végül nem használták fel.

Habsburg Ottó más ügyekben is igénybe vette tudását, kapcsolatait. Az amerikai menekült-programokat jól ismerő szakemberként több alkalommal hozzá irányította a kontinensen élő, nehézsorsú emigráns magyarokat. Emellett kapcsolatain keresztül egyik szervezője volt az USA-ból Magyarországra küldött nemhivatalos segélyszállítmányok koordinálásának is, 1956 februárjában például gyógyszer szállítások háttérmunkáit intézte.⁴⁹

Czikann-Zichy Móric azok közé a bizalmi emberek közé tartozott, akiket a trónörökös titkárságát vezető Heinrich Degenfeld is gyakran megbízott egy-egy, elsősorban magyar vonatkozású levél megválaszolásával, ügy kezelésével vagy esemény megszervezésével. Sőt, a trónörökös néhány meghatározó ügy kapcsán bizalmas információkat is megosztott Czikann-Zichyvel. Politikai és közéleti tevékenységei szinte kivétel nélkül kötődtek a magyar emigrációhoz és Magyarország remélt felszabadításához. Az Amerikai Magyar Katolikus Liga egyik vezetőjeként fontos szervezője volt Habsburg Ottó 1956-ra tervezett, de csak a következő év januárjában megvalósult amerikai útjának.⁵⁰

1956 szeptemberében egyetemi tanári állást kapott a Pennsylvania állambeli Immaculata College-ban, ahol európai történelmet és közgazdaságot tanított egészen 1967-ig. Itt olyan ismert konzervatív történészek voltak elődjei, mint Robert Ingram és Erik von Kuehnelt-Leddihn.

Nehéz döntést hozott, amikor New Yorkból vidékre költözött, hiszen ezzel távol kerülhetett volna a magyar emigráció és amerikai demokraták napi ügyeitől. Elsősorban a személyes találkozások és az ott elhangzó információk miatt félhetett/tarthatott a háttérbe szorulástól. Ez azonban nem így alakult, hiszen

⁴⁵ *Krónika*, 1953. július 15., 3.

⁴⁶ *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1953. június 21.

⁴⁷ *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1954. október 17., 2.

⁴⁸ Habsburg Ottó Alapítvány, Habsburg Ottó Gyűjtemény (a továbbiakban: HOAL), Levelezés magánszemélyekkel és szervezetekkel (a továbbiakban: HOAL I-2-b). Czikann-Zichy Móric iratai. Czikann-Zichy Móric levele Habsburg Ottónak 1954. április 15.

⁴⁹ HOAL I-2-b Czikann-Zichy Móric iratai, 1956. február 16.

⁵⁰ Fejérdy Gergely: Habsburg Ottó és az 1956-os forradalom, in *Századok* CLV. évf. (2021) 5. sz. 1003–1024.

megbízhatóságának és szakértelmének köszönhetően Habsburg Ottó továbbra számított rá. Rajta keresztül pedig a magyar mellett az osztrák emigráns körök továbbra is számon tartották.

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc híreit nagy lelkesedéssel fogadta, majd annak leverése után a magyar szervezetekben és új lakóhelyén is igyekezett segíteni az USA-ba érkező menekülteket. Habsburg Ottó és az Amerikai Magyar Katolikus Liga megbízásából 1957 nyarán Európába, többek között Münchenbe utazott. Itt az amerikai menekültügyben szerzett kapcsolatainak és szakértelmének fontos szerepe volt abban, hogy a magyar menekültek helyzetén minél hamarabb segíteni lehetett. 1957-et követően szinte évi rendszerességgel járt Európában. Úti céljai elsősorban München és Bécs voltak, valamint gyakran vendégeskedett a németországi Ering am Innben ifjúkori jó barátjánál, Esterházy Kázmérnál is.

1958 decemberében Habsburg Ottó javaslatára Innsbruckban találkozott a dél-tiroli „akció” osztrák szervezőivel. Ez az az időszak, amikor az első világháború vége óta kisebbségben élő dél-tiroli osztrákokat ért folyamatos jogsértések miatt nemcsak a patrióták, hanem az osztrák kormányzat is szót emelt. 1958-tól már kétoldalú találkozókra is sor került, de az olasz és osztrák álláspontok alig közelítettek egymáshoz,⁵¹ ezért Ausztria 1960-ban egészen az ENSZ-ig vitte az ügyet. Ennek nemzetközi előkészítése – jelentős részben Habsburg Ottónak is köszönhetően⁵² – már a második világháború utolsó éveitől elkezdődött.

Dél-Tirol és az ottani osztrák kisebbség helyzete mindig szívügye volt a tartományhoz érzelmileg is erősen kötődő Habsburg Ottónak.⁵³ Jól tudta, hogy az osztrák kisebbség helyzetén csak nemzetközi támogatással lehetett segíteni, ehhez pedig szükség volt arra, hogy a világ közvéleményét is megismertessék a problémával. A főherceg 1959 áprilisában Viktoria Stadlmayer egyetemi tanárnak, a mozgalom egyik szellemi vezetőjének bemutatta Czikkant, kitűnő referenciákat írva róla, kiemelve, hogy nemcsak tudós, de kiváló kapcsolatai vannak az amerikai politikai és sajtó körökben is.⁵⁴ Czikkann-Zichy nem véletlenül járt

⁵¹ Viktoria Stadlmayer: Die Südtirolpolitik Österreichs seit Abschluss des Pariser Abkommens, in Franz Huter (szerk.): *Südtirol. Eine Frage des europäischen Gewissens*. Wien, 1965, Verlag für Geschichte und Politik, 498.

⁵² Habsburg Ottó Dél-Tirol érdekében kifejtett politikai, diplomáciai szerepéről ld. Stephan Baier–Eva Demmerle: *Habsburg Ottó élete*. Budapest, 2003, Európa; A Habsburg család, elsősorban édesapja, IV. Károly tiroli költődéséről ld. Franz Czernin: Die Südtirolfrage und Kaiser Karl, in *Die Krone* 1957. május 31., 5.

⁵³ Habsburg Ottó és fivére, Róbert már az 1930-as évek végétől, különösen amerikai éveik alatt erős lobbitevékenységet fejtett ki Dél-Tirol ügyében az amerikai szenátus tagjai között. 1944-ben egy memorandumot is eljuttattak Franklin D. Roosevelt elnökhöz, ld. Erich Feigl: *Otto von Habsburg. Profil eines Lebens*. Wien, 1992, Amalthea, 40. A második világháborút követően is figyelemmel kísérte a dél-tiroli eseményeket, ám ekkor már elsősorban a háttérből, kapcsolatain keresztül igyekezett mindent megtenni az osztrák kisebbség helyzetének rendezése érdekében. Folyamatos kapcsolatban állt a tiroli politikusokkal, aktivistákkal. 1956 szeptemberében például Hans Trapp-pal levelezik a dél-tiroli kérdésről, benne prof. Gschnitzer politikai állásfoglalásáról. Ld. HOAL I-2-b. Hans Trapp iratai 1956. szeptember 1.

⁵⁴ HOAL I-2-b. Viktória Stadlmayer iratai, 1959. április 18.

Innsbruckban valamint Dél-Tirolban és ismerte meg a helyi politikai és gazdasági elit meghatározó személyiségeit. Habsburg Ottó ugyanis egy olyan angol nyelvű könyv megírására kérte fel őt, amely Dél-Tirol kapcsán nem vádakat sorakoztatna fel, hanem a szubszidiaritás elve alapján a békés egymás mellett élésre, egy működőképes államformára hívná fel a nemzetközi közvélemény figyelmét. Czikkann-Zichy Móric kétségtől jó választásnak tűnt. Egyrészt magyar lévén, érzelmileg elvben nem volt érintett, objektivitása a nemzetközi támogatás megszerzésében előnyt jelenthetett. Másrészt ismerte és értette a problémát, hiszen Innsbruckban tanult, és munkája révén a menekültek, kisebbségi csoportok helyzete iránt is kellő empátiával viseltetett. Kiválasztásában fontos szempont lehetett megingathatatlan királyhűsége, valamint az osztrák külügyminisztérium dél-tiroli ügyekért felelős államtitkárával, Franz Gschnitzerrel való kapcsolata, aki egykor innsbrucki professzora és mentora volt.⁵⁵

Czikkann-Zichy Móricnak már az 1930-as évek közepétől kiváló kapcsolatai voltak az osztrák legitimista körökkel, a tagok egy része később az USA-ban telepedett le. Akit viszont nem ismert, annak Habsburg Ottó mutatta be, vagy ajánlotta őt. A főherceg egy szigorúan titkos listát is átadott neki azokról a befolyásos amerikaiakról, akiket meg lehetne nyerni a dél-tiroli osztrák kisebbség ügyének érdekében.⁵⁶ A huszonöt oldalas lista tartalma sajnos nem ismert, de Czikkann-Zichy levele⁵⁷ szerint közöttük volt az ismert közgazdász, az International Rescue Committee (IRC) korábbi elnöke Leo Cherne is, akivel Habsburg Ottó megismertette őt.⁵⁸ A dél-tiroli megbízatás tehát több volt, mint egy szakkönyv megírása. Az amerikai döntéshozók és lehetséges támogatók mellett az 1959-ben USA-ba látogató Bruno Kreisky osztrák külügyminiszterrel is sikerült személyes találkozót kieszközölnie. A későbbi kancellárral való beszélgetés során a dél-tiroli helyzet mellett Habsburg Ottó lehetséges hazatérésének ügye is szóba került.

Habsburg Ottó és korábbi saját kapcsolatai révén a tengerentúli emigráns osztrák legitimistákkal is szoros kapcsolatba került. 1957-ben a főherceg New York-i látogatása során összehívott egy találkozót a magyar és osztrák legitimisták számára és közös fellépést javasolt. Ennek hatására megélénkült a kapcsolat közöttük. Wahl Elemér (Elmer John Wahl) burgenlandi származású New York-i fogorvos például a még a háború alatt alapított, Committee of Justice for South Tyrol csoportot is újjászervezte, amelynek tagja lett Czikkann-Zichy is.⁵⁹ Ez elsősorban ernyőszervezetként szolgált, a tagok személyes és politikai kapcsolataikon keresztül igyekeztek a dél-tiroli kisebbséggel

⁵⁵ 1956 tavaszán az ÖVP tanácsosaként nevezték ki a dél-tiroli ügyekért felelős államtitkárnak.

⁵⁶ HOAL I-2-b Czikkann-Zichy Móric iratai, 1959. november 2.

⁵⁷ HOAL I-2-b Czikkann-Zichy Móric iratai, 1959. november 18.

⁵⁸ HOAL I-2-b Leo Cherne iratai, 1959. július 8.

⁵⁹ HOAL I-2-b Wahl Elemér (Elmer John Wahl) iratai, 1959. november 14.

szimpatizáló, ügyüket potenciálisan támogató amerikai politikusokkal, döntéshozókkal kapcsolatba kerülni. Czikkann-Zichy vállalta, hogy Angier Biddle Duke-on, Dwight D. Eisenhower elnök protokollfőnökén keresztül igyekszik felhívni a figyelmet az osztrák kisebbség helyzetére az esedékes olasz-amerikai találkozó előtt. Ezekben a hónapokban minden lehetséges befolyásos személyt megkerestek azzal a céllal, hogy az amerikai diplomácia gyakoroljon nyomást az olasz kormányra. A magyar forradalom és szabadságharc leverését követő menekültválsággal egyidőben Habsburg Ottó megpróbált a dél-tiroli ügyben is támogatókat találni. 1957 januári amerikai előadói körútja előtt levelet intézett a Konrad Adenauer kancellár belső köréhez tartozó Paul Wilhelm Wengerhez, valamint Fritz Schaffer pénzügyminiszterhez, hogy figyelmükbe ajánlja az ekkor éppen Bonnba érkező Franz Gschnitzer professzort.⁶⁰ Igyekezett tehát a Németországi Szövetségi Köztársaság kormányát is az ügy mellé állítani.

Informális politikai lobbitevékenysége mellett Czikkann-Zichy 1959-ben kezdett hozzá a könyvhez szükséges anyaggyűjtéshez. A következő évben az immár szokásosnak számító évi európai körútján Párizsban is járt, ahol meglátogatta idős nagynénjét, Zichy János özvegyét, Zichy Margitot. Innen Rómába repült, ahol találkozott a szentatyával.⁶¹ Európai utazásának a fő célja azonban a dél-tiroli könyvhöz való adatgyűjtés és a személyes kapcsolatok elmélyítése volt, ennek érdekében több hetet Innsbruckban töltött.

Munkabírására jellemző, hogy alig kilenc hónap alatt elkészült a kézirat. Ezzel párhuzamosan személyes találkozókra és levélváltásokra keresztül az amerikai osztrák emigráns csoportokon belül is igyekezett egy egységes, a dél-tiroli ügy iránt lojális társaságot szervezni. Az osztrák politikai vezetők egy része – ha nem is hivatalosan – de támogatta a dél-tiroli ügy érdekében kifejtett nemzetközi akciót, a kormány egyes tagjai a könyv megjelenése előtt a kéziratba is bepillanthattak.⁶² Komoly kifogást nem tettek, tartalmával egyetértettek.⁶³ Úgy tűnt, minden az eredeti tervek szerint halad, azonban nem sokkal a nyomdába való kerülés előtt változás történt. Az innsbrucki szervezők az ügy változó nemzetközi megítélése, az átalakuló belpolitikai erőviszonyok és belső konfliktusai, valamint az egyre feszültebbé váló dél-tiroli helyzet miatt óvatosabbak lettek és egyre kevesebb szerepet szántak Czikkann-Zichynek. Ettől függetlenül 1960 májusára elkészült a kézirattal, amelynek korrektúrapéldányát magával vitte Münchenbe. Habsburg Ottó több módosítást is javasolt, majd Oswald Wolff londoni kiadóhoz irányította a szerzőt. Előtte még Bécsben is átnézték a

⁶⁰ HOAL I-2-b Fritz Schäffer iratai, 1957. január 8.

⁶¹ HOAL I-2-b Czikkann-Zichy Móric iratai, 1959. május 22.

⁶² Czikkann-Zichy Móric levele Habsburg Ottónak, HOAL I-2-b Czikkann-Zichy Móric iratai, 1959. augusztus 25.

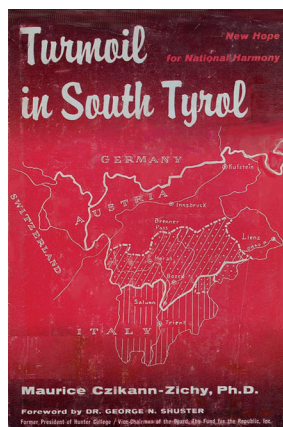
⁶³ HOAL I-2-b Wilhelm Weissel-Hoeffern iratai. 1960. február 26.

kéziratot, tartalmával és mondanivalójával nagyrészt egyetértettek.⁶⁴

Végül még ebben az évben megjelent a *Turmoil in South Tyrol: New Hope for National Harmony* című viselő könyv, amely a téma iránt érdeklődő laikusok mellett elsősorban az európai és amerikai politikusoknak, döntéshozóknak szól. Az előszót az amerikai katolikus tudományos élet meghatározó személyisége, a kultúrdiplomata, 1950 és 1951-ben az USA németországi megbízottja, a magyarokkal amúgy szimpatizáló George N. Schuster írta hozzá. Czikann-Zichy egykori mentora, Gschnitzer professzor az elsők között olvasta a könyvet, és feltételezhetően magával is vitte az USA-ba, ahol október 20-án felszólalt az Egyesült Nemzetek Szervezetének politikai különbizottsága előtt.⁶⁵ Valódi hatást azonban sem a könyv, sem Gschnitzer beszéde nem tudott elérni. Ennek legfőbb oka az eszkalálódó olasz-osztrák ellentét, a dél-tiroli szeparatista csoport (Befreiungsausschuss Südtirol, BAS) erőszakos akciói nyomán megváltozott nemzetközi hangulat volt, amely miatt az osztrák kisebbség ügye lassan háttérbe került. A nemzetközi hangulat változását érzékelve Habsburg Ottó⁶⁶ és az ügyet támogató amerikai döntéshozók is úgy vélték, egy időre érdemesebb nem bolygatni a kérdést.

Bár a könyv megjelenése öröm volt, annak hatástalansága feltételezhetően nagy csalódás lehetett a szerző számára. Az 1960-as év más szempontból is fontos volt az életében. A könyv megjelenése miatti izgatottság mellett hatalmas lelki élményt jelentett számára a müncheni eucharisztikus világtalálkozó, amelyen az Amerikai Magyar Katolikus Liga küldöttségének tagjaként vett részt. Az év végére a könyv megjelenésének visszhangjai az említett okok miatt hamar elültek, és úgy tűnt, komoly feladat nélkül marad.

Habsburg Ottó 1962 januárjában ismét megkereste és a CEDI⁶⁷ ügyeivel, elsősorban az amerikai konzervatív körökkel való kapcsolatok újjászervezésével bízta meg őt. Czikann-Zichy – ahogy Dél-Tirol, úgy a CEDI kapcsán is – teljes erőbedobással kezdett dolgozni. Régi és új kapcsolatain keresztül igyekezett befolyásos amerikai konzervatív köröket a CEDI irányába terelni, az éves kong-

⁶⁴ HOAL I-2-b Wilhelm Weissel-Hoeffern iratai. 1960. február 26.

⁶⁵ orawww.uibk.ac.at/apex/uprod/?p=TLL:2:0:::P2_ID:220

⁶⁶ HOAL I-2-b Czikann-Zichy Móric iratai, Habsburg Ottó levele Czikann-Zichy Móricnak. 1962. május 2.

⁶⁷ Centre Européen de Documentation et d'Information (Európai Dokumentációs és Információs Központ). 1952 szeptemberében Spanyolországban Habsburg Ottó részvételével alakult szervezet. A kezdeményezés legfőbb célja a különböző, elsősorban nyugat-európai keresztény és konzervatív szervezetek összefogása, információgyűjtés, a kommunizmus elleni küzdelem, illetve a keresztény európai értékek megőrzése, és – nem utolsósorban – az európai integrációs folyamat előmozdítása volt.

resszusokon való megjelenésüket, felszólalásaikat intézni. Első feladata az USA-ba érkező cseh emigráns Lev Prchala tábornok fogadása volt, majd egy találkozó megszervezése az osztrák származású amerikai politikussal, Robert Strausz-Hupével.⁶⁸ A Republikánus Párt politikai tanácsadóját – aki később rövid ideig az USA NATO-hoz akkreditált nagykövete lett – a CEDI portugáliai kongresszusára hívták meg előadónak.⁶⁹ Czikkann ekkor már több mint egy évtizede ismerte őt, hiszen az USA-ba való érkezését követően rövid ideig a Strausz-Hupé által alakított pennsylvaniai Foreign Policy Research Institute munkatársa is volt. A következő évben John Lukacs történészprofesszorral együtt George F. Kennan diplomatát igyekeztek megnyerni az aktuális kongresszuson való előadásra, sikertelenül. Az amerikai résztvevők száma szervezőmunkája ellenére továbbra is szórványos maradt, a CEDI nem tudott igazán sikeres szervezetté válni az amerikai konzervatív körökben.⁷⁰

A CEDI amerikai támogatói körének bővítése mellett több ismert európai politikus körútját is ő intézte. 1965-ben például a szociáldemokrata osztrák miniszter, Franz Olah számára szervezett előadói körutat, de folyamatos kapcsolatban állt más osztrák politikusokkal is.⁷¹ Ezek nem véletlenszerű meghívások voltak, hanem elsősorban Habsburg Ottó politikai céljainak megfelelően történtek, korábban Dél-Tirol, majd az évtized második felében már az Ausztriába való hazatérés érdekében.

Bár jól érezte magát az Immaculata College-ban, szakmai előmenete miatt nagyobb egyetemre vágyott. Ennek érdekében 1962-ben egy washingtoni ösztöndíjra pályázott, sikertelenül. Szintén ebben az évben Habsburg Ottó segítségét kérte, hogy egyéves oktatói ösztöndíját kaphasson a bécsi közgazdasági egyetemre (Hochschule für Welthandel). Végül kutatói ösztöndíjjal néhány hetet Bécsben töltött, ahol a Duna-medence összetartó és széthúzó erőit vizsgálta.⁷² Több sikertelen kísérlet után, 1967-ben a pennsylvania-i St. Joseph College-ban kapott katedrát, ahol hét évet tanított.

Oktatói és tudományos tevékenysége mellett rendszeresen publikált, főként magyar vonatkozású lapokban. Az észak-amerikai magyarság legismertebb orgánumban, a *Krónikában* egy Lássunk tisztán címet viselő rovatot is vezetett, ahol elsősorban aktuális magyar és világpolitikai kérdésekkel foglalkozott. Emellett más emigráns lapoknak, többek között a Habsburg Ottó által fémjelzett *Új Európának* is rendszeres szerzője lett. A laphoz való szoros kötődését jelzi, hogy 1983-ban ő is írt nekrológot a főszerkesztő, Csonka Emil halálakor. Cikkeiben elsősorban az amerikai demokráciák helyzetével, az amerikai

⁶⁸ HOAL I-2-b Czikkann-Zichy Móric iratai, 1962. március 20.

⁶⁹ Georg von Gaupp-Berghausen: *20 Años C.E.D.I.* Madrid, 1971, Editora Nacional, 319.

⁷⁰ Grossmann, Johannes: *Die Internationale der Konservativen.* Oldenbourg, 2014, De Gruyter, 221.

⁷¹ HOAL I-2-b Czikkann-Zichy Móric iratai, 1965. július 29.

⁷² *Austrian History Newsletter*, (1969) 3–4. sz. 114.

Dr. Czikkann-Zichy Móric báró
1907 – 1986

Az első világháború befejezése Magyarországot csonkán hagyta az elszakított területeiről hazaáramló menekült tömegekkel. A bajok és sebek orvoslására alakult pártok és politikusok között voltak a legitimisták. Közöttük volt Czikkann-Zichy Móric, aki fiatalon az országos híró és népszerű sós-kúti plébános, Grieger Miklós titkára lett. Együtt dolgoztak akkor olyan személyiségek, mint Súlyok Dezső, aki 1945 után a Szabadság Párt vezetője és Barankovics István, aki a Keresztény Demokrata Néppárt főtíkára lett, és olyan személyiségek, mint az író és egyetemi tanár, Lajos Iván, Gratz Gusztáv, a magyar arisztokraták soraiból, gr. Sigray Antal, gr. Pálffy József és gr. Pálffy Géza, őgr. Pallavicini György és mások.

A második világháború kezeletével a legitimista gondolat egyre inkább a háttérbe került és az ország, úgyszólván pártkülönbség nélkül, a kormányzó mellé állt. Czikkann-Zichyt az akkori külügyminiszter, Kánya Kálmán, ekkor átvette a külügyminisztériumba, ahol ő fontos megbízatásokban egészen 1948-ig szolgált, hogy akkor az emigrációt válassza. A magyar legitimisták közül dr. Lajos Ivánt, Pallavicini György őgrófot és Pálffy Géza grófot ekkor tartóztatták le. Mindhárman orosz fogságban haltak meg.

Az Egyesült Államokban Czikkann-Zichy Móric írásaival és felszólalásaiban – így a Katolikus Magyarok Vasárnapjában is – tűnt fel. A Philadelphiától nem messze eső katolikus Immaculata College-ban történelmet és közgazdaságot tanított. Amikor két hónappal ezelőtt interjút csináltam vele a legitimista magyar politikusokról, azt mondotta nekem, hogy életének ezek voltak a legboldogabb évei.

Czikkann-Zichy Móric súlyos szenvedések után, 1986. augusztus 16-án halt meg Philadelphiában. New Yorkban Msgr. Varga Béla mondott érte gyászmisét az Isteni Szeretet leányainak székházában.

„Egyházunk hűséges fiát, nekünk kedves barátunkat, hazánk és népünk hazafiát, búcsúztatta a kis kápolnában Msgr. Varga Béla, ahol annyi magyar politikusot búcsúztatott el.

Devonban (PA) a magyar piaristák templomában P. Mustos István piarista atya és a történész, tanár és író Lukács Sándor emlékeztek meg róla nagy számú gyászolóval.

Hamvait – óhajára – hazavitték Seregélyesre, hogy a Zichy család sírboltjába helyezték el.

(Somssich László)

magyarság politikai lehetőségeivel, és a szovjetek által megszállt közép-európai kisállamok helyzetével foglalkozott. Közéleti és közírói tevékenysége mellett az emigráció kulturális életében is aktívan szerepet vállalt. 1968-ban például a Philadelphiában rendezett külföldi magyar képzőművészeti kiállítást koordinálta.⁷³

Az 1970-es években az Amerikai Magyar Szövetség külügyi bizottságának elnöke, majd alelnöke lett. 1973-ban a Biztonsági és Lészerelési Konferenciára Habsburg Ottó javaslatára – más kelet-európai amerikai emigráns szervezetekkel együtt – memorandumot készítettek elő a Szovjetunió politikájával kapcsolatban. Az Amerikai Magyar Szövetség erre készülve egy öttagú bizottságot állított fel Washingtonban, amelynek ő is tagja volt. Feladatuk a konzervatívok republikánus szárnyának és New Jersey-i magyarokon keresztül a helyi demokrata képviselőknek a megnyerése volt az ügy érdekében.⁷⁴ Augusztusban Szász Zoltánnal, az Amerikai Magyar Szövetség titkárával a Fehér Házban járt kihallgatáson, ahol személyesen is

elmondhatták Magyarországot státuszával kapcsolatos álláspontjukat.⁷⁵ Miután beszámoltak a találkozásról, Habsburg Ottó felajánlotta, hogy megismerteti őt Antoine Pinay volt francia miniszterelnök kabinetfőnökével, akin keresztül a magyar kérdés talán nagyobb figyelmet kaphatna a konferencián.⁷⁶

⁷³ *Betlehemi Híradó*, 1968. május 16., 9.

⁷⁴ HOAL I-2-b Czikkann-Zichy Móric iratai, 1973. február 24.

⁷⁵ *Detroiti Magyar Újság*, 1973. szeptember 7., 1.

⁷⁶ HOAL I-2-b Czikkann-Zichy Móric iratai, 1973. március 12.

A magyar állambiztonság számára készített ügynökjelentés szerint Czikkann-Zichy Móric ezekben az években szoros kapcsolatot tartott fenn a nyugat-német kereszténydemokraták jobbszárnyával,⁷⁷ amelyhez Habsburg Ottó is kötődött. A főherceg a Bajor Keresztényszociális Unió (Christlich-Soziale Union in Bayern, CSU) színeiben az első közvetlenül választott Európai Parlamentben mandátumot is szerzett. 1976-ban a philadelphiai pápalátogatás szervező bizottságának volt tagja és a Welcome Pilgrim testület magyar szekciójának elnöki teendőit is ellátta.

1979-ben egy műtét következtében egyik szemének világát szinte teljesen elveszítette. Egy évvel később súlyos autóbalesetet szenvedett, de folytatta az időközben elkezdett emlékiratait. Habsburg Ottónak küldött levele szerint ebben külön fejezetet szánt a legitimizmusnak és azoknak a királyhű nőknek és férfiaknak a bemutatására, akik életüket áldozták az eszméért. 1983 tavaszán járt utoljára Európában, utána betegsége miatt már nem tehetett. 1986-ban hunyt el Philadelphiában, végakarata szerint hamvait hazahozták, és a Zichy család seregélyesi sírboltjában helyezték örök nyugalomra.⁷⁸

Első amerikai egyetemi campusán, az Immaculata College-ban különdíjat neveztek el róla, amelyet mind a mai napig a legtehetségesebb közgazdászoknak ítélnek oda.⁷⁹

⁷⁷ ÁBTL Mt-2290/1. 139.

⁷⁸ Somssich László: Egy magyar diplomata emlékiratai, in *Katolikus Szemle* XL. évf. (1988) 2. sz. 186–187.

⁷⁹ Maurice Czikkann-Zichy medal for Economics.

PERJÉS GÉZA ÉS „A BIZONYTALANSÁG BIRODALMA”

PERJÉS GÉZA (1917–2003) gondolkodó és hadtörténész halála óta két évtized telt el, ám életművének feldolgozásával és értékelésével máig adós szellemi életünk. Nekrológjai, a Perjés Géza-emlékülés (2017) előadásai, valamint rövid életrajzi ismertetései csak részben alkalmasak szerteágazó munkásságának méltó bemutatására.¹ A szakmai restségen túl személyének és pályájának megítélését hátráltatja alkotásainak eleven népszerűsége, a munkáiból érezhető szinte nyomasztó szakmai felkészültsége és gondolatainak gazdagsága, nem utolsósorban hihetetlen erkölcsi tartása. Emléke és életműve hadtörténetírásunk és hadelméletünk felett magasodik. Aligha volt a széles olvasói rétegek körében népszerűbb hadtörténészünk nála, hatása máig formálja társadalmunk történelmi szemléletét. Kedveltségét, szakmai tudását, emberi tartását sokan sem életében, sem halálában nem tudták, nem tudják megbocsátani neki.² Miközben elmélyült ismereteit, társadalomtudományi elkötelezettségét nyilvánosan senki sem vonhatta kétségbe, méltatlan támadások érték, áthatolhatatlan falakkal igyekeztek ellehetetleníteni. Teljes lerombolásuk máig nem sikerült, miközben a már említett emlékülés tanúsága szerint valóságos Perjés-reneszánszot élünk. Feltűnő azonban, hogy Perjés Gézát a magyar tudomány- és kultúrtörténet szinte kizárólag hadtörténészként tartja számon. Ezt a vélekedést maga Perjés is erősítette. Nyilatkozataiban és a halála után vetített portréfilmekben (*Dialógusok – Perjés Géza történésszel*, 2004) hadtörténészként szólt magáról. Jóllehet e meghatározás bizonyos mértékig helytálló, ám teret nyit a hadtörténeti munkásság mellett létező, legalább olyan súlyú hadtudományi, hadelméleti, publicisztikai és irodalomtörténeti életmű elhallgatásának, és e némaság eszközével a teljes ouvre jelentéktelen színben történő feltüntetéséhez. Perjés társadalmi

¹ Perjés Géza életművéről mérvadó áttekintések: R. Várkonyi Ágnes: „Courage d’esprit”: bevezetés Perjés Géza tanulmányaihoz, in: *Perjés Géza: Seregszemle: hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, 1999, Zrínyi, 7–14; Hausner Gábor: Egy egykori ludovikás a magyar katonai felsőoktatás és tiszti hivatás történelmi jelentőségű átalakulásában, in: *Perjés Géza: Tiszt – képzés* (szerk. Hausner Gábor). Budapest, 2020, Ludovika, 9–27; Hausner Gábor: *Perjés Géza*, in: Csikány Tamás–Hausner Gábor (szerk.): *Ludovikás életutak*. Budapest, 2022, Ludovika, 199–212. A Perjés-emlékülés ismertetését közli: Hausner Gábor: Kései igazságtétel: 100 éve született Perjés Géza hadtörténész, in: *Élet és Tudomány* LXXII. évf. (2017) 49. sz. 1550–1551; valamint: Hausner Gábor: Magyar hadtörténelem – interdiszciplináris megközelítésben: emlékülés Perjés Géza hadtörténész születésének 100. évfordulója alkalmából, in: *Honvédségi Szemle* CXLVI. évf. (2018) 1. sz. 124–130.

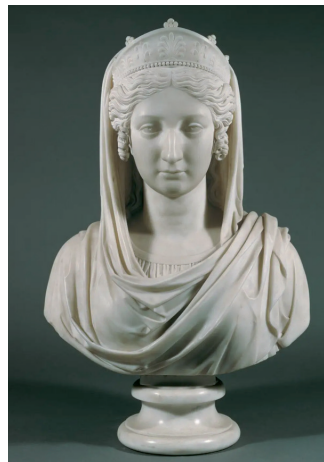
² A Perjés Gézát ért olykor személyeskedő és méltatlan támadások kívül esnek tanulmányunk témakörén, jóllehet szorosan kapcsolódnak főleg történetírói nézeteinek elutasításához. Egyik lehetséges okra Hausner Gábor tapintott rá: „A sors azonban – mintegy kései kárpótlásul a pályafutása során elszenvedett méltánytalanságként – megadta neki, hogy megérhette művei újrakiadását. (...) Perjés Gézából klasszikus lett.” Hausner Gábor: *Perjés Géza: Zrínyi Miklós és kora*, in: *Hadtörténelmi Közlemények* LXVI. évf. (2003) 3–4. sz. 939.

gondolkodóként végzett munkásságának félreértelmezését, valamint értékének elhallgatását elősegítheti az a tény is, hogy életművének eme nem hadtörténeti területe is történelmi vonatkozású, a felszínesebb szemlélő számára így a történetírás látszatát keltheti, holott tartalmát tekintve nem az.

Hadtörténeti munkáin túli műveit összekapcsolja a hadtudomány, a hadelmélet és a katonai szakma, melyek meghatározzák teljes történetírói életművét is. A legkülönbözőbb tudományterületeken alkalmazott, katonai gondolkodásmódjából eredő megközelítéseivel Perjés Géza egyedülálló a magyar kultúrtörténetben. Egészen sajátos alkotói pályája csak hadtudományi, hadelméleti háttérének figyelembevételével lehetséges. Ízig-vérig katona volt, az maradt a világhoz való viszonyulásában azokban az évtizedekben is, amikor a hadügy gyakorlati életéből kizárták. Szenvedélyes érdeklődését a katonai kérdések és főleg a hadelmélet iránt a ludovikás évektől egészen élete végéig megőrizte. Választott és tanult hivatásához való ragaszkodása tette lehetővé, hogy 1989 után szinte zökkenőmentesen vehetett részt a magyar hadügy szellemi átalakításában. Ekkor már nemcsak történészként, hanem a kor egyik nagyon jó szemű katonai gondolkodójaként is megnyilvánult. A hadügyi kérdésekben, a politikai eszmei vitákban kifejtett véleményét ellenfeleinek és támogatóinak egyaránt érdemes volt figyelembe vennie, még abban az esetben is, ha Perjés katonai állásfoglalásait – a kellően integrált társadalomtudományi szemléletmód hiányában – nem is mindenki érthette meg. Az élete utolsó másfél évtizedében publikált katonai és katonapolitikai témájú írásai bizonyítják, hogy korunkban a társadalom védelmi struktúráinak formálása nem lehetséges pusztán katonai nézőpontok alapján, sem csupán egyetlen szakmai megközelítésből. A katonai szakmai tudás mellett széles társadalmi ismeretrendszer, a morális kérdések iránti érzékenység éppúgy szükséges alakításukhoz, mint a biztos eligazodás a jelen állapothoz vezető történelmi folyamatokban. Perjés Gézát, a katonai gondolkodót és szakírót ezek együttese emelte pályatársai fölé. Véleményalkotásaiban segítette, hogy a magyar hadtörténelem tanulmányozása mellett évtizedeken át behatóan foglalkozott hadelméleti kutatásokkal is.

Perjés Géza hadtudományi munkásságának középpontjában Carl von Clausewitz (1780–1831) hadelméleti rendszere és annak vizsgálata állt. A porosz katonai gondolkodó életműve és fő alkotása, a magyar nyelven *A háborúról (Vom Kriege)* címmel publikált kötete immár két évszázada az egyetemes katonai szakma legfontosabb elméleti építménye. A különböző hadelméleti iskolák Clausewitz *Vom Kriege*jéből indulnak ki, vagy éppen az abban foglalt téziseket igyekeznek cáfolni. Clausewitz és alkotásai megkerülhetetlenek mind a hadtörténetírásban, mind a hadügy elméleti oldalán, sőt a társadalom védelmi struktúráinak gyakorlatában is. Magára valamit adó katonai szakírónak és gondolkodónak előbb-utóbb tisztázni szükséges viszonyulását Clausewitz-hez, mely történhet tudatosan vagy ösztönösen követve a *Vom Kriege* gondolkodásmódját, illetve ezzel ellentétesen, erős kritikával közelítve a műhöz. Perjés

Géza közvetlenül a második világháborút követően szembesülhetett e viszonyulás kérdésével. Ludovikát végzett és haditapasztalatokkal bíró katonatisztként nem volt számára ismeretlen sem a porosz katonai teoretikus, sem annak fő műve, a *Vom Kriege*. Azonban a későbbi fél évszázad folyamán fokozatosan a legjelentősebb, s az eddigi egyetlen, csak nemzetközi mércével mérhető magyar Clausewitz-kutatóvá nőtte ki magát. Míg a fellépéséig súlytalan magyar Clausewitz-kutatások főleg vezérkari tisztek által írott néhány tanulmányra korlátozódtak, addig Perjés két jelentős Clausewitz-kötettel hívta fel magára a nemzetközi és a hazai hadtudományi, valamint hadtörténetési szakma figyelmét. Mindamellett egész történetírói, katonai, szociológiai és irodalomtörténeti munkássága a Clausewitz-féle rendszer vázára épül. Két kötetében – *Clausewitz* (1983), valamint *Clausewitz és a háború praxeológiája* (1988) – ez irányú kutatásainak legfontosabb eredményeit foglalta össze.³

Mária Ludovika Beatrix
császárné és királyné márvány-
szobra (Johann Nepomuk Schaller
alkotása, 1814).

A fentiek alapján Perjés Clausewitz követőinek és kutatóinak sorába lépett. Ám döntésének volt egy, a pusztán hadtörténelmi érdeklődésén túlmutató indoka is. Maga is nyilatkozta és köztudott volt róla, hogy a második világháborút követően szociológiai tanulmányokat folytatott. Részben az átélt háborús élmények és szakmai tapasztalatok, részben a háborús vereség és társadalmi kiábrándultság hatására magát a háborút mint társadalmi jelenséget akarta megérteni. Egyebek mellett a társadalmi traumából kivezető út keresése vezette mind a szociológiához, mind a történetíráshoz, mind pedig Clausewitzhez.⁴ Alkotásainak tanúsága szerint a porosz teoretikus életműve, főként a *Vom Kriege* a politikusi és a katonai gondolkodást determináló tényezőként a katonai sorvezető alaplumból lépésről lépésre tudatosan alkalmazott elméleti modellé, majd kutatott témává is vált.

A *Vom Kriege* lapjait forgatva egy-kettőre rátalálunk azokra a passzusokra, amelyek alapján Perjés Gézát a tudományos kutatómunkában Clausewitz gondolatai gyakorlati megvalósítójának tarthatjuk. Ezzel kapcsolatban szívesen idézzük a pályatárs R. Várkonyi Ágnes Perjés szellemi merészségére vonatkozó megállapításait, melyet a *Vom Kriege* katonai gondolkodásról szóló fontos fejeze-

³ Perjés Géza: *Clausewitz*. Budapest, 1983, Magvető. Uő.: *Clausewitz és a háború praxeológiája*. Budapest, 1988, Zrínyi.

⁴ Hausner Gábor: Kései igazságtétel: 100 éve született Perjés Géza hadtörténész, in *Élet és Tudomány* LXXII. évf. (2017) 49. sz. 1550.

te ihletett.⁵ Perjés szellemi, lelki és erkölcsi bátorságát R. Várkonyi mellett azonban kortársai is felismerték – mi több, sokan félhették is. Erről a jellemvonásról írta Clausewitz: „...Kétféle bátorság van: először is a személyt fenyegető veszélyekkel szemben tanúsított bátorság, aztán pedig a felelősség vállalásának bátorsága, bármilyen külső vagy belső hatalom akár a lelkiismeret ítélőszéke előtt...”⁶ E gondolkodói bátorság érvényesülését Perjés esetében nehezítette, hogy kutatási témája, a háború és megvalósítója, a hadügy egyik fő jellemzője a bizonytalanság és a véletlen (véletlenszerűség) párosa, melynek belső logikájából ered, hogy a fegyveres konfliktusok tudományos megismerhetősége korlátozott. Mértéke attól függ, hogy egyes tényezői esetében az emberi elme számára mekkora a hadügyben oly fontos reziduális tényező, melynek érvényesülése – a Perjés Géza által kedvelt fogalommal élve – sztochasztikus (a valószínűségi számításokon alapuló) jellegű. Clausewitz hadtudományi alapigazságát kölcsönözve: „a háború a véletlen birodalma”.⁷ A véletlenszerűségből fakad az a bizonytalanság, amelyen áttekintést a nagy „értelmi erők” nyújtanak. A Perjés és a hozzá hasonló katonai gondolkodó és hadtörténész mindig a bizonytalanság és a véletlen birodalmának utazója. Eligazodását e sötét világban a bátor gondolkodás, az önálló alkotói szellem biztosítja.

Ez a gondolkodásmód, R. Várkonyi Ágnes szavaival „a történetíró bátorsága”.⁸ A bizonytalan tényezők vizsgálatához a clausewitzi gondolatrendszer szerint „kritikai” szemléletmódra van szükség, mely – túllépve a leíró ismertetés szintjén – képes a kauzális összefüggések feltárására. Clausewitz fő műve szerint ennek három szintje lehetséges: a tények történeti leírása, az okok feltárása, valamint az „eszközök vizsgálata”. Az utóbbi jelenti a szakmai értékelést is.⁹ Ezek hármas egysége nyújt alapot az elméleti kutatás számára. Tovább folytatva e gondolatmenetet, azt mondhatjuk, ez a szint keveseknek adatik meg. Ők azok, akik képesek a bizonytalanság tényezőjével terhelt hadiállapotok mélyreható kutatására, és ezzel a hadelmélet kimunkálására. Perjés Géza közékük tartozott.¹⁰ Clausewitztól, szellemi iránymutatójától azt is megtanulhatta, hogy a tudománytörténettel és a háborúkkal, háborús eseményekkel foglalatalkodó kutató – kellő tehetség mellett – előbb-utóbb eljut az elméleti kérdésekig. En-

⁵ R. Várkonyi Ágnes: I.m. Valamint: Uő.: A történetíró bátorsága, in Hausner Gábor (szerk.): *Az értelem bátorsága: tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Budapest, 2005, Argumentum, 7–9.

⁶ Carl von Clausewitz: *A háborúról*. Budapest, 2013, Zrínyi, 72.

⁷ Clausewitz: *I.m.* 73.

⁸ R. Várkonyi Ágnes: *A történetíró... 7.*

⁹ Clausewitz: *I.m.* 137–138.

¹⁰ E gondolkodásmód és egyéni tehetség fontos tényezőjének meghatározását Clausewitz művében is megtaláljuk: „Az említetteken kívül a kritikai kutatásoknak meg kell birkóznia azzal a roppant nagy, belső nehézséggel is, hogy a háborúban az okozatok ritkán vezethetők vissza egyetlen egyszerű okra, sőt több közös okból származnak. Tehát nem elegendő az események sorát elfogulatlanul és becsületesen visszavezetni a kiindulópontig, hanem még azt is tudni kell, hogy a meglévő okok mekkora szerepet játszottak bennük. Ez tehát természetük behatódó vizsgálatához vezet, amely által a kritikai vizsgálat tulajdonképpen az elmélet területére lép.” Clausewitz: *I.m.* 138.

nek alapján mondhatjuk, hogy Perjés Géza Clausewitz-kutatásai minden történeti vonatkozásuk mellett egyben hadelméleti munkát is feltételeznek.

A fenti állítás értelmezéséhez érdemes néhány szót szólni a nemzetközi Clausewitz-kutatásokról. A magyar hadtörténész és katonai gondolkodó munkássága a hidegháború évtizedeiben és az azt követő időszakban bontakozott ki, amikor az európai kultúrkörben a Clausewitz-reneszánsz korát éltük. A hadügy és a hatalmi politikai rendszer változásai (a tömegpusztító fegyverek elterjedése, a kétpólusú világrend, majd annak bukása, a hidegháborús fenyegetettség) megkövetelte Clausewitz elmélyült vizsgálatát, s ehhez hazánk elsősorban Perjés munkáival járult hozzá. Az ezekben az évtizedekben szinte áttekinthetlenné tevélyesedett Clausewitz-irodalomból kiemelkedett néhány alkotó jelentős műve, melyek tartalmát – részben személyes kapcsolatai révén is – Perjés beépítette alkotásaiba.¹¹ A kutatások egyik jellemző vonása, hogy központi kérdésük a *Vom Kriege* tartalmának átültetése volt a kor megoldhatatlannak tűnő politikai-hatalmi kérdéseire, miközben a clausewitz-i életmű egyéb alkotásaira kevés figyelem jutott.

A fenti tendenciához igazodik Perjés két Clausewitz-kötete. Ám a magyar katonai gondolkodó első jelentős tanulmányát ebben a témakörben már mintegy két évtizeddel ezek megjelenése előtt, a porosz katonai szakíró alpművének magyar fordítása kapcsán publikálta.¹² A dolgozat geneziséhez hozzátartozik, hogy a múlt század hatvanas éveiben újjászerveződő magyar hadtudományi élet nagy vállalkozása volt a *Vom Kriege* modern fordításának elkészítése.¹³ A műhöz Monoszlay Gyula munkájaként a kor marxista hadtudományi felfogását tükröző terjedelmes tanulmány készült, amely Perjés köteteinek megjelenéséig determinálta a hazai katonai gondolkodás Clausewitz-képét.¹⁴ Perjés a *Vom Kriege* részletes fordítói hibajegyzékén túl ebben a dolgozatában egyfelől rámutatott a Clausewitz-filológia alapvető és máig megoldhatatlannak tűnő nehézségeire (Clausewitz műve befejezetlen, töredékes alkotás és nyelvileg szinte lehetetlen a pontos átültetése), másfelől áthelyezte a Monoszlay-tanulmányban rögzített megközelítés súlypontjait. Lényeges elem volt, hogy a szellemi kirekesztettségének megszűnte után néhány évvel Perjés Géza állást foglalt az önálló magyar Clausewitz-kutatások mellett is: „De kritikánk távolabbi célokat is szolgált.

¹¹ A kor jelentős Clausewitz-feldolgozásai közül a legjelentősebb, Perjés Géza által is hivatkozott művek: Werner Hahlweg: *Carl von Clausewitz: Soldat – Politiker – Denker*. Göttingen–Zürich–Frankfurt, 1969, Musterschmidt; Wilhelm von Schramm: *Clausewitz: Leben und Werk*. Esslingen, 1976, Bechtle. Raymond Aron: *Clausewitz: Den Krieg denken*. Frankfurt am Main, 1980, Propyläen; Peter Paret: *Clausewitz und der Staat: Der Mensch, seine Theorien und seine Zeit*. Bonn, 1993, Dümmler. A korabeli és a mai Clausewitz-kutatások központi kérdéséről lásd: Perjés Géza: *Clausewitz*. 7–8; Nagy Miklós Mihály: Clausewitz hadelmélete korunkban, in *Hadtudomány* XXXIII. évf. (2023) 2. sz. 30–46.

¹² Perjés Géza: Clausewitz magyar fordítása, in *Hadtörténelmi Közlemények* XIII. évf. (1966) 1. sz. 104–132.

¹³ Carl von Clausewitz: *A háborúról*. I–II. Ford. Réczey Ferenc. Budapest, 1961–1962, Zrínyi.

¹⁴ Monoszlay Gyula: Clausewitz szerepe és művének jelentősége a hadtudomány terén, in Carl von Clausewitz: *A háborúról*. I. 5–27.

Úgy gondoljuk ugyanis, hogy a magyar hadtudománynak – pótolva ezzel hosszú évtizedek mulasztását – egyszer már állást kellene foglalnia a Clausewitz körül folyó vitában. Amint tudjuk, a vita részben magát a koncepciót érinti, részben pedig a koncepciónak az utódok által történt értelmezését és alkalmazását.¹⁵ Ugyanitt szót emelt az ellen a téves marxista-leninista felfogás ellen, amely Clausewitzet és alkotásait az úgynevezett idealista hadtudomány körébe sorolta. Ugyanakkor Perjés a hazai kutatások jövőbeni feladataként jelölte meg Clausewitz hadtörténeti kutatásokban érvényesülő hatásának feltárását, mely „inkább negatív, aminek egyik oka művének említett következetlensége, döntően azonban az, hogy félreértették”.¹⁶

Perjés későbbi Clausewitz-kutatásait egyrészt a hazai vizsgálatok folytatásáért, másrészt az említett téves nézetek felszámolásáért, harmadrészt a modern értelmezéséért folytatta. A porosz katonai szakíróról írt – *Clausewitz* című – első könyvében utóbbi szempont érvényesült. A mű szakmai értékelését és méltatását pályatársa, a kor másik neves hazai hadtörténésze, Rázsó Gyula publikálta. A dicséző hangú kritika utal ugyan a Clausewitz-ismeretek hasznosságára a modern hadművészetben, elismeri az elméleti modellek alkalmazhatóságának tételét, de pont a Perjés Géza által kitűzött fő cél megoldásáról hallgat.¹⁷ A kötet előszavában Perjés így írt vállalt feladatáról – egyszersmind rögzítve kora Clausewitz-képét: „... a clausewitz-i életmű kezd darabokra töredezni, és az olvasó a különböző és egymásnak ellentmondó értelmezések és magyarázatok rengetegében menthetetlenül eltéved, aminek eredményeként azután végleg elmegy a kedve attól, hogy kezébe vegye magát az eredeti művet. Épp ezért feladatunkat főleg abban láttuk, hogy felébresszük a kedvet Clausewitz olvasásához, és segítséget adjunk hozzá...”¹⁸ A mű azonban ennél jóval több lett, az első hazai tudományos állásfoglalás a Clausewitz életműve körüli vitákban. Perjés ennek érdekében átfogó képet nyújtott a porosz katonai gondolkodó pályáivéről. Nem tartjuk valószínűnek, hogy az olvasmányos stílusban megírt, de egyáltalán nem könnyed témájú kötetet megismerve, néhány szakmabelin túl bárkinek is kedve támadt volna Clausewitz – a német anyanyelvűek számára is nehezen érthető – XIX. század elején írt szövegeit olvasni, de nem is erről lehetett szó. Sokkal inkább arról, hogy az 1983-as Clausewitz-monográfia megteremtette a későbbi vizsgálódások alapjait. Az általános Clausewitz-kép rögzítésével egyben előkészítette a fél évtizeddel később publikált *Clausewitz és a háború praxeológiája* című művet.

A múlt század második felének hasonló témájú nemzetközi szakirodalmához mérten Perjés Géza *Clausewitz* című könyve mind tartalmát, mind a meg-

¹⁵ Perjés Géza: *Clausewitz magyar...* 132.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Rázsó Gyula: Perjés Géza: *Clausewitz*, in *Hadtörténelmi Közlemények* XXXI. évf. (1984) 2. sz. 398–401.

¹⁸ Perjés Géza: *Clausewitz*. 7.

írásához szükséges integrált szemléletmódot tekintve magas színvonalú. A nemzetközi tudományos konferenciák kapcsán már elismert Clausewitz-kutatónk műve a Rázsó Gyula által írt kedvező recenzió túl hazánkban azonban nem kapott szakmai visszhangot. A *Clausewitz és a háború praxeológiájának* megjelenését (1988) pedig teljes hallgatás övezte. A szinte gyilkos csend – úgy gondoljuk – az ekkor már érezhetően érlelődő politikai váltás tünete lehetett, miközben nemzetközi mércével mérhető alkotás született. A könyv nem könnyű olvasmány, bizonyos fokú tudomány- és kultúrtörténeti jártasságot feltételez az olvasótól. Kevesen ismerkedhettek meg vele teljes egészében. A választott téma is sokakat elriaszthatott a műtől, mely Perjés Clausewitz munkáival kapcsolatos egyik alapvető felismerését tárja részletezve az olvasó elé. A felismerés rendkívül egyszerű volt: a magyar katonai gondolkodó és hadtörténész szerint a *Vom Kriege* fejezeteiben és Clausewitz többi alkotásában a szerző korának valószínűségsszámítása, valószínűséggel foglalkozó elméletei jelentős szerepet töltenek be. Ezt korábban a Clausewitz-kutatók nem vették figyelembe, így Perjés e meglátással jelentősen előre vitte az egyetemes Clausewitz-kutatást. A kötet megjelenése után immár negyed évszázaddal is lenyűgöző szerzőjének invenciója. Perjés utolérhetetlen tárgyi ismeretei és kultúrtörténeti műveltsége, magával ragadó eszmeifuttatásai, egyedi gondolkodásmódja, szakmai véleményeket ismertető és ütköztető képessége teljesen egyedülálló a magyar szellemi életben.

A kötet több szempontból szerencsés időben, a rendszerváltást megelőző évben jelent meg a Zrínyi Kiadó gondozásában. Publikálása pont abban a történelmi pillanatban történt, amikor a magyar hadügy és katonai gondolkodás jelentős változás előtt állt. Az új politikai, katonapolitikai helyzethez hozzá kellett igazítani a hazai hadtudományi, hadelméleti életet is, vissza kellett vezetni a történelmileg elfogadható, a clausewitzi hadelméleten alapuló katonai gondolkodáshoz. Ennek egyik első lépését Perjés Géza tette meg.

A fenti irányművelet a magyar katonai gondolkodásban azonban sokkal inkább mély tartalmú elmélet, mint pusztán politikai kérdés volt, s ez szükségszerűen a Clausewitzhez való viszonyulásban öltött testet. A hazánkban 1945–1989 között uralkodó szovjet-orosz katonai gondolkodás Sztálin halálát követően elfogadta, sőt egyes elemeiben át is vette Clausewitz rendszerét, de azt ideológiai szempontok alapján kezelte.¹⁹ A szigorúan marxista-leninista szovjet társadalomtudományi rendszer több ponton tagadta Clausewitz nézeteit és ezt kivetítette a hadelméletre is. Ez a megközelítés eredményezte, hogy Perjés Géza 1970-ben a nemzetközi történészkongresszuson vitába keveredett

¹⁹ A Clausewitz-kép említett váltását a szovjet hadtudományban jól tükrözi: Razin: *A hadművészet története*. I–III. Budapest, 1961–1964, Zrínyi; valamint Uő.: Die Bedeutung von Clausewitz für die Entwicklung der Militärwissenschaft, in *Militärwesen*. II. évf. (1958) 2. sz. 377–392.

a szovjet-orosz katonai filozófussal, Tyuskevics-csel. A vitát Perjés előadása váltotta ki, amelyben Clausewitz szerepét taglalta a valószínűségelmélet fejlődésében. A magyar történész Clausewitz tételeit követve a hadügy sztochasztikus törvényszerűségeit és a háborús bizonytalanság jelenségét vallotta. Tyuskevics ezzel szemben – marxista-leninista alapon – a hadművészeti determinizmus álláspontján volt, és így a fegyveres küzdelemben negligálta a véletlenszerűséget és az objektív törvények alapján ható eleve elrendeltség elvét hirdette.²⁰ Perjés valójában szembe helyezkedett a szovjet-orosz katonai és hadtörténelmi gondolkodással s ez a korabeli folyóiratban az alábbi módon kapott hangot: „előadása általános érdeklődést váltott ki és élénk vitát eredményezett. Perjés ugyanis a hozzászólók csaknem egyhangú véleménye szerint – amiben megegyeztek a Hadtörténelmi Intézetben 1970. júliusában tartott vita résztvevőinek nézeteivel – nem tudta megoldani a nagyon helyesen felvetett kérdést. Következtetései részben nagyon is elméletieskedők, doktrinerek voltak, s – ami a hozzászólóknak is feltűnt – polgári nézetek hatásával is találkozunk fejtegetései során.”²¹ Az akkori elítélő ideológiai véleménnyel ma azt a tudománytörténeti ténytet tudjuk szembeállítani, hogy a moszkvai történészkongresszuson elhangzott előadás tartalma – és szövegének egy része is – beépült a *Clausewitz és a háború praxeológiája* című kötet textusába. Clausewitz életműve Perjés értelmezésében is időtálló maradt, míg a hadművészeti determinizmus vulgáris marxista értelmezése kikopott az egyetemes hadelméletből. Perjés Géza halálát követően egyik méltatója joggal emelte ki: „vitába szállt mindazokkal, szóban és írásban egyaránt, akik matematikai képletekké egyszerűsítették le a háborút.”²²

Perjés Géza életének egyik jelentős élménye, hogy a háború megértéséhez szükséges modellt Clausewitz hadelméletében találta meg. Ezt a modellt alkalmazta történeti vizsgálataiban is. Előképzettségéből és katonai szakmai jártaságából eredően szívesen dolgozott különböző elméleti modellekkel. Az erre irányuló, talán születésétől magában hordott hajlamát jelentősen erősíthette katonai iskolázottsága. Az európai kultúrkör újkori katonai szakmája – az állandó hadseregek kialakulásának kora óta – bizonyíthatóan a modellezés társadalmi műhelye, s ennek egészen triviális szakmai okai vannak. A legfőbb az, hogy a modern hadügy gépezetében minden személynek a várható alkalmazásnak megfelelő feladata van. Ezt gyakorolja, ezt gyakoroltatják vele mind egyéni-

²⁰ Az előadás és Tyuskevics hozzászólásának szövegét közli: Perjés Géza: Szerencse, valószínűség és hadvezériszemlérték (A katonai döntés és a valószínűség Montecuccolitól és Zrínyitől Clausewitzig), in *Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei*. XX. évf. (1971) 1–2. sz. 121–143. A kongresszusról szóló beszámolót lásd: Rázsó Gyula: Történészkongresszus Moszkvában (1970. augusztus 16–23.), in *Haditörténelmi Közlemények* XVII. évf. (1970) 4. sz. 721–722. A hadművészeti determinizmus ide vágó kifejtését lásd: Sz. A Tyuskevics: *Szükségyszerűség és véletlen a háborúban*. Budapest, 1964, Zrínyi.

²¹ Rázsó Gyula: *Történészkongresszus... 722.*

²² Lőcsei Gabriella: A kapitány orcája: in memoriam Perjés Géza, in *Magyar Nemzet* LXVI. évf. (2003) 232. sz. 34.

leg, mind kötelékben, s így a tudatos megfontolások alapján működő hadsereg – szinte függetlenül a katona mentális állapotától – hatékonyvá válik. A katonai rendszer a fentiekből kiindulva előre modellezi a következő háborút, és arra csak modellek alkalmazásával képes felkészülni. Ezek alapján történik a kiképzés. A modellek alkalmazását a clausewitzi rendszer a *módszeresség (metodizmus)* fogalmával illeti és kiemelt szerepet tulajdonít neki.²³ A katonai modell alapvetően megkönnyíti, leegyszerűsíti a döntést még a háborút és a hadműveleteket jellemző bizonytalan, információhiányos helyzetekben is. Perjés ezt a clausewitzi tételt emelte be a magyar hadelméletbe és a magyar hadtörténetírásba. Több kortársa – köztük számos neves történész – ezt nem értette, nem akarta megérteni.

A fentiekkel kapcsolatban feltűnő, hogy Perjés a Mohács-vitához hozzászólva többször is elmondta szakmai véleményét a modellek alkalmazhatóságáról a hadtörténetírásban. Ezek közül a legmarkánsabb – a hadelméletre visszavezethetően – 1977-ben és 1983-ban foglalt állást.²⁴ Az *Élet és Irodalom* lapjain közel fél évszázaddal ezelőtt tematikusan pontokba szedte a háborús vizsgálatokhoz szükséges modellek alkalmazásának előnyeit, egyebek mellett azt, hogy ezek segítségével kizárható az irracionális döntések lehetősége és logikai úton áthidalhatóak a hiányzó források okozta nehézségek.²⁵ Ám Perjés Géza hadelméleti műveinek ismeretében az akkor felsorolt pontokhoz érdemes hozzáfűznünk egy tételt. A modellalkotás a hadtudományi és a hadtörténeti kutatásban csak akkor lehet eredményes, amennyiben kellően széles távlatokat átívelő folyamatokra vonatkoztatjuk őket. Ebben az esetben a sztochasztikus törvényszerűségeket lehet követni. Ám ez az eljárás módja belső logikájából eredően a kutató elmétől megköveteli a nagy társadalmi, történelmi, katonai folyamatok egyetlen pillantással történő átlátásának képességét. Éppen oly módon, amiként a nagy hadvezérek is átlátják a mások számára kaotikusnak tűnő hadszíntér állapotát. Perjésnek megadatott ez a képesség.

Perjés Géza Clausewitz-kutatásainak eredményei két kötetében csúcsondultak ki, ám csak a rendszerváltást követő másfél évtizedben született munkáival együtt hasznosulhattak társadalmi dimenzióban. A múlt század kilencvenes éveiben az egypólusú világrend kialakulásával a hadügy az egész világon a válság jegyeit mutatta. A több évszázados múltra visszatekintő hagyományos katonai szakmaiság és erkölcs sokak szemében elavultnak tűnt. Perjés az évtized első felében a magyar legfelsőbb katonai vezetés egyik tanácsadójaként és a társadalom által elfogadott szakemberként szót emelt a katonai szakma civileződő ten-

²³ Carl von Clausewitz: *A háborúról...* 2013. 131–136.

²⁴ Perjés Géza: A háború logikája és a Mohács-vita, in *Élet és Irodalom* XXI. évf. (1977) 24. sz. 4.; Uő: Mi indította kára Musztafát Bécs ostromára? Bécs 1683. évi ostromának előzményei, in *Katolikus Szemle* XXXV. évf. (1985) 3. sz. 243–260.

²⁵ Perjés Géza: A háború logikája...

denciái ellen. Véleményét Clausewitz életművének szellemiségéhez igazította.²⁶ Egyik utolsó, a katonai becsületről szóló írásában Clausewitz alapján hivatkozik a fegyveres erőket jellemző „morális erők”-re. Ezek a morális erők, melyeknek ismeretét Clausewitztól nyerte, adták meg számára azt a szakmai biztonságot és bátorságot, amellyel eligazodott a hadügy és a hadtörténelem legbonyolultabb jelenségei között, „a bizonytalanság birodalmában” is.

²⁶ A kortársak által ismert szövegváltozata: Perjés Géza: Olyan foglalkozás, mint a többi?, in Szabó János–Holló József–Czékus János (szerk.): *A katonai felsőoktatás korszerűsítése*. Budapest, 1995, Felsőoktatási Koordinációs Iroda, 213–251. A teljes szövegű kiadása megtalálható: Perjés: *Tiszt – képzés*. 227–276. A témában lásd még: Perjés Géza: A katona becsülete, in *Haditörténelmi Közlemények* CXVI. évf. (2003) 1. sz. 13–21.

CSERÉP CSABA

AZ EMBERI AGY TELJESÍTMÉNYE

Gondolatok Peter Joachim Gebicke-Haerter tanulmányához

AZ EMBERI TERMÉSZET alapulajdonsága a megismerésre való kiolt-hatatlan törekvés. Időtlen idők óta létező, központi hajtóerő ez, mely sok egyéb mellett a hagyományos¹ művészetek és a hagyományos tudomány művelői számára is szüntelen motivációt tudott nyújtani. A tradicionális, szakrális tudománnyal szemben azonban – mely tisztán belátta az emberi gondolkodás korlátait és központi szerepet adott a szimbólumoknak – a modern tudomány hajlamos Platón barlanghasonlatáról megfeledkezve, azt figyelmen kívül hagyva úgy tenni, mintha műszereivel, detektoraival nem az árnyképeket, hanem magát a valóságot látná, elméleteivel, egyenleteivel pedig megfoghatná annak belső lényegét.² A modern tudományban dolgozó, de a hagyományos tudomány művelésére törekvő kutatóként kötelességünk tudatosan keresni azokat a lehetőségeket, melyek révén – a kortárs tudományos eredmények helyes értelmezésén keresztül – kísérletet tehetünk annak bemutatására, hogy az észlelt „árnyképek” földöntúli szépsége valójában a „barlangon” kívülről fakad.

Teljesen nyilvánvaló módon törekednünk kell az egyetemes alapigazságok ismételtetésének kerülésére, de bizonyos alapvetéseket kénytelenek vagyunk írásunk elején pár sorban összefoglalni, mintegy kiindulási pontot, virtuális koordináta-rendszert lefektetve. Mivel a teremtett világ eredete az anyagon túlra tehető, létezésének alapja is létesült világunkon túli. Lényege így nem saját anyagi mivoltában rejlik, tehát teljesen téves és elhibázott azt ott keresni; ennek ellenére a modern tudomány pontosan ezt teszi. Ezen téves működése arra végtelenül alaptalan és hamis premisszára épül, miszerint az emberi értelem mindenható volna. Ez a nevenségesen hibás feltételezés volt a fundamentuma például Stephen Hawking szűklátókörű, harcias, egyúttal gyáva ateizmusának is. Ki kell azonban ábrándítanunk az így gondolkodókat: a barlangon kívüli valóság megismeréséhez csak a szemlélődés, az intuíció, és a kegyelem révén juthatunk. Ahogy Freund Tamás neves agykutató, a Magyar Tudományos Akadémia tavalay (2023. májusában) másodsorra megválasztott elnöke is elmondta első ciklusa legelején: „A természettudományok csak az anyagi világ vizsgálatára

¹ A „hagyományos” kifejezést munkánkban következetesen tradicionális, őseredeti értelemben használjuk.

² Vö. „A modern tudománnyal szemben azonban a tradicionális tudomány nem a tapasztalható világ megismerését tűzi ki céljává, hanem a tapasztalható világot egyféle szent szimbólumként felfogva próbálja a természetfeletti megismerni. A világot, az anyagot, a természetet, az életet magát azért kutatja, hogy a mindezekon túli és mindezek alapját képező Isteni rendet, annak hierarchikus rendszerét megismerhesse, és ezen megismerés által alakítsa világát.” A tradicionálistól a posztmodernig – a szcientizmus rabságában, in *Duo Gladii* I. évf. (2021. márc.) 4. sz.

képesek. Hogy azon túl létezik-e valami, azt a kérdést fel sem tehetik maguknak.”³ A modern tudomány érvényessége tehát szigorúan az anyagi világra korlátozódik ennek ellenére nagy ritkán, de megjelennek olyan szaktanulmányok is, melyeket helyes szemlélettel és éles szemmel olvasva olyan, ezen hatókört meghaladó, magasabb szintű igazságok is feltárulhatnak, melyeket a szerző vagy tudatosan nem fejtett ki explicit módon – hiszen az ellehetetlenítette volna a jelenlegi tudományos kánonba betagozódott folyóiratban történő megjelenést –, vagy amelyek a szerző előtt is rejtve maradtak. Ilyen különlegességnek tekinthető Peter Joachim Gebicke-Haerter *The computational power of the human brain* című tanulmánya is⁴, mely 2023. augusztusában jelent meg angol nyelven a *Frontiers in Cellular Neuroscience* folyóiratban. Gebicke-Haerter – aki a Heidelbergi Egyetem Orvostudományi Karán a Pszichofarmakológiai Intézet professzora – munkájában a digitális eszközök számítási kapacitásának⁵ növekedése, illetve a mesterséges intelligencia (MI) egyre gyakoribb használata révén újra felmerülő, de régi kérdés mentén indul el: az emberi agy működése digitálisnak vagy analógnak tekinthető-e? A profánnak tűnő kérdésfelvetés mögött sokkal komolyabb probléma húzódik meg: az emberi agy és a tudat kapcsolatának korántsem magától értetődő témaköre. Dolgozatunkban megkíséreljük Gebicke-Haerter tanulmányának főbb pontjait értelmezni, kiemelve azok fontosságát, jelezni, hogy mely pontokon tévedt át kissé a spekulációk talajára, melyek azok a kiemelten fontos pontok, melyeket nem érintett, de a témakör tárgyalásához elengedhetetlenek, illetve, hogy végkövetkeztetése – a megfelelő kiegészítés mellett – miért mutat túl önmagán.

A tanulmány első részében Gebicke-Haerter elsősorban elméleti síkon keresi a lehetséges párhuzamokat, illetve ellentéteket a gépi komputáció és az agy működése között. Ennek során több, az MI területén alapvetőnek számító koncepciót és alapelvet is ismertet, miközben rávilágít azokra a már messziről kitapintható kulcsfontosságú pontokra, melyek előrevetítik az MI és az emberi agy közti áthidalhatatlan minőségbeli különbséget, természetesen utóbbi javára; teszi mindezt pedig egy-egy gyakorlati példa szemléltető segítségével. A tanulmány második, terjedelmileg jóval bővebben tárgyalt részében az agy szerkezetét és működését illető ismereteket összegezve emeli ki azokat a tulajdonságokat, melyek alapul szolgálhatnak az emberi elme működésének, ugyan-

³ Toót-Holló Tamás: „Az Akadémia nemzeti intézmény, nem lehet ellenzékben” – interjú Freund Tamással, in *Magyar Nemzet* 2020.07.09.

⁴ Gebicke-Haerter PJ: The computational power of the human brain, in *Frontiers in Cellular Neuroscience* 17. évf. (2023) (doi: 10.3389/fncel.2023.1220030)

⁵ Gebicke-Haerter tanulmányában – így az arról készült jelen dolgozatunkban is – a számítás (komputáció) fogalma nem korlátozódik matematikai műveletek elvégzésére, annál sokkal tágabb értelemben alkalmazzuk, mely alatt a szenzoros működések, percepció, memórianyomok rögzítése és visszaidézése, illetve általánosságban mindenféle jelfeldolgozás értendő.

akkor biológiai komplexitásuk lehetetlenné teszi azok mesterséges utánzását. Végezetül levon egy értékítéletében helyes következtetést, melyet azonban nem visz teljesen végig, így ezt zárásként megkíséreljük mi megtenni helyette.

Jó eséllyel mindannyian emlékszünk általános iskolai matematika tanulmányaink során sűrűn előforduló „Mit csinál a gép?” feladatra: a gép – melynek belseje rejtve marad előttünk – két bemeneti értékből egy harmadikat képez. Ez tulajdonképpen nem más, mint a számítógépek működésének nagyon leegyszerűsített sémája: a „Turing gép”. A számítógépek és az MI üzemelésük során különféle műveleteket végeznek el, azonban lényegileg mégsem tesznek mást, mint a rejtélyes digitális dobozka. Az analóg jelfeldolgozás azonban alapvetően eltér a Turing-gép működésétől, és az annál nagyságrendekkel komolyabb számítási teljesítményét Neumann János és maga Alan Turing is elismerte. Eltérően a digitális algoritmikus rendszerekkel az emberi elme nagyon gyakran kell, hogy egyes tételek igazságát bizonyítsa, ahelyett, hogy szolgálai módon feldolgozza azok információtartalmát. Ugyancsak gyakran kell a „a sorok között” olvasnia, vagy töredékes információk alapján megfelelő döntéseket hoznia – intuíció alapján. Ezeken felül egyedi tulajdonsága még a felügyelet nélküli tanulásra (unsupervised learning) való képessége is. „Arra lehet következtetni, hogy az emberi központi idegrendszere olyan számítási módokkal rendelkezik, amelyek nem redukálhatók egy TM (Turing-gép) működésére, mivel az olyan komplex agyi tevékenységek, mint az például az elvont gondolkodás, a számítás »rugalmasabb« formáit igénylik, amelyek messze meghaladják a mai gépi tanulási technikák bármelyikét.”⁶ A fentiek alapján feltételezhetjük, hogy az agy működése – még ha egyes elemeiben emlékeztet is digitális jelfeldolgozási folyamatokra – nagyobb eséllyel inkább analóg folyamatokból épülhet fel. (Később látni fogjuk, hogy az analóg jelfeldolgozásnál jóval többről van szó.)

Ezen a ponton térünk át az MI kérdésre⁷. Gebicke-Haerter a Moravec-paradoxonnal kezdi a téma tárgyalását, mely a következőt állítja: „Viszonylag könnyű a számítógépekkel felnőtt szintű teljesítményt elérni intelligenciateszteken vagy dárójátékban, de nehéz vagy lehetetlen egy 1 éves gyermek képességeit elérni velük az érzékelés és a mobilitás terén.” Az MI egyes formái tulajdonképpen nagyon egyszerű digitális algoritmusok végrehajtását végző Turing gépek, míg a legbonyolultabb MI-k alapjául már mesterséges

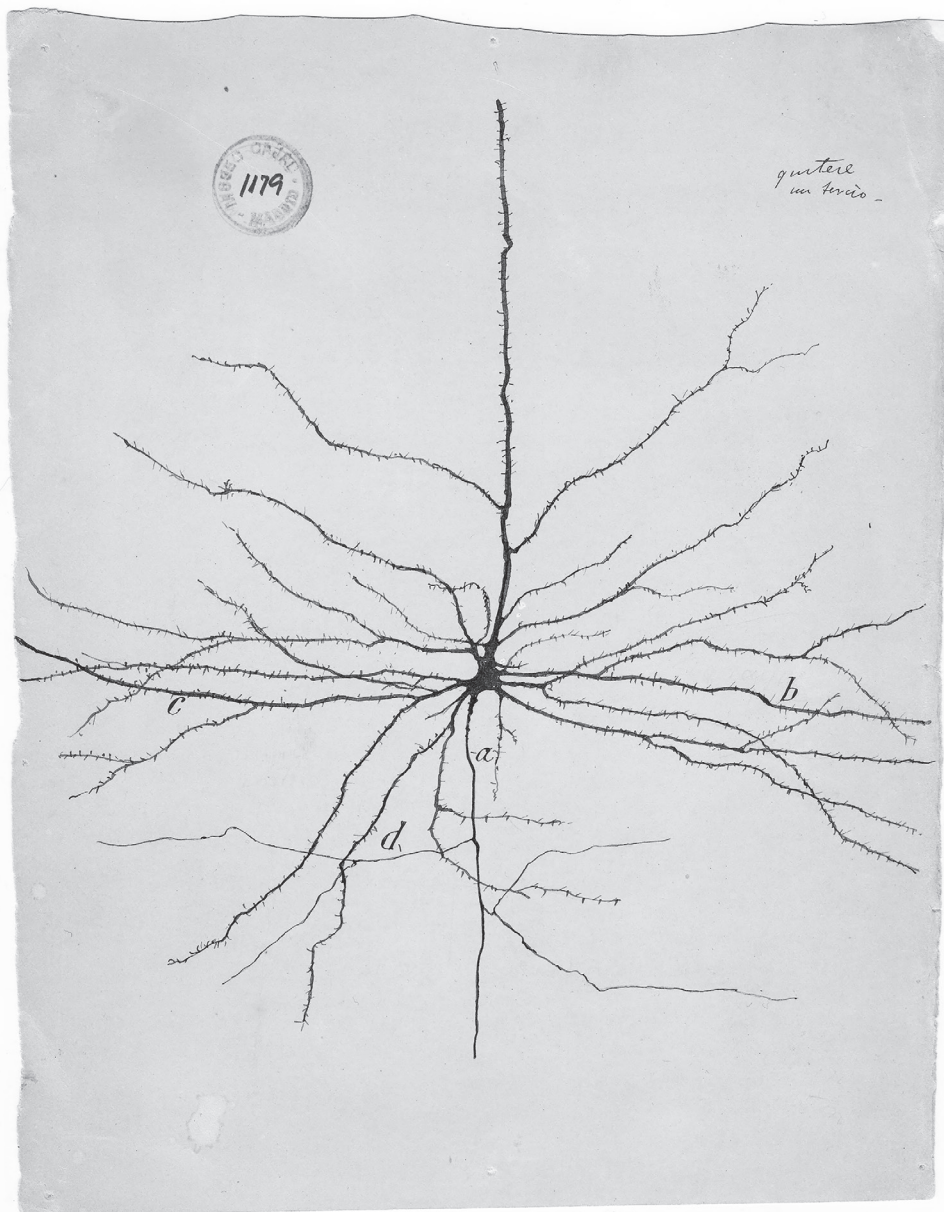
⁶ Ld. Gebicke-Haerter: I. m.

⁷ Az MI (mesterséges intelligencia, artificial intelligence, AI) kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy nagyon is valószínű fogalommal állunk szemben. Példának okáért, amikor egy parkolóház mélygarázsából hajtunk ki, az MI egy kamera segítségével leolvassa kocsink rendszámát ellenőrizi adatbázisában, hogy kiegyenlítettük-e a parkolási díjat, és ennek függvényében nyitja vagy sem a sorompót. Az útvonaltervező program ugyancsak egy bizonyos MI-ként működik, amikor a dugó előtt alternatív útvonalra irányít minket. Ilyen tekintetben semmi ellenvetésünk a fogalom használatával szemben. Ami problémát okoz, hogy a legtöbbben a mesterséges intelligencia szókapcsolat intelligencia kifejezésének jelentései közé értik a tudatot is. Ahogyan később rámutatunk majd, mesterséges tudat/gépi tudat nem létezhet soha.

neuronális hálózatok (MNH, artificial neuronal networks, ANN) szolgálnak. Az agyunkkal ellentétben az MNH-k esetében kizárólag az idegsejteket veszik figyelembe a programozók, és a hálózati struktúra részletei mind durva (pl. a rejtett rétegek közötti összekapcsolhatóság), mind finomabb szinten (pl. sejtípusok, dendritikus számítások vagy akár molekuláris szintű funkciók) végletesen leegyszerűsített formában jelennek meg a rendelkezésre álló idegtudományi adatok szerint. Ezeket a nagyon komoly hiányosságokat tovább tetézi, hogy az információáramlás az MNH-kban egyirányú a bemenettől a kimenet felé, illetve az MNH-k energiafelhasználása szélsőségesen magas a biológiai rendszerekéhez viszonyítva. Végezetül az MNH-k általában néhány száz vagy ezer idegsejt végletekig leegyszerűsített modelljét tartalmazzák, szemben az emberi agy becslések szerinti 90 milliárd idegsejtjével és a nagyságrendileg 100 billió szinapsziséval. Egy érdekes példa említésével egészítenénk ki az eredeti tanulmányt. 1,7 milliárd idegsejt (szélsőségesen leegyszerűsített) modelljének egyetlen másodperc szimulált működése negyven percig tartott az egyik legnagyobb (705024 processzor-maggal és 1,4 millió GB RAM-mal rendelkező) szuperszámítógépnek (K-computer, RIKEN, Japan). A Gebicke-Haerter által felhozott példák mellett említésre érdemesnek tartjuk, hogy a szakértők sokat várnak a következő években a kvantumszámítógépek alkalmazásának elterjedésétől. Többek szerint lehetővé válik majd összetett molekulák kölcsönhatásának nagyon pontos modellezése, ez a későbbiekben még fontos információ lesz számunkra. A digitális működési elv azonban nem változik, a bitek helyett kvantumbitekkel dolgozik a rendszer, mely alapvetően mennyiségi változást jelent majd: gyorsabban lesz elvégezhető nagyobb mennyiségű művelet. A Moravec-paradoxont mindeddig nem sikerült megoldani, és ez minden bizonnyal ezután is így fog maradni.

A tanulmány második részében az agy szerkezetének és működésének vizsgálata során feltárult tulajdonságokat tekinti át a szerző, kiemelve azokat, melyek alapját adhatják az emberi elme működésének. Ezek közül megkíséreljük azokat kiemelni, melyek mélyebb szakmai ismeretek hiányában is megvilágító erővel rendelkezhetnek, ugyanakkor elkerülhetetlen lesz egy-egy sejtbiológiai vagy idegtudományi fogalom használata. Az emberi agyat a mérések szerint közel 100 milliárd (10^{11}) idegsejt, és ugyanennyi gliasejt alkotja.⁸ Legegyszerűbben talán úgy képzelhetjük el az idegsejteket, mint hatalmas, szerteágazó lombkoronával és gyökérszettel rendelkező fákat, melyek nem a talajban gyökereznek, hanem a térben szabadon elhelyezkedve egyes fák lombkoronája átfedésbe ke-

⁸ A glia az agy felépítésében az idegsejtek mellett résztvevő különféle sejtek összefoglaló kategóriája, legfontosabb típusai a csillagsejtek (asztrociták), a mikroglia-sejtek és az oligodendrocitasejtek. Sokáig úgy vélték, hogy a tér kitöltése és az idegsejtek szerkezeti támasztékának biztosítása a kizárólagos feladatuk, mára fény derült arra, hogy ennél nagyságrendekkel szerteágazóbb és fontosabb szerepet töltenek be.

Santiago Ramón y Cajal: Az agykérgi piramisisejt (1904)

rül más fák gyökérzetével, végeláthatatlan, ezerszeresen át- meg átfont hálózatot alkotva. Amint a legkisebb gyökérostocskától a felszívott tápanyag eljut a fa törzsébe, majd az ágakon keresztül a legtávolabbi rügyig eljut, hasonló módon zajlik az információáramlás az idegsejten belül. Az idegsejtek szerteágazó „gyökérrendszerükön” (dendritek, *dendron*=fa) keresztül veszik át az információt más idegsejtek „ágaitól”, majd a sejttestjükön („törzs”) keresztül továbbítják az „ágaikon” (axonok) át a következő idegsejtnek.⁹ Minden idegsejt számtalan kapcsolatot létesít más idegsejtekkel (a képzeletbeli fák ágainak végződése egy másik fa gyökereihez érnek), és ezeken a kapcsolatokon keresztül történik az információ átadása egyik sejtről a másikra. Ezek a kapcsolódási pontok, más néven szinapszisok – melyeknek száma csak az agykéregben több, mint 160 billió (1.6×10^{14}) – az idegi hálózatok elemi építőköveinek tekinthetők. Egyetlen szinapszis önmagában beláthatatlan összetettségű rendszert jelent, a részletekben történő túlságos elmerülést elkerülendő, ezeket nem fejtjük ki.¹⁰ A következő szerveződési szint meghatározása kisebb nehézségbe ütközhet, mert bár logikus lenne az idegsejtet magát tekinteni ennek a szintnek, nem szabad elsiklanunk afelett, hogy egy idegsejt bizonyos területei (egyes dendritszakaszok, a sejttest maga, az axon eredési helye, az idegrostok végkészülékei) is külön funkcionális egységként működhetnek, és újabb szintként jelenhetnek meg. Maga az idegsejt azonban az előbb említett köztes szint lététől függetlenül egészen biztosan egy különálló szerveződési szintnek tekinthető, arról nem is beszélve, hogy akár több száz elkülöníthető idegsejt-típusról is beszélhetünk. Az ezt követő szintnek a néhány tíz–néhány ezer idegsejtből álló mikrohálózatok felelnek meg, majd az egyes működésekre specializálódott agyterületek, végül pedig a teljes agy.

Az iménti rövid és felületes – gyakorlatilag csak az idegsejtekre és a szinapszisokra korlátozódó – leírás alapján is levonhatjuk a következtetést, az emberi agy egymásra épülő, egymásba ágyazott alrendszerek hihetetlenül bonyolult felépítménye. Ezeken felül egy idegsejt sejt felszínének egy adott területére érkező serkentő és gátló szinaptikus bemenetek¹¹ komplex jelintegráción mennek át, melyeket a sejt felszínét borító hártya (sejtmembrán, hasonlatunkban a fa kérge) belső folyamatai és egyéb tulajdonságai dinamikusan befolyásolnak. A gátló bemenetek helyi szűrőfunkcióval rendelkezhetnek, és a küszöb alatti ingerek – melyek nem váltanak ki teljes választ a következő sejten – is befolyásolhatják

⁹ Bár a legtöbb, az idegsejtek szerkezetét fákhhoz hasonlító leírásban a dendriteket az ágakkal feleltetik meg, ez helytelen, hiszen az információáramlás iránya az általunk alkalmazott megfeleltetést támasztja alá.

¹⁰ Egyetlen szinapszis több száz különféle fehérjéből áll, és ez az egyetlen fehérje már önmagában is egy összetett hálózatként fogható fel, hiszen a különböző régiói, működésének szabályzására szolgáló modulációs helye(i) egy harmonikusan működő mikrohálózatot alkotnak.

¹¹ Általában megkülönböztetünk serkentő (az ingerület továbbadása után továbbhaladó) és gátló (az ingerület továbbhaladását kioltó, azt fékező) típusú szinaptikus kapcsolatokat, melyek milyensége elsősorban a szinapszis molekuláris szerkezetétől függ.

a kapcsoltsági hálózatban soron következő sejt működését. Több sejtre együttesen, szinkronban érkező gátló bemenetek a neuronális hálózati oszcillációk létrejöttében játszanak fontos szerepet. Hogy egy adott szinapszis ezekben a feladatokban mikor, milyen hatékonysággal vesz részt, ugyancsak dinamikusan változhat az időben.

Az idegi ingerületek terjedése ugyan hordoz egy bináris (igen/nem – jön-e hullám, vagy sem) kódot, de az ingerülethullámok frekvenciája, az impulzus amplitúdója, szélessége és lefutása már egy nagyon összetett, multimodális információcsomagot tartalmaz. Ez a digitális eszközök esetén elképzelhetetlen. Az idegsejtek, mint pontszerű, digitális átkapcsolóállomások gondolata nem is állhatna távolabb a valóságtól, egyetlen sejt egyetlen szinapszisa is nagyságrendekkel összetettebb jelfeldolgozást bonyolít le, nem beszélve ezek lokális jelintegráció, szűrés és modifikáció révén elérhető számítási kapacitásról.

A biológiai rendszerek alaptulajdonsága az aktivitás-függő plaszticitás. (A fogalmat egy nagyon egyszerű példával tudjuk megvilágítani, ha elkezdünk edzeni, izmaink egy idő után növekedésnek indulnak, hogy teljesítményünkkel meg tudjanak felelni a megnövekedett igénynek. Hasonlóképp, ha fekvőgipszet kapunk, jó eséllyel a mozgáshiány hatására elkezdi csökkenni a „magaát feleslegesnek” érző izomzat. Mindkét folyamat ékes példája az aktivitás-függő plaszticitásnak.) Ez a folyamat az agyat felépítő, hierarchikus rendszerek minden szintjén értelmezhető, a mitokondriumok¹² vagy a szinaptikus kapcsolatok aktivitás függő átépülésétől kezdve a lokális fehérjeszintézisen¹³ keresztül egészen az idegsejtek térszerkezetének módosulásáig. A jelenséget legtöbbit a szinapszisokkal kapcsolatban vizsgálták. Minél gyakrabban történik jelátvitel egy adott szinapszison keresztül, annál inkább megerősödik ez a szinapszis, míg a kevesebb alkalommal aktív szinapszisok elgyengülnek, szélsőséges esetben meg is szűnhetnek. Ez a tulajdonság felelős azért, hogy az agy memóriatárolási és visszahívási folyamatai annyira különböznek minden egyéb jelfeldolgozási rendszertől. A vezető elmélet szerint a memórianyomok tárolásáért az idegsejtek közti kapcsolatok erősségi mintázata felelős, míg a tanulás és új emlékek rögzítése megváltoztatja az erősségi mintázatot. Ez a szinaptikus plaszticitáson keresztül történik meg, mely során a szinapszisok molekuláris szinten átépülnek, méretük és alakjuk megváltozik, a felszabadulásra váró ingerületátvivők, illetve az azokat érzékelő receptorfehérjék mennyisége is megváltozik. Jelenlegi ismereteink szerint az agyban az információ engramok formájában tárolódik.

¹² Minden sejtünk több ezer példányt tartalmaz ebből a mikroszkópikus kis sejtalkotóból, melyek az élethez szükséges energia megtermelése mellett számos egyéb, elengedhetetlen fontosságú folyamatért felelősek.

¹³ Sokáig tartotta magát az uralkodó nézet, miszerint a sejtek működéséhez szükséges összes fehérje szintézise, és ezen szintézis szabályozása szigorúan a sejttestben játszódik le. Mára igazolódott, hogy még az idegsejtekhez hasonlóan bonyolult szerkezetű és kiterjedt nyúlványrendszerrel rendelkező sejtek esetén is nagy szerepe van a sejttesttől távoli területeken történő, helyi igényeknek megfelelő és lokálisan szabályozott fehérjeszintézisnek.

Az eredeti elméleti megfogalmazás szerint az engramok az agyban az érzékelés során kialakuló¹⁴ specifikus változások, melyek rejtve maradnak, míg a felidőzéshez szükséges feltételek létre nem jönnek, hogy akkor újra előhívásra kerüljenek. Ezzel az elképzeléssel teljesen összeegyeztethető a szinaptikus plaszticitás során kialakuló engramok gondolata, azaz a megváltozott erősségű szinapszisokkal összekapcsolt idegsejtek csoportja maga az engram. Az engramok kialakulásával kapcsolatban egyéb lényeges megfontolások is felmerülnek. Ezek az életünk során folyamatosan képződő neuronális reprezentációk lényeges következmény-nyel járhatnak az emberi egyénre nézvést. Az egyes engramok egyenként kisebb vagy nagyobb hatással lehetnek az egyén életére, de közös tulajdonságuk, hogy nem „visszafordíthatóak”. Így az élet során az egyénben folyamatosan egymásra rakódó reprezentációk egymásutánisága nem ismételtető meg, valószínűleg hozzájárulva a személyek individuum-természetéhez. Gebicke-Haerter említ még néhány kevésbé releváns elméletet, sajnos az engramok fontosságának hangsúlyozása mellett nem tér ki azonban arra, hogy az azokban résztvevő sejtek teljes biológiai komplexitása szükséges ahhoz, hogy ezek érvényes reprezentációk legyenek, azaz az idegsejtek nem helyettesíthetőek más, lényegileg sokkal egyszerűbb komponensekkel, például különféle számítógép-alkatrészekkel.

Az agykutatás alapvetően egy idegsejt-központú műfaj volt egészen az utolsó két évtizedig, most azonban – nagyon helyesen – egyre inkább előtérbe kerül a holisztikus szemlélet. Ezt a tendenciát nagyon jól emeli ki Gebicke-Haerter, hiszen a legpontosabb mérések szerint ugyanannyi gliasejt alkotja agyunkat (nagyságrendileg 100 milliárd), mint idegsejt. Ahogy fentebb röviden említettük, a régi glia-elmélet szerint ezek a sejtek az idegsejtek közti teret kitöltve, mintegy szöveti „ragasztóként” működve adnak egy fizikai vázat az idegsejtek működéséhez. Ez a naiv elképzelés mára elvetésre került, hiszen számos, az agy működésében alapvetően fontosságú feladatát ismertük meg ezeknek a sejteknek. A gliasejteknek is sok típusa ismert, melyek közül Gebicke-Haerter sajnos csak az asztrocitákkal (csillagsejtek) foglalkozik. Kiemeli, hogy a szinapszisokban nemcsak a két, kapcsolatban álló idegsejt szinaptikus készülékei vesznek részt, hanem egy-egy asztrocita nyúlvány is (tripartite synapse). (Ezt inkább tekinthetjük quad-partite szinapszissnak, mert mára igazolttá vált a mikroglianyúlványok gyakori közreműködése is.) Visszatérve a hasonlatunkhoz, ez azt jelenti, hogy ahol egy képzeletbeli fa ágvégződése egy másik fa gyökeréhez érve „szinapszist” alkot, oda gyakran odanyúlik egy asztrocita-„bokor” és egy mikroglianyúlvány-„bokor” ágacska is. Az asztrociták különféle anyagcsere- és transzportfolyamatokon keresztül képesek az idegsejtek kommunikációját kisebb

¹⁴ Az 1921-es elmélet kissé szűkös megfogalmazást alkalmaz, a jelenlegi elgondolás szerint az engramok kialakulása nem szűkíthető le az érzékelésre, hanem sokkal általánosabb jelenség. Az intuitív tudatfolyamatok, az illeté feltevésem szerint ugyanúgy engramok kialakulásával jár.

területeken szelektíven befolyásolni, melyhez hozzájárulnak az asztrociták által kibocsátott jelátvivő-molekulák is. Az asztrociták egy meglehetősen sűrűn összekapcsolt hálózatot képeznek, ily módon a sejten belüli kalciumszintjük is együttesen szabályozható, mely hozzájárulhat az idegsejtek közti kommunikáció finomhangolásához. Ezen a ponton sajnos erősen spekulatív területre tér át Gebicke-Haerter, hiszen az asztrocita-hálózat közvetlen és majdhogynem egyedüli szerepét fejtegeti az emberi tudat megjelenésében. Ezeket a gondolatokat el kell utasítanunk, csakúgy, mint az asztrociták neuronális komputációban és memórianyomok kialakításában való szerepének eltúlzását. Az asztrocita-hálózat egyszerűen nem rendelkezik olyan mérvű dinamikus plaszticitással, mely ezt alátámaszthatná.

Sajnos külön nem tér ki a mikroglia sejtek szerepére, pedig ezek a különleges immunsejtek rengeteg fontos feladatot látnak el az agyban. Negálásukhoz valószínűleg hozzájárulhatott az is, hogy egészen egy évtizeddel ezelőttig úgy tartották, ezek az agyban elhelyezkedő immunsejtek egészséges állapotban semmit nem tesznek, csak az agyat ért káros hatást (trauma, fertőzés, infarktus, vérzés stb.) követően aktiválódnak, hogy az elhalt sejteket eltakarítva újra nyugvó állapotba kerüljenek. Az elmúlt tíz év eredményei azonban gyökeresen eltérő képet festettek le: a mikroglia alapvető fontosságú mind a fejlődő, mind pedig a felnőtt agy egészséges működése során. A fejlődés során az idegsejtek osztódását, vándorlását, nyúlványrendszerük kialakítását is mélyrehatóan szabályozza a mikroglia, míg a szinapszisok kialakulásában és eltüntetésében is elengedhetetlenül fontos a szerepe. A felnőtt agyban mind az idegsejtek, mind pedig azok szinapszisainak állapotát folyamatosan ellenőrzi, működésüket – mind az idegsejtek közti jelátvitelt, mind az idegsejtek anyagcseréjét – alapvető módon befolyásolja, és a legkisebb zavart szenvedő idegsejteknek azonnali segítséget nyújt ez a sejtípus. Tekinthezünk úgy a mikroglia-ra, mint az agy „kertészére”, aki fáradhatatlanul azon munkálkodik, hogy a kertjében minden növény harmóniában élhessen és növekedhessen.

Ugyancsak nem hangsúlyozza ki Gebicke-Haerter a mitokondriumok szerepét, pedig az elmúlt néhány évben számos, kimondottan váratlan felfedezés mutatott rá, hogy ezek a sejtalkotó szervecskék szemben a korábbi vélekedéssel, távolról sem csak az energiatermelésért felelősek, hanem elengedhetetlenül fontos szerepet töltenek be számos, magasabb szintű folyamat szabályozásában. Azon túl, hogy a kimondottan energiaigényes agyműködést (agyunk a teljes testtömeg 2 százaléka, mégis magának követeli a véráramlás 15, az összes felhasznált oxigén 20, míg a testünk által elfogyasztott glükóz 25 százalékát) erőműként kiszolgálja, a sejten belüli és sejtek közötti jelátvitelben is fontos szerepet tölt be. Szabályozza a szinaptikus jelátvitel hatékonyságát, a fejlődés során az idegsejtek nyúlványainak elágazási mintázatát, illetve részt vesz az idegsejtek aktuális állapotának más sejtek felé történő közlésében is. Kiemelkedő példa ez

az agyunk alkotóelemeire oly jellemző multifunkcionalításra, egyetlen szerkezet párhuzamosan felelős több tucat, egymástól akár nagymértékben független feladatkor ellátásáért is, ráadásul dinamikusan szabályozható, hogy mikor melyik feladaton van a nagyobb hangsúly. Ez a mesterséges rendszerekben elképzelhetetlen, ott egyetlen elem egyetlen feladatot lát el szolgai módon.

Az utolsó fontos témakör a tanulmányban az epigenetikai szabályozás¹⁵ kérdése, melyet Gebicke-Haerter ugyan munkája korábbi fejezetében taglalt, azonban nem éreztem jól illeszkedőnek a gondolatmenetbe, ezért a tanulmány részletes tárgyalásának végére helyeztem. A kérdés fontossága nem elhanyagolható, hiszen az epigenetikai változások részben öröklődhetnek is. Az elmúlt években egyre több kísérletes eredmény tűnik alátámasztani a feltételezést, miszerint a tanulás és memóriaafolyamatok is epigenetikai változásokkal járnak együtt. Anélkül, hogy túlságosan részletekbe mennénk, érdemes megemlíteni, hogy az idegsejtek aktivitásmintázata képes befolyásolni a gének kifejeződését a DNS metilálása¹⁶ révén. Egyre valószínűbbnek tűnik, hogy bizonyos időablakon belül egyes géncsoportok metilációs ki- vagy bekapcsolása, „lehalkítása” vagy „felhangosítása” szerepet játszik a memóriatárolásban fontos engramok kialakítása során. A másik említésre méltó példa a posztranszlációs hiszton módosítás,¹⁷ mely a jelenleg elérhető adatok szerint legalább egy nagyságrenddel több lehetőséget biztosít az epigenetikai szabályozásra, mint a DNS metiláció. Végső soron az aktivitás-függő plaszticitás nagyon magas szintjét jelenítik meg az epigenetikai módosítások, melyek egy további nagyságrenddel bonyolultabb szabályzórendszerrel járulnak hozzá agyunk földöntúli összetettségéhez. Mindezeket a kiemelt példákat áttekintve nagy biztonsággal kijelenthetjük, hogy *bár még mindig nagyon kezdetleges a tudásunk, az anyagi világ messze legbonyolultabb szerkezetét csodálhatjuk az emberi agyban.*

A tanulmány záró részében Gebicke-Haerter megpróbál a legfontosabb pontokat összegezve választ adni a kiinduló kérdésre: akkor tehát analóg vagy digitális módon működik az agyunk? A számítógépek és az agy közti egyik alapvető különbség az, hogy az agy biomolekulákat használ a jelfeldolgozás során. Ezeknek a molekuláknak minden kölcsönhatása valószínűségi alapon történik, analóg természetű. Mivel az információ feldolgozása statisztikai közelítéseken alapul, az agy nem determinisztikus és nem „digitális”. Ugyanakkor ez a fajta

¹⁵ Az epigenetikai szabályozás körébe azok az genetikai állományt érintő változások tartoznak, melyek során a DNS nukleotidszekvenciáját nem érintő módosulások történnek az örökítőanyag szerkezetében, melyek alapvetően befolyásolják a szervezet működését, és akár örökölhetőek is.

¹⁶ A DNS metiláció során a bázissorrendet nem érintő módon metilcsoportokat kapcsol a DNS metiltransferáz enzim a kettős hélixre, mely befolyásolja a genetikai állomány átírhatóságát.

¹⁷ A posztranszlációs hiszton módosítás során a DNS helytakarékos tárolásához és kromoszómákba rendezéséhez elengedhetetlen hiszton fehérjék mennek át olyan módosításokon, melyek megváltoztatják az adott szakasz hozzáférhetőségét.

jelfeldolgozás nem csak neuronhálózatokat és azok oszcillációs viselkedését foglalja magában, hanem elképesztő összetettségű és dinamikus glia-hálózatokkal való kölcsönhatásokat is. Fontos különbség, hogy ellentétben az elektronikus eszközökkel, az agyban nincs lehetőség a „törlésére” vagy az egész rendszer visszaállítására egy bizonyos, korábbi állapotra. Bár Gebicke-Haerter nem hangsúlyozza ki eléggé, de ugyancsak fundamentális különbség, hogy a mesterséges eszközökkel ellentétben az agy szerveződési hierarchiájának több szintjén folyamatosan „átépíti” önmagát, dinamikus plaszticitási folyamatokon keresztül. Az idegsejtek molekuláris építőkövei, mint például az ioncsatornák, receptorok vagy enzimek, mint az információfeldolgozás egységei egyszerűen *nem értelmezhetőek a digitális, analóg vagy akár hibrid számítást végző eszközökként*. A jelfeldolgozás felügyelete és vezérlése a sejt és molekuláris kommunikáció különböző, hierarchikusan egymásra épülő szintjeibe van beágyazva, egy páratlanul hatékony és rugalmas rendszert alkotva. Mindezek az agyra jellemző tulajdonságok együttesen sokkal magasabb rendű információfeldolgozást, illetve az információ tárolásának, konszolidálásának és felidézésének nagyságrendekkel kifinomultabb módjait teszik lehetővé, mint azok bármilyen mesterséges eszközön elképzelhetők lehetnének.

Mindezek mellett természetesen van létjogosultsága és helye azoknak a fejlesztéseknek, melyek a neuronális hálózatok tanulmányozása során felfedezett összefüggések alkalmazásával törekednek hatékonyabb számítástechnikai eszközöket megalkotni – ahogy ez minden technikai újítás esetében így van: minden újítást lehet jó és rossz célra használni. A technika fejlődése által felkorpácsoltsolt lelkesedés azonban nem hitetheti el velünk, hogy bármit megtehetünk. Gebicke-Haerter konklúziójában kifejti: „el kell ismerni, hogy az agy sokkal több számítási lehetőséggel bír, mint bármilyen szuperszámítógép. [...] Nehéz [lehetetlen] elképzelni, hogy egy ember által létrehozott számítógépes program képessé válhatna olyan összetett és elvont műveletek elvégzésére, mint előrelátás, intuíció, vagy képes lehetne teljesíteni az emberi közösségekben való élet olyan alapvető követelményeit, mint az érzelmek kifejezése. [...] *Még mindig rengeteget kell tanulnunk agyunk számítási teljesítményéről, melyet a Természet alkotott.*”¹⁸ (Kiemelés tőlem.) Így – bár utalást tesz rá, de explicite nem hivatkozik egy felsőbb, természet felett álló hatalom autoritására – szükséges, de nem elégséges, amit megfogalmaz. Nekünk ennél tovább kell mennünk. Minden, a munkánkban említett különálló példa magától értetődő módon csak az agyról alkotott jelenlegi, korlátolt képünk, töredékes tudásunk alapján mutatja be az emberi agy és az ember által fabrikált, gondolkodást imitáló készülék közti égbekiáltó, áthidalhatatlan különbséget. A dolgozatunk alanyául szolgáló szacikkben megfogalmazottak, kiegészítve néhány új szemponttal

¹⁸ Uo.

azonban még így is teljesen nyilvánvalóvá teszik, hogy agyunk felfoghatatlan hiperkomplexitása – párosulva a sokszintű, hierarchikus rendbe szerveződő plaszticitásával – valami lényegileg teljesen más szférába tartozó valóság, mint bármilyen mesterséges szuperszámítógép lehet valaha is. A leghatékonyabbnak tartott szuperszámítógépek az idegsejtek kommunikációjának egyféle utánzásával próbálkoznak, végletesen lebutított keretek között. (Ezen a ponton érdemes visszautalnunk arra a korábban említett feltételezésre, miszerint a következő évtizedekben elérhetővé váló kvantumszámítógépek esetleg lehetővé teszik majd kis számú makromolekula kölcsönhatásának modellezését, a kísérleti kvantumszámítógép maximális teljesítményen történő, órákon át tartó működése mellett... Szükségtelen kiemelni pár molekula kölcsönhatása, és az agy teljes komplexitása közti különbséget.)

Nem kétséges, hogy minél jobban tudja egy mesterséges rendszer imitálni az idegrendszer biológiai működését, annál nagyobb lesz a hatékonysága. Más szavakkal, az idegrendszer működését próbálják a fejlesztők a lehetőségekhez mérten egyre jobban modellezni. Ezzel pedig el is érkeztünk a végső érvhez, mely a következő: a modellezés inherensen egy rendszer lényegi elemeinek megtartásával történő, egyszerűbb másolatának (modell) létrehozása. A megismerés útján előrehaladva azonban egyre biztosabbá válik, hogy agyunk összes, hierarchikus szintekbe szervezett eleme maga *teljességében* szükséges ahhoz, hogy egységük agyként működhessen. Ez nem jelent mást, mint hogy nem modellezhető, egyetlen eset kivételével: amennyiben a tárgy modellje maga a tárgy. Ez pedig nyilvánvalóan azt jelenti, hogy az emberi agyműködés emberi agytól eltérő szubsztrátumban lehetetlen, hogy megvalósuljon. Azaz: ha sikerülne is valamiképpen létrehozni egy emberi agyműködést mutató tárgyat, az *nem lehetne más*, mint maga az emberi agy teljes biológiai mivoltában. Ki kell tehát ábrándítsuk a transzhumanizmus hamis prófétáit és elvakult követőiket: fejlődjön az információs technológia bármilyen hihetetlen mértékben is, nem létezhet soha mesterséges lélek és tudat.

A fenti következtetéseket végezetül ki kell egészítenünk egy csak intuíció segítségével elérhető, ám sokkal fontosabb konklúzióval: az emberi agy szinte felfoghatatlan összetettségű működésének nem mechanisztikus következménye vagy „terméke” a tudat vagy lélek, hanem agyunk – szerkezetén és működésén alapuló – élő szimbólumtermészete teszi lehetővé ezen valóságosan megfoghatatlan, anyagi világon túli entitások megjelenését a teremtett univerzumban. Nem tehetünk mást – a tudomány keretein belül értelmezhető partikuláris igazságokat ihletet adó forrássá transzformálva – teljes mértékben egyet kell értenünk John C. Eccles és Lenhossék Mihály szavaival.

Pünkösöd (Gustave Doré metszete)

Eccles: „Azt állítom, hogy az emberi misztériumot hihetetlenül lealacsonyítja a tudományos redukcionizmus, amely a reményteli materializmusban (promissory materialism)¹⁹ azt állítja, hogy a neuronális aktivitás mintáival végül az egész szellemi világot meg lehet magyarázni. Ezt a hitet babonának kell minősíteni. [...] Fel kell ismernünk, hogy szellemi lények vagyunk lélekkel, akik egy szellemi világban léteznek, valamint anyagi lények testtel és aggyal, akik egy anyagi világban léteznek.”²⁰

Lenhossék: „A lélek nem protoplazma-rezgés, nem egyszerű produktuma az agyvelőnek, mint az epe a májnak, hanem valójában ismeretlen erő, a mely jelentkezése eszközéül egyik életműszerünket, az agyvelőt választotta. [...] Az ember anatómiájának és fiziológiájának alapos ismerete nem vezet a materializmus lejtőjére s egy felsőbb, megfoghatatlan erő létezését nem zárja ki; ellenkezőleg: tudásunk és képességeink korlátolt voltának beismerésére kényszerít.”²¹

Az emberi agy tehát a „szellem székhelye”²², mely a létesült világban az intellektus anyagi szubsztrátuma. Az agy mint *egység* messzemenően meghaladja az őt felépítő *részek összességét*, a benne megjelenő isteni harmónia, hierarchia és szépség révén lehet méltó „temploma” a szellemnek az anyag világában. Ilyen templomot az ember soha nem tud építeni. Ő maga az.

¹⁹ A materialistákat az a hit tartja életben, hogy a tudomány majd beváltja feltételezéseiket, és hiedelmeiket tényekké változtatja. Karl Popper tudományfilozófus ezt a hitet „reményteli materializmusnak” nevezte, mert a meg nem tett felfedezésekre vonatkozó remények tartják életben.

²⁰ John C. Eccles: *Evolution of the Brain: Creation of the Self*. London–New York, 1991, Routledge, 253. John Carew Eccles (1903–1997) ausztrál neurofiziológus és filozófus. Szinapszissokkal kapcsolatos munkásságáért 1963-ban elnyerte az élettani/orsvosi Nobel-díjat (megosztva Andrew Huxley-val és Alan Lloyd Hodgkinnal).

²¹ Lenhossék Mihály: Az agyvelőről, mint a lélek műhelyéről, in *Pótfüzetek a Természettudományi Közlelyhöz* XXI. kötet (1889. július) 3. pótfüzet. Lenhossék Mihály (1863–1937) magyar anatómus, agykutató.

²² Lenhossék Mihály: Uo.

1% METAFIZIKA

BRANDENSTEIN BÉLA

KORUNK LELKI VÁLSÁGA ÉS A METAFIZIKA PROBLÉMÁJA

A metafizika feladata végül olyan tág és teljes világgép nyújtása, hogy ez az egész filozófiának, sőt a világhoz való egész álláspontunknak, legalább értelmi téren, magja lehessen. És ez a világgép az első, amit a metafizikának pozitív felépítésekor adnia kell: mert szóbanforgó tudományunk csak akkor metafizika, ha olyan mélyen jár, ha tételei olyan alapvetőek és egyetemesek, hogy minden valóság legmagasabb határozmányait megadja. Csak ezen a téren, amely egyedüli sajátja és amely autonóm módon tulajdona, alapozhatja meg és innen kiindulva fejtheti ki a természetfilozófiai és kultúrfilozófiai problémák egységes megoldását. Ez a legmélyebb alap egyszersmind az etika és a művészetfilozófia és esetleges további filozófiai tudományok számára is megadja azt a szilárd pontot, ahonnan kiindulva következetesen és a valóság legegységesebb elveinek megfelelően, így a valóság biztos talaján, helyesen, objektíve és megokolatlan előítéletek nélkül kiépíthetők. Ezzel pedig a filozófia, egyáltalában világ- és életszemléletünk problémája megoldást találna és a friss, teremtő kultúrtevékenység az újonnan nyert világgép értelmében minden téren megkezdődhetnék.

Ne rejsük el önámítóan szemünk elől: minden téren, de elsősorban a lelki élet egész területén olyan leszámolások előtt állunk, amelyeknek motívumai mindenütt a legfontosabb elvekben gyökereznek és amelyek mindegyik félnél az egész embernek és minden eszményének sorompóba állítását követelik. Ennek oka a tárgy lényegében van: a kultúrának új élete határozottsággal, egészen, mondjuk telivérűen kell, hogy virágba fakadjon, hogyha igazán élni és győzni akar. Ezért újra csak az élettől való elhibázott félénkség és bátortalanság volna, hogyha visszariadnánk a mindenfelé fennálló ellentétek végiggondolásától és kitérnénk előlük. Ötven százalékra nem oldható meg kultúránk mai velőkig ható válsága. Csak teljes lelki megújulás jöhet minden következményével, az értékek elismerésével és az újkor sok tévedésének okos és okuló, magasabb, de hogy úgy mondjuk vegytiszta szintézist hozó korrigálásával – vagy a pusztulás. A leszámolásoknak tehát el kell következniük. De ezek üdvösek: tisztítanak, kiválasztják az értékest és elkülönítik az értéktelent, felfedik az ellentétes felfogások és törekvések rejtett lényegét, így gyógyító és eredményes az ellentétek kifejtése. De harccá ne váljék: mert ez torzít, elhomályosítja úgy a saját mint az

ellentétes álláspont lényegét és elkese­rít. A leszámolásnak pozitív­nak kell lennie: kiki vezesse felfogását követke­zetesen végig, mutassa meg azokat a gyümölcsöket, amelyek eszményei sugaraiban érnek, kultúrateremtő erejét cselekedetekben és művekben nyilvánítsa. És akkor a győztes felemeli a legyőzöttet, ez pedig magától, szívesen és készségesen követi, ha meg akarja őrizni igazságosságát és becsületességét. Ez pedig mindenkinek kötelessége, amelyet, úgy hisszük és reméljük, teljesít is.

Sőt, még tovább is mehetünk: az újnak egészen és ifjúságának üde tel­jeségében kell jönnie, nem féligmeddig: ámde az új a világban mindig a régeből sarjad; és ha az élet teljességével akar jönni, egyoldalúnak sem szabad lennie, így pedig minden érték és értékes számára, eredjen az akárhonnan és szolgálja ügyét akárki, fenntartása és élete biztosítva van. Nincs az az érték, ha valóban az, amely egy másik értéknek ellenmondana. Mind egyesíthetjük: csak jóakarát, belátás és tapintatos ügyesség kell hozzá. Ha szert teszünk az elsőre, a többi majd megtaláljuk. És ezt az akaratot meg akarjuk szerezni: minden értékest fel akarunk használni az újjáépítésben, szervesen bele akarjuk illeszteni a keresztény kultúrának egész és határozott jellegű, sőt jellemű és mégsem egyoldalú új korszakába. Még azt is, ami a kereszténységen kívül állóktól jön: mert hogyha értékes, akkor a kereszténység életébe is lényegének legcsekélyebb megsértése nélkül – mert ez a lényeg érintetlenül szent kell, hogy maradjon – szervesen beleszőhető. Senki, aki értékeket őriz és hordoz, ne aggódjék: van itt hely min­denki részére és az erős egység mindenkit csak erősít.

(*Minerva* V. évf. [1926] 1–5. sz. 13–15.)

❧ KÖRKÉP ❧

LUDMANN MIHÁLY

FINTA JÓZSEFRE EMLÉKEZVE

FINTA JÓZSEF közel fél évszázadon átívelő pályája termékeny és sokoldalú időszak volt. A városrendezési tervektől az épületfelújításokon át, a megépült lakó- és irodaházak mellett az igazán jelentős és városképi szempontból is meghatározó épületei a szállodák voltak.

Finta József 1935-ben született Kolozsváron, ahonnan a családja 1944-ben a front elől menekülve telepedett le Budapesten. Finta 1953-ban kezdte meg a Műegyetemen építészeti tanulmányait és 1958-ban szerezte meg a diplomáját. Szerencsés időben, mert a magyar építészet ekkor már túl volt „az 1951-52-53 években fénykorát élő dogmatikus, formalista, eklektikus építészeti szemlélet idején”¹, ahogyan ezt Farkasdy Zoltán építész megfogalmazta 1958-ban. Ezt a rövid ideig tartó korszakot szocialista realizmusnak vagy egyszerűbben szocreálnak nevezzük, amelyen túllépve az egyetem oktatói és a különböző tervező irodák építészei is visszatértek a funkcionalizmushoz vagy más néven a modernizmus világához. Ez a sajátos átváltozás jól tetten érhető Dunapentele, majd az 1951–1961 között Sztálinváros, azóta Dunaújváros néven ismert iparváros megtervezésében és az elkészült épületeiben. A Dunai Vasmű dolgozói számára épített lakótelep – melynek építése 1950-ben kezdődött – főépítésze Weiner Tibor volt, aki a budapesti műegyetemi tanulmányai után a Bauhausban is részt vett az építészképzésben, és Hannes Meyer irodájában dolgozott. Korai épületei a modernizmus szellemében készültek, később a szocreál kényszerű alkalmazása következett, erre jó példa a dunaújvárosi egykori pártház épülete, azonban a későbbi városház tervén visszatért a modernizmus világához.

Finta első jelentős munkája az 1961-ben tervezett dunaújvárosi garzonház volt. Az épület a zárt, kubisztikus formájával, monoton ablaksoraival a modernizmus jellegzetes képviselője, és így tökéletesen beleillett abba a szemléletváltásba, amely az 50-es évek közepétől indult el. Méretével, nyolcemeletes magasságával is eltért a korábbi dunaújvárosi lakóépületektől. Ez a műve a modernizmus megújulásának jellemző és fontos alkotása volt és ezért az épületéért megkapta az Ybl-díjat.

Az 1960-as években meginduló osztrák befektetéseknek köszönhetően a budapesti szállodaépítés új korszaka kezdődhetett el. A fővárosban már korábban is készültek hasonló funkciójú építmények, amelyek közül Szkalnitzky Antal Hungária Nagyszállója korának kiemelkedő alkotása volt, amit a háborús pusztítás után nem építettek újjá. Az ezzel szomszédos telken épült meg a Hotel Duna Intercontinental, a főváros első II. világháború utáni luxusszállodája. A kiírt pályázatot 1966-ben Finta József a Lakóterv

¹ Farkasdy Zoltán: Sztálinvárosi kórház, in *Magyar Építőművészet* VII. évf. (1958) 1–3. sz. 32.

*Vigadó tér, jobbra az épülő Hotel Duna Intercontinental 1969-ben.
(Fortepan / Erdei Katalin)*

építésze nyerte meg, a kiválasztott terve alapján felépített szállodát 1969. december 31-én nyitották meg. A szálloda luxusa a konvertibilis valutában fizető vendégeket szolgálta, Dunára néző szobákkal, éttermekkel, terasszal, szépségszalonjával és Intertouristnak nevezett üzletével, ahol nyugati valutáért lehetett vásárolni. A szálloda a kor modernizmusának jellemző épülete, sokban hasonlít a dunaújvárosi garzonházra. A legfontosabb különbség a megtörő előrenyúló homlokzat – amely a Duna felé kinyúló és a dunai kikötővel közvetlen kapcsolatot teremtő épület elvetett tervének a maradványa – és a tetőterasz kialakítása. Az új szálloda furcsa ellentéte a közelében álló száz évvel idősebb, az 1865-ben átadott Pesti Vigadó épületének, amelyben jól látszik a két gondolkodásmód alapvető ellentéte is. A Vigadót Feszl Frigyes úgy tervezte meg, hogy az a megszülető, várt és igényelt nemzeti stílus első alkotása legyen. Ezt szolgálják az egyedi oszlopai és oszlopfői, az oromdíszek és a szobrászi alkotások is. Ezekben megjelennek a magyar történelem nagy uralkodói, hadvezérei és az épület funkciójára is utaló zene és tánc motívuma. A historizáló építészet szívesen használta a társművészeteket, a plasztikát a külső megjelenésben, a festészetet a belső térben, amelyek nem csak változatosságot teremtettek, hanem az épület funkciójára is utaltak. A Bauhausban megfogalmazott funkcionális eszmék, és az ebből kinövő klasszikus modern lemondott ezekről, megtagadta a történelmi előzményeket. Láthatjuk, hogy a magyar építészetben a hatvanas évektől ez a modernizmusnak nevezhető stílus volt a domináns, és ezt igényelték a külföldi befektetők is, akik számára Finta József szép számú épületet, elsősorban szállodákat tervezett. Ennek az eredménye az, hogy a hetvenes években megjelenő különböző építészeti irányzatok a magyar építészeket is megérintették, fel-

*A Bajcsy-Zsilinszky úti irodaház.
(Ludmann Mihály felvétele)*

szabadító erőt is adott az ekkori oktatásban kötelezően privilegizált funkcionalizmussal szemben. A funkcionalizmus az építészetben is meghonosította a tömegtermelést, megszüntette az alá- és fölérendeltséget, és ezzel az új kor azon eszméjét tette láthatóvá, hogy mindenki egyenrangú, nincsenek kiváltságok, ezért a homlokzatok, belső terek is ezt az egyformaságot hirdetik. Ezt Finta is érzékelte. „Mivel szilárd, valós társadalmi igényekre támaszkodó, életrevaló építészeti gondolat hiányát olyan objektíve jól megfogalmazható részgondolatok pótolják, amelyek kilúgozott érveikkel elsöprik az érzelmeskedés vádjával olyannyira szégyenpadra vont építészeti érveléseket. És létrehozzák egészséges, levegős, napfényes, a gépkocsi és a gyalogosközlekedést precízen befogadó, modernnek mondott, és mégis szürke, uniformizált sematizmusuk miatt elviselhetetlen településeinket”² – fogalmazta meg 1977-ben, Veszprémben tartott előadásában.

A saját korukban sikeres, elismert festők és írók művei raktárba kerülnek, vagy a polcokon porosodnak, ha alkotójuk már kiment a divatból. A siker elkényeztet, azt az illúziót kelti, hogy amit csinál a művész az jó, nem szabad rajta változtatni. A sztárepítész sok megbízást kap, ezek megvalósulnak, azonban az ő művei esetében azzal kell

² Idézi: Gulyás Levente: A közelmúlt továbbírása: Finta József Képviselői Irodaháza. *Építésforum*, 2023.04.04. (epitesforum.hu/a-kozelmult-tovabbirasa-finta-jozsef-kepviselői-irodahaza)

szembesülnünk: ha egy rossz és zavaró, építészeti környezetben idegennek ható műve is fennmarad, nagyon nehéz hozzányúlni, lebontani, mert túl nagy befektetés, és ezt a hasonlóan értéktelen művet létrehozó kortárs építészek önmaguk művét féltve védik, olyan ideologikus elveket fabrikálva, melyek indokolják a fennmaradásukat. Nem véletlen, hogy a posztmodern kor építészetében számtalan új törekvés fogalmazódott meg, nyert létjogosultságot támogatóinak köszönhetően. „Ez a permanens lázadás, az új kifejezési formák keresése ezután sem állapodott meg, a '60-as évek végére Charles Jencks, a nagyon ismert építész szakíró, műtörténész, kritikus legalább 20 élő stílust, stílustörekvést sorolt fel, a késő modernről a posztmodernen, az expresszionizmuson, az intuitív modernen, a high-tech-en, az organikus-regionalizmuson át a dekonstruktivizmusig, s hova jutnánk ma már ezzel a felsorolással. Az igazi változásokat a számítógépek fejlődése hozta, a digitális kor, amely úgyszólván gépesíteni kívánja – és már tudja is, a gondolkodások és cselekedetek komplex folyamatát” – fogalmazta meg Finta József 2016-ban az Alukönigstahl ünnepi gyűlésén elhangzott beszédében.³

Finta szállodaépületei Budapesten mennyiségük és méretük miatt is meghatározóak. Az Intercontinentál (ma Marriott) Hotel, a Forum (ma InterContinental Budapest Hotel), a Hotel Buda Penta (ma Mercure Buda), a Hotel Taverna (ma Mercure City Center), a Novotel Hotel és hazánk legnagyobb rendezvényi helyszíne, a Budapesti Kongresszusi Központ 1984-ben megnyitott épülete mind Finta József és irodájának alkotásai, mind a rideg funkcionalizmus kiszámított és érzelmentes világának művei. E funkciójukat kitűnően betöltő épületek felett eljárt az idő, ahogyan ezt a számtalan új építészeti törekvés megjelenése is mutatta, és a derékszögekre komponált egyhangúságot Finta is látta, késői műveiben kísérletet tett ennek a meghaladására. Ebben az is motiváló lehetett, hogy a kortárs magyar építészetben is a sokszínűség vált a jellemzővé, különösen a regionalizmus és a minimalizmus megjelenésével. Fintával egyidős volt Makovecz Imre, aki nemzetközi sikert vívott ki a művészetével. Finta egyik legeredetibb és talán a tapasztalt mester egyfajta összegző továbblépését jelentő munkája a budapesti Erzsébet tér és József Attila utca sarkán álló, 1989-ben átadott Képviselési Irodaház épülete és az egy év múlva befejezett Kempinski Hotel Corvinus. A Képviselési Irodaház Budapest fontos útvonala mentén helyezkedik el. A Bajcsy-Zsilinszky úton a meghatározó hagyomány a historizáló stílus és a zártsoros beépítés. A közelben levő Szent István Bazilika tornya hangsúlyos elemként emelkedik ki. Finta épülete követi a régi házsorok magasságát, azonban több szintet épített be, mert ma a belső terek magasságának szabványa nem követi a régi belmagasságokat. Ez gazdaságossági szempontból is fontos, több lesz a hasznosítható alapterület. Alapvetően az épületegyüttes szabályos ablakai követik a régi házak ablakrendjét, de természetesen Finta épületeinél hiányoznak a párkányok. A hangsúlyos vízszintes monotonitást a pilaszterek függőleges ritmusa töri meg, amelyek a felül ívesen megnyíló tetővonalában levő ablaksorig tartanak. A Bajcsy-Zsilinszky egyenes homlokzat merész megoldással hengeresen zárul, amelyhez külön egységként csatlakozik a József Attila utcai épület tömege, íves homlokzatával. Az épületek előtt elhaladva sajátos párbeszéd alakul ki a távolabb feltűnő Szent István Bazilika kupolájával.

³ Finta József: „Most ünneplünk, de nagy a baj!” *Építészfórum*, 2016.06.07. (epiteszforum.hu/finta-jozsef-most-unneplunk-de-nagy-a-baj)

Ebben tetten érhetjük azt a gondolatot, amit Farkasdy Zoltán úgy fogalmazott meg, hogy az archaizálás és a mindenáron újítás között van egy harmadik út, amely tekintetbe veszi a környezet és kultúra adottságait, tehát az újításai nem öncélúak. Ehhez Finta József ezekben a műveiben jutott a legközelebb. Azonban azt is láthatjuk, hogy a késői korszakában az imázs mennyire fontossá vált és ez a divatos high-tech építészeti hatását is mutatja, amely nem feltétlenül csak az építész választása volt, hanem a megrendelők is érvényre juttatták a saját elképzeléseiket. Az íves homlokzat ilyen megjelenése a Rendőrpalota épületén is inkább arculatképző, jól mutatva azt, hogy az építész inkább a forma által közvetített benyomás megteremtésében érdekelt, semmint a funkcionalitás, a szerkezetek erőjátékának a bemutatásában. Finta József utolsó nagyszabású munkája a Westend bevásárlóközpont, amely egy nagyon költséges, funkcióit betöltő, nagyméretű, látványos és öncélú illúziókkal tarkított építőipari termék.

Maga az építész így fogalmazta meg a feladatát: „Egyik előadásomban mondtam magamról, hogy érzelmes funkcionalista vagyok. A házat – működését tekintve – gépnek tekintettem mindig. Olyan technikai produktumnak, amelynek pontosan megfogalmazható feladatai vannak, és feladataink teljesítésében nem gátolhatja semminemű ellenmozgású érzelmi áttétel. Ám az objektíve meghatározható funkciók steril szolgálata még nem eredményez jegyezhető épületet. Annak úgy kell túlteljesítenie primer feladatát, hogy választott szerkezete segítségével, belső térvilágának önállóságával, és azzal az érzelmi többlettel, amellyel tágabb és szűkebb környezetét gazdagíthatja, formálhatja, más helyen és más körülmények között, más időben létrehozva éppen egyénisége révén meg nem ismételtetű legyen. Egy ilyen terv térgondolata organikus lehet még nagyon kötött konstrukció béklyóiban is, és ez a fajta organikusság (amely a tér feladatának értelmezésében és nem elsősorban alkalmazott formában fogant) testvére a működtetés funkcionalista alázatának.”⁴

Finta József gazdag életútja 2024 januárjában lezárult. Azt, hogy a fent megfogalmazott gondolatából mi és hogyan valósult meg, láthatjuk, de a kortárs művészet alkotásait az idő rostálja meg.

TÓTH KLÁRA

„MIT LEHET EVVEL KERESNI?”

Móricz Zsigmond és a film viszonya az 1930-as években

A tavalyi esztendő könyvszenzációja számomra Móricz Zsigmond 1935-ös naplója⁵ volt. A szöveg maga a sodró lendületű teljesség, az élet és irodalom kíméletlenül őszinte esszenciája. Igazából olvashatjuk szociográfiaként, a II. világháború előtti magyar élet szélesvásznú panorámájaként is. Erről részben az újságíró Móricz Zsigmond gondos-

⁴ Finta József: Confessio – 1984, in Rappai Zsuzsa (szerk.): *Finta József műhelye*. Budapest, 1997, Mundus, 169.

⁵ Móricz Zsigmond: *Naplók: 1935*. Budapest, 2023, Kronosz.

kodik, aki – betekintést nyújtva anyaggyűjtő módszerébe – a korabeli magyar valóság legkülönbözőbb helyszíneire kalauzolja olvasóit. Részt vehetünk a népi írók egy csoportjának és Gömbös Gyulának a találkozóján, a szeghalmi választásokon, ahol „Cicáznak a szép csendőrtollak, / mosolyognak és szavatolnak, / megírják, ki lesz a követ” – ahogy azt a kor költőóriása *Hazám* című versében összefoglalja. Politikai regényt is tervez a választási élmények alapján, de ez terv és vázlat marad. Olvashatjuk bizarr szerelmi háromszöggént is, hiszen egészen döbbenetes, hogy az író tíz éve halott felesége milyen erővel jelenik meg gondolkodásában, szinte tudomást sem véve létező, mellette élő feleségéről, akitől majd egész évben válni készül – gondolatban legalábbis. Olvashatjuk éppen családregegyként is, hiszen két lányát készül férjhez adni ebben az évben, s jó apaként nemcsak a hozományhoz szükséges anyagiak előteremtése okoz fejtörést számára, de egyebek mellett lányai érzelmi élete, lehetséges jövője, kérdéses tehetsége is. „Rettegek a jövőjükért.”

Móricz egészen reálisan látja és fogalmazza meg a maga számára naplójában alkotói problémáit is, szinte középpontba helyezve az öncenzúrát. Január 4-én írja: „Vagy az a baj, hogy meg vagyok félemlítve, hogy ezt nem írhatom meg. Bölönyi György az Adyról írott könyvében azt írja, hogy Móricz Zsigmond Nagyatádi Szabó Istvános parasztságot mutat? Hát csakugyan képtelen vagyok az új magyarságnak szót adni a szájába?... Mi az a szó?... Az őszinte kommunizmus?... Ahhoz ki kellene vándorolni az országból, hogy lelkesen írhassem, amit gondolok... Itt meg vagyok fulladva, s írom, ami ma már veszélytelen, mert bekövetkezett?” Beismeri azt is, hogy roppant mennyiségű újságírói termésének zömét csupán pénzkereset céljából írta. (Márai is levonta ugyanezt a következtetést: „Mennyi fölöslegeset írtam, hogy a polgári életformát biztosítani tudjam.”)

Lenyűgöző az íráskészségnek, alkotóerőnek az a szokatlan nagyságrendje, amiből az életmű építkezik. Négy regény, három film, s több tucatnyi újságcikk mellett előadások, egy színdarab az 1935-ös év termése. Egészen biztos, hogy Móricz Zsigmond nemcsak a XX. század egyik legnagyobb, de bizonyára a legtermékenyebb magyar prózaírója is. Talán ebből következik az is, hogy valószínűleg a legtöbb film, illetve mozgóképes feldolgozás idehaza az ő műveiből készült. Igaz, hogy számtalan esetben nem feltétlenül szoros és mély a kapcsolat az eredeti irodalmi műalkotás és az abból forgatott film között. Bár hozzá kell tenni, hogy a filmes adaptációk problémája azért általánosabb jelenség, nem csak Móricz műveit érinti. Ahogyan azt Étienne Fuzellier 1964-ben megjelent *Film és irodalom* című könyvében éles szemmel megállapítja: „Az irodalom kamatoztatható értékei felette állnak az adaptációból származó üzleteleknek; az irodalom tőkéjéhez a film még alig nyúlt és akkor sem módszeresen és igazi haszonnal.”

Az 1935-ös *Napló* lehetőséget ad arra is, hogy átgondoljuk és több szempontból átértékeljük az író filmhez fűződő, ebben az időben különösen szoros, sokoldalú viszonyát. Hiszen a még életében műveiből elkészült három film ebben az évben készülöben van vagy el is készül. Már '35 első napján filmes tárgyalásokat rögzít. Elégedett, mert az ekkor Párizsban forgatókönyvíróként dolgozó Farkas Aladár – Farkas Miklós öccse – filmszerűnek találja gondolkodásmódját és respektálja témáit (*Komor ló* és *Sárarany*). Móricz ekkor adja át az ifjabb Farkas-fivérnek a *Sárarany* „film számára fogalmazott szövegét” – még nem használja a forgatókönyv kifejezést –, hogy közvetítse azt báty-

jának. Egyúttal megkérdezi: „Mit lehet ezzel keresni egy írónak?” (Farkas Miklós a háború után Hollywoodban csinált karriert, elsősorban operatőrként. Móriczsal való további együttműködéséről nem tudunk.) Ez a prózai kérdés a filmes munkáinál Móricz számára később is fontos maradt, hiszen – bár a kor egyik legelismertebb írója és nem keveset keres – nagy családot és rokonságot kell eltartania. Nem ritkán tizenketten ülnek az asztalnál. Bár néha ügyes szerződéseket köt, a legkevésbé sem volt jó üzletember, ahogy az ebből a naplójából is feketén-fehéren kiderül.

Mégsem csupán a pénz vonzza a filmhez. A kíváncsiság az új médium eszközei, lehetőségei iránt is igen erős benne. Meg akarja tanulni, részleteiben ki akarja ismerni a film világát. Magyarországon ekkoriban néhány év alatt erősödik meg a filmipar, s konjunktúrája még bőven a háború alatt is tart. Érdekes néhány számot idézni: 1933-ban kilenc, '34-ben tíz, '35-ben tizenhét, '37-ben pedig már harminchat magyar film készül. S különösnek tűnhet, de ezeknek a film gyermekkorában készült csacskaságoknak a népszerűsége még a 2000-es években is töretlen volt. Igaz, ehhez hozzájárult az is, hogy a szocializmus évtizedeiben nem vetítették a háború előtti filmeket. A Duna TV megalakulásától kezdve, vasárnap kora délután vetítette a régi magyar filmeket, s ha valami miatt a sáv esetleg elcsúszott, égtek a telefonvonalak, s a nézők reklamáltak szerte a világból. Gondoljunk bele, hogy még a rendszerváltás után is készültek úgynevezett „remake”-ek, újrafeldolgozások – például a *Hyppolit*, a *lakáj*ból, a *Meseautó*ból, vagy az *Egy szoknya*, *egy nadrág*ból.

1935-ben Móricznak már vannak filmes tapasztalatai, hiszen már a hazai hangosfilmgyártás első kísérleteinél jelen volt. 1930-ban filmre vették a *Hány az óra Zsuzsi?* című tizenegy perces komédiáját egy Andrássy úti színházban, a felvétel azonban elveszett. Tekinthejük jelképesnek, hogy az első komoly találkozása a mozgóképpel a korszak egyik legkülönösebb, semmiképpen sem a korszak uralkodó zsánerét képviselő *Hortobágy* című film kapcsán történik, amelyet teljesen rendhagyóan – ma úgy mondanánk – dokumentarista módszerrel készített az osztrák Georg Höllering. A rendezőt lenyűgözte a Hortobágy érintetlen, ősi természeti jellege, ahová ekkor már készült betörni a civilizációt jelentő gépkorszak. A leforgatott több ezer méternyi nyersanyagot azonban Höllering kevésnek érezte és szerette volna játékfilmes elemekkel ötvözni. Passuth László javaslatára kéri fel Móriczot egy filmnovella írására, amit ő a filmanyag megtekintése után, a remek pástorfigurák és gyönyörű természeti felvételek hatására el is vállal, bár eleinte ódzkodik a munkától. Első találkozásukkor felméri, hogy Höllering amolyan „magánkalóz a filmdzsungelben”, s ez anyagilag számára nem biztató. (A találó jellemzés Szekfű Andrást olyannyira megihlette, hogy ezt adja címmül 2014-ben megjelent Höllering-monográfiájának, amelyben egyébként saját kutatásai alapján már bőséggel idéz a *Naplók*ból.) Rövid határidő alatt aztán Móricz megírja a *Komor ló* című elbeszélést és egy hortobágyi riportot, amelyek decemberben már meg is jelennek. 1934 utolsó napjaiban kifizetik az 1000 pengő előleget is, ami nagyon jól jön az örökös pénzzavarban lévő Móricznak.

1935 januárjának hangulatára azonban rányomja a bélyegét, hogy Höllering átírja Móricz szövegét, így a *Komor ló* drámája az öregén újra egymásra találó házaspárról ki is marad a filmből. (Közel hetven év múlva Vitézy László dolgozza majd föl az eredeti novellát *Hortobágy legendája* című tévéfilmjében.) Móricz méltatlankodik, gúnyolódik: „Most elolvastam a Höllinger [sokáig csak így emlegeti Hölleringet] szövegét. A leg-

*Hortobágyi csikósok, 1935
(Fortepan / Ebner)*

nagyobb nyugalommal vettem a kezembe, s azt hittem csak éppen a gázkút problémát csinálta meg benne újonnan, erre kiderül, hogy ő is író, aki teljesen új szöveget írt, melynek más a tendenciája és a menete, mint az enyémmé. Sőt alig hasonlít valamiben az enyémmé. Oly keveset használt fel az én fantáziám eredményéből, hogy számomra az szinte szégyenletes. Nem hasonlít jobban az én szövegemhez, mint a Királyhegyi Pál filmscenárium a Légy jó regény vagy darab szövegéhez. [...] Nincs tehát más mit tennem, mint elfogadni, ami kis pénzt adnak egy témáért, s akkor ők csinálják, amit akarnak. Elvált a testtől a gondolat, élje a saját külön életét, legfeljebb azt kötöm ki, hogy nekem jogom legyen bizonyos idő múlva új filmet alakítani ebből a témából. A nyomtatás nem változtat a szövegen: a film megeszi, s újra emészti, és új életet állít

elő, valahogy másat, mint ami az íróé volt. Utálatos dolog.” Tagadhatatlanul nagy a tét: „Nem engedem, hogy az első parasztfilmmel megbukjon a nevem. Hogy kiderüljön az, hogy M. ZS. sem tudott semmit sem csinálni a parasztból. Én oly nagy dolgot vártam a filmtől, hogy a Nemzeti Múzeum számára egy tekerccset akartam. De ha nem az én könyvemet viszik filmre, akkor nekem nem kell a tekerccs. Akkor az egy idegen dolog számomra.”

Ügyvédi levélváltásig fajul a dolog, s még a kompromisszumra jutás után is lebegteti az író, hogy joga van nem feltüntetni nevét a főcímen. Nyárra azonban megbékél s forog a film. A *Hortobágyon* című riportjában így ír: „A dialógus hat kurta mondatból áll. Nem akarnak őszintén szólni. Próbálunk, próbálunk: a fiatalok csak úgy beszélnek, mint az iskolában a gyerekek, mikor felmondják a leckét. Azt mondja Höllering, és nevet: »A film az nem színpad. Itt próbákra nincs szükség. Itt a rendezőnek nem az a feladata, hogy mint a színházban, egy kitalált szerepbe belenevelje a színészt. Ezeknek én nem is mondom meg, miről van szó. Egyiket beállítom itt, a másikat beállítom ott, s ellopom a szükséges mozdulatokat. A láda fedelét annyiszor csapja le, míg a kellő tűz benne nincs. A többi a kötter dolga, a vágóé, aki összenyírja a képeket.« Igazat adok neki. A film valóban más.” Mi meg ráismerünk a hetvenes években kibontakozó és csúcsra járatott Budapesti Iskola módszereire.

Végül – kicsit előreszaladva – mondhatjuk, hogy a kínkeservesen, kevés pénzből, az árral szemben készült film nem hozott szégyent Móricz fejére, sőt a legművészibb, korát évtizedekkel megelőző innovatív alkotás lett. Márai Sándor, aki a *Pesti napló*ban megjelenő írásaiban nem győzte földbe taposni a filmeket, a *Hortobágyról* szuperlatívuszokban írt. Móriczot első látásra lenyűgözte, hogy Höllering civilekkel, vagyis csikósokkal, béreslányokkal játszatja a szerepeket, nem maníros színészekkel, s úgy gondolja, hogy amennyiben a *Sáraranyból* film lesz, azt csak így, ezzel a módszerrel szabad leforgatni.

A *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* forgatókönyvének írásakor tapasztalja, hogy ha az író a filmesek kezére juttatja művét, nem ura többé a helyzetnek. ’35 júniusában be kell írniuk még egy férfi főszereplőt, akivel a férjnek meg kell küzdenie a feleségéért. Ezt a némafilmkorszak rutinos forgatókönyvírója, Deésy Alfrég meg is teszi, de Móricz elégedetlen: „Iszonyúan élettelen, amit írt, szegény annyira örült neki, s úgy el volt ragadtatva... A vállalkozók még ilyen feladatokat adtak fel: – Legyen benne szentimentalizmus... Komoly harc... hogy a néző remegjen. (...) – Kabosnak okvetlen legyen szerepe benne. Kabos most a legfelkapottabb színész, mozit nem tudnak csinálni nála nélkül. (...) – Gombaszögi Ellának is legyen szerepe. (...) Hát most izzadok: hogy fogom ezt a lehetetlen dolgot megoldani, hogy mégis élet, hangulat legyen. (...) Ha ez sikerül, megoldottam a lehetetlent. Akkor nyugodtan beállhatok filmírónak. Ezt mind teljesen ingyen csinálom, mert ők megcsinálnák, de akkor mi lesz az én világomból... Már az a feladat is szörnyű, hogy a Nyírségből át kell tenni a Balaton mellé, mert a Balaton közel van, és úri és szép milió...”

Pár nappal később megint kínlódik a forgatókönyvvel: „Végignézttem az egészet. Így könnyű. Ha a scenárium íróit semmi sem köti. Ha az élet, a valószerűség, a realitás semmi. (...) Tegnap itt voltak a zsidók, s elvitték a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* filmszövegét. (...) Átadtam nekik a szöveget korrekktúra nélkül. (...) De azért adtam át bizonyára, mert nagyon jónak találom, s mielőbb meg akarom hallani a véleményüket. Attól félek, hogy a filmnek igen nagy sikere lesz, s akkor én nagy veszteséget szenvedek.

Ez igen fog bántani. Pedig nincs rá okom, mert hiszen soha senki nem akart beleharapni az írásaimba filmre. Hálásnak kell lennem, hogy végre alkalmam lesz sikert érni el, s a jövőben nagyobb honoráriumot igényelhetek. Ha többet kértem volna, nem mennek bele. És én nem csinálom meg. A filmnél fenntartom azt a gondolatomat, hogy az írók azért nem tudnak filmet írni, mert egy új írásmódot kell megtanulniok. Ezt az ember csak a maga érdekében tanulja meg.”

³⁵ nyarán ki-ki jár a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* felvételeire, amelynek forgatókönyvét a rendezővel, Deésy Alfréddal együtt írták. Persze ennek persze megvannak az előzményei: az azonos című regény 1916-ból és az abból készült számos színmű, amelybe azonban Deésy jócskán belenyúlt. Nem sok öröme van a helyszínen tapasztaltakban: „Ahogy a rendezést néztem, az volt az érzésem, hogy ebből baj lesz. Ez színpadi rendező. Borzasztó nekem, hogy minden csoportot úgy állít be, mint egy panoptikum. Evvel az idegen színű festéssel az arcon valósággal viaszbábnak látszanak. Így állanak mereven, míg csak a technikai szakemberek el nem kiáltják, hogy *Los*. Akkor megelevenednek a bábok, s beszélni kezdenek, mint színpadi figurák... Vaszary Pirire különösen azzal hallgattam, hogy kellemetlen ez a túlzott hangsúlyozás. (...) Oly erős túlzás van a hangjában, hogy az átragad az arcra is. A szemé megüvegesedik, mint egy bohócé, erre nagy hajlama van. A komikai színészek mindig a karzatnak játszanak a színpadon, kénytelenek a méretek miatt. A fénykép azonban egészen intim közelbe hozza az arcot, s a filmen csak a legtökéletesebb természetességnek lehet hatása.”

A film forgatása jó alkalom a Móricz-családnak, hogy beletanuljanak a hangos film merőben új világába. Ezt azonban csak Virág kamatoztatja, aki rendezőasszisztens a filmben, és legyűri még a megalázó helyzeteket is. Lili azonban – aki állástalan színésznő – nem hajlandó nyúlfarknyi szerepekért kimenni a forgatásra, hiába győzködi Virág. „A legkisebb szerepre is, te buta, hiszen fogalmad sincs, mi az a film. A kifestést, a megmozdulást. Kisanyának csak nagy gyakorlata van a színpadon, de hallod, hogy megvult meredve, nem bírta a lencse előtt megállani, nem volt ura a mozdulatainak.”

A legambiciózusabb az író, aki sokszor sajnálja, hogy „nincs időm tanulni a filmet”. Pedig nem csak a szakmát, az üzleti részt is el akarja lesni. Ekkor még saját kölcsönző vállalatról is ábrándozik, hisz akkor maga lehetne filmjeinek gyártója is. A korabeli filmkészítés tempójára jellemző, hogy augusztus 30-án kezdődik a film forgatása, december 19-én pedig már a szakmai bemutató ítéletét várja. „Arra vagyok kíváncsi, hogy lehet abban bízni, amit én harcoltam ki a mesében. Hogy az én ízlésem és szándékom valóban filmképes-e? (...) Ma annyi szenzáción mentem keresztül, hogy legalább háromszor megöregedtem, összeestem és úgy éreztem nem érdemes. Először a Muzsikaszó bemutatóján. Mint a viharfelhő, tornyosult bennem minden vész. Ha nem az én szövegemet mondták, végem volt. Pláne, ha nem is az én gondolatomból született meg valami. Annál nagyobb kín alig van, mint hallani az én darabomban valamit, ami nem az enyém. (...) Ha siker van, akkor zsebre vágom? Ha bukás van, akkor mindent annak tulajdonítok, ami idegen? (...) Mikor vége volt a filmnek, annyira le voltam sújtva, mintha a villamosszékből keltem volna fel: életben hagytak...”

KIRÁLY BÉLA
EGY HÁLÓZATI GURU
„ISTENEMBERI” ELŐREJELZÉSEI

Harari újrakiadott könyveiről

A *MAGYAR SZEMLE* nyári számában Pető Zoltán mives kritikáját adta Yuval Noah Harari aggregátum-szerű világképének. A hazai olvasói kereslet miatt újra kiadott és agyonnépszerűsített szerző könyveivel azonban van más gond is, éspedig – többek közt – a filozófiai műveltségének súlyos hiányossága. Az ismert könyvek egyikét lapozva⁶ – a szerző kétségtelen és vitathatatlan érdemei mellett – számos, filozófiai értelemben felszínes, a dilettantizmus határát súroló megállapítást olvashatunk. Például Harari szinte szó szerint átveszi, és érvei karmesteri pálcájának használja Auguste Comte híres periodizációját, anélkül, hogy idézné a francia bölcselet. A nemrégiben még filozófiából érettségiző magyar gimnazisták által⁷ ismert 19. századi gondolkodó az emberi társadalom fejlődésében három szakaszt különböztet meg. Az első a teológiai, amelyben az ember a természeti jelenségeket természetfeletti lények művének tulajdonítja. A második a metafizikai szakasz, amelyben a képzelőerő még uralkodó szerepet játszik ugyan, de már elvont fogalmak (természet, erő, lényeg stb.) által magyarázza a természeti jelenségeket, s így a megfigyelés is szerephez jut. E stádiumban már nem a katonák, hanem a jogászok képviselik a világi hatalmat. (A humanizmus e szakaszában szüli meg három utódját: az individualista liberalizmust, a kollektivista szocializmust, illetve a politikai evolucionizmust. A kollektivista szocializmusról a szerzőnek zavaros a képe, nem tud egyértelmű különbséget tenni a szocializmus és a kommunizmus között.) A harmadik stádium a társadalom fejlődésében a pozitív vagy tudományos szakasz, amikor is a tudományos vizsgálódás már közvetlenül az adott jelenségekre vonatkozik, és a megfigyelés, a kísérletezés, illetve az összehasonlítás révén megszületnek az egyetemes törvényszerűségek. Hasonlóképpen Hararinál is, akinél a harmadik szakasz pozitív tudományát a biotechnológia és a mesterséges intelligencia képviseli.

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az annak idején termékeny Comte-i víziónak a felmelegítése ma már együgyű és hamis következtetésre vezet. Ráadásul teljesen félreérti a Rousseau-i életművet, mert abban a „felvilágosodás humanizmusának bibliáját” látja, noha Csokonai ermenonville-i remetéje éppen a felvilágosodás első és radikális kritikusa volt. Nem mehetünk el Harari ama képtelen állítása mellett sem, miszerint

⁶ Yuval Noah Harari: *Homo deus. A holnap rövid története*. Budapest, 2022, Animus. (A könyvnek ez második magyar kiadása.)

⁷ Auguste Comte filozófiája nálam évtizedeken keresztül érettségi tétel volt négy újpesti gimnáziumban is, amíg a tankerületek illetékes személyei meg nem szüntették e tantárgy tanítását. Ellentétben az erdélyi, felvidéki és délvidéki gimnáziumokkal, a Kádár-korszak Magyarországon a filozófia tilos volt, és ez a tény – anélkül, hogy túlértékelnénk a szerepét – rajta hagyta nyomát legalább két nemzedék műveltségén. 2010 után – nem mindenhol, persze – álpragmatikus, hozzá nem értő, bürokratikus döntések miatt ismét megszűnt a filozófia gimnáziumi oktatása. Nem csoda, ha sokan kritikai hozzáállás nélkül olvasnak olyan szerzőket, amilyen például a fősodratú média által felfújta Harari. Az utolsó filozófiai órákat Újpesten a Babits Mihály Gimnáziumban taníthattam, a 2019–2020-as tanévben.

a felvilágosodás tulajdonképpen preromantikus szentimentalizmus, hiszen egy olyan racionalizmust emelt piedesztálra, amely ellenséges a köztársasági eszmével, illetve a közakaratnak a szív impulzusa diktálta tiszta keresésével. Az sem fogható fel ép ésszel, hogy miként állíthatja Marxról, Nietzschéről és Freudról, hogy ők a humanizmus mintaképei, holott e „gyanakvó filozófusok” ásták alá a radikális kritikájukkal az ember szabad akaratát. A mindenáron nagyot mondani akaró és keresetten sajátos állításainak némelyike akkora történelmi-filozófiai „mellényülés”, amelyért komoly jegylevonás járt a végzős magyar gimnazista tanulónak.

Elevenítsük fel a *Homo deus* központi tézisé, miszerint a modern tudomány bebizonyította azt, hogy a szabad akarat és a „személy” létének feltételezése pusztán egy elmeszülemény. Harari zavarba ejtő ismerethiánnyal nem tudja, vagy elfelejti, esetleg szublimálja azt aényt, hogy a meghatározottság és a szabadság ellentéte egyidős a filozófiával. Sem Marcus Aurelius, sem Spinoza, de még Nietzsche sem várt napjaink spanyolviasz feltalálóiira, hogy bizonyíthassák: a választás szabadsága merő „tévhit”. A szerző annak sincs tudatában, hogy ez a vita feloldhatatlan: a tudomány nem képes ilyen vitát eldönteni, mert a kérdés metafizikai és nem empirikus jellegű, ahogy azt már Immanuel Kant és Karl Popper is kimutatta. A biológia és a számítástechnika fejlődésének köszönhetően – horribile dictu: nála a biológiai algoritmusok nem különbek az elektronikus algoritmusoknál – a mostani emberkép is lekerül a trónjáról, ahogy korábban az Istennel is történt. A mesterséges intelligencia, illetve a tudatosság szétválasztásával a „dataizmus” korszakába léptünk, ahol mondjuk a vízilovak, a paradicsomok, a számítógépek vagy az emberek nem mások, mint az adatfeldolgozás különféle, de alapvetően analóg módjai. („A dataizmus azt hirdeti – olvassuk a *Homo deus* 316. oldalán –, hogy az univerzum adatfolyamokból áll, és minden jelenség vagy entitás értékét az határozza meg, mennyiben járul hozzá az adatok feldolgozásához.”)

Lássunk egy példát is a szerző bizonygatásai közül: a mesterséges intelligencia – állítja – már minden onkológusnál hatékonyabban kínál diagnosztikát és terápiát. Az ilyen, igazságként hangoztatott szofizmával ellentétben nem értem, miért veszíteném el a szabadságomat, ha észérvek alapján, és a szakorvosommal tárgyalom meg a betegségem lehetséges gyógymódját, mintsem a mesterséges intelligencia programjának vessem alá magam? Hasonlóképp semmi sem bizonyítja a biológia elektronikára történő redukálásának jövőjét, ahogy az emberi munkát sem lehet teljes mértékben helyettesíteni gépekkel. Az igazság az, hogy miután Auguste Comte korszakolását hozzáigazította a mai kor mesterségesen kialakított divatjához, az atlanti világot uraló tech-establishment esti meséjéhez, Harari Orwelltől kölcsönvett ecsettel festi a jövőt a Szilícium-völgyben kikevert színekkel, hogy apokaliptikus látványt kölcsönözzön könyve mondanivalójának. Enélkül nehezen váltható aprópénzre a könyvsiker. Egyszóval: mindenáron a népszerűséget keresi – és miért ne tenné? –, ám olyan szélsőséges leegyszerűsítések árán, amellyel komoly károkat okoz épületes igényű mondanivalójának.

Harari mindegyre szembejön velünk a davosi lépésütemet visszhangzó világsajtó emeletén, vagy annak bulvár földszintjén. A minap a budapesti Francia Intézet könyvtárába lépve, az újdonság polcon és fő helyen ott díszelgett nagyalakú képregénye.⁸

⁸ Yuval Noah Harari: *Sapiens les maîtres de l'histoire*. Paris, 2023, Albin Michel. (Harmadik kiadás.)

A könyvet forgatva a mit sem sejtő franciák és a bevándoroltatott afrikaiak, közel-keletiek emberpalántái a Harari-üzeneteket hordozó, és igazságosztó pókember-rajzfigurától kapják kézhez az igazmondó globalista narratívát a világról, az emberiségről, az antropológiáról, és a fehér színtől mentes jövőről. A szerzőt Jeruzsálemben pajzsra emelték, New Yorkban agyonünnepelték, Berlinben felszentelték, Párizsban agyondicsérték. Az atlantista médiában Yuval Noah Harari így maga a megtestesült bestseller, a sokmillió példányszámban elfogyó szerző, a 21. század legnagyobb gondolkodójának kikiáltott félisten. A neve egzotikus, ezért bizonyos olvasói miliókban kevésbé ismert, mint a könyvei közül leghíresebb *Sapiens*.⁹ A szerző úgy merült el utóbbi lapjain az emberiség múltjában, hogy közben vulgarizálja és népszerűsíti a kortárs történetírás azon munkáit, amelyek a „világtörténelmet” hirdetik, a réginek és elmaradottnak titulált „nemzeti regények” rovására. Ez az intellektuális divat nem a semmiből nőtt ki: a kaliforniai egyetemekből származó ideológia szüleménye, amely később sorra „behavazta” a nyugati egyetemeket Párizstól Berlinig, Montréaltól Tel-Avivig. A washingtoni liberális konszenzussal és az internettechnológiával (ez is kaliforniai fűrj!) egységesített globális piacnak saját narratívára volt szüksége. Olyanra, amelyet korábban a nemzeti piacok 19. századi vasúti egyesítése és a népek önrendelkezési joga lehelt életre. A világ nemzeti elbeszélési módjáról van szó, amelynek legillusztrisabb képviselői Jules Michelet vagy Theodor Mommsen.

Harari könyveit lapozva Marcel Proust aranyköpése jut eszembe, miszerint az író mindig ugyanazt a könyvet írja, csak többféle alakban. Egy másik, később írt könyvében, amelyet magyarul is újra kiadtak¹⁰ Harari folytatja a „humanitárius” tematika tovább szövést, de ezúttal a „nagy kortárs kihívásokkal” foglalkozik. Persze semmilyen meglepő újdonsággal nem szolgál a különösebb tehetség nélkül megírt könyv. Mint ha hol a liberális jobboldali *Le Point* magazint, hol pedig a liberális baloldali *Le Monde* napilap vezércikkeit böngészném. Ilyenekre bukkanunk Hararinál is: a globális felmelegedés, a mesterséges intelligencia rohamos terjedése, és emberi antropológiát átalakító hatása, a transzhumanizmus vagy a mindent megoldó világkormány. Ismerjük ezt a refrént: Jacques Attali régóta duruzsolja a fülünkbe.¹¹ Amire a szerző próbál oktatni, azt megtaláljuk Obama, Macron vagy Merkel beszédeiben, interjúiban. Ezek szerint – többek közt – egyetlen tömbből áll az emberiség, és csak egy civilizáció létezik. A humanitárius filozófus kitartóan hirdeti a globális algoritmusú kapitalizmusnak értelmet adó progresszív ideológiát, és meggyőzni kíván arról, hogy a civilizációk háborúja pusztán egy mítosz. Huntington ezzel kapcsolatos világtérképezését¹² tehát sutba lehet vágni. Mulatságos látni, hogy korunk „haladárjai”, hogyan veszik elő újra és újra a civilizáció régi témáját, az egyedülálló Szent Grál-érvet, amely annak idején hivatkozási alap volt az európai gyarmatosítóknak, hogy meghódíthassák a „vadak” földjeit, és a „sötétségből a fény századába vezessék e népeket” – ahogy Victor Hugo pengette lírai érzékenységgel. De míg akkoriban ez az egyedülálló és csodálatra méltó civilizáció a keresztény univerzalizmusból származott és a fehér ember hordozta szét a golyóbison, mai utánpótlása már gúnyolja a vallást, és elítéli a fehér embert, az elnyomott kisebbségek vélt üldözőjét.

⁹ Yuval Noah Harari: *Sapiens – Az emberiség rövid története*. Budapest, 2015, Animus.

¹⁰ Yuval Noah Harari: *21 lecke a 21. századra*. Budapest, 2022, Animus.

¹¹ Jacques Attali: *Ki kormányozza holnap a világot?* Budapest, 2012, Európa.

¹² Samuel P. Huntington: *A civilizációk összecsapása és a világtér átalakulása*. Budapest, 1988, Európa.

Harari úgy viselkedik, mint napjaink diákjainak többsége a kaliforniai vagy a kanadai egyetemeken: felfedi nekünk „identitását”, és nem titkolja sem a zsidóságát, sem a homoszexualitását. Mégis, a könyv legsikerültebb fejezete, amelyben szarkazmussal ír a „kiválasztott nép” felsőbbrendűségi komplexusáról, látszik, e fejezet írásakor elemében volt, és nem a politikai korrektség breviáriumához igazította mondandóját. Egy egészséges varázstalanítást mutat fel, amely mind a zsidó sovinizmus, mind az antiszemitizmus elé görbe tükröt tart. Erről Voltaire-nek a katolicizmus iránti szarkasztikus megjegyzései juthatnak eszünkbe, mert ez is jellemző a *21 lecke* általános hangvételére, azzal a különbséggel, hogy a szerző nem rendelkezik a *Candide* szerzőjének irodalmi tehetségével, másrészt ő egy olyan Attali, akiből hiányzik a fennhéjzás. Voltaire-re hajaz ama véleménye is, miszerint a vallások nevetséges babonák, több ezeréves „féknyúzok”, míg Attalival együtt a nemzetet olyan elavult képződménynek tartja, mint a nemzeti együttlétet megelőző törzsi társadalmat.

Harari a globalizált elit kórusában azt az internacionalista indulót énekeli, miszerint minden népnek hivatása és kötelessége beolvadni az emberiség globális magmájába. A minta a hajdani amerikai melting pot, a nagy olvasztótégely. Hajdani, mert ma már az is akadozva működik. Roppant zavaró, hogy menet közben egy zsákba gyömöszöli XIV. Lajost és Napóleont Hitlerrel és Sztálinnal, illetve hogy érvei kifejtésekor „sztárokkal” példálózik. Ezért nincs mindig kellő kontextusa, háttere a választott példáinak, amelyek úgy hatnak, mint a kisgyerekek perspektívahiányos rajzai. Ráadásul az ilyen rajzokon anyu – az együttlét gyakorisága miatt – általában nagyobb, mint apu, hiába más a méret a valódi életben. A nemzeti és vallási „narratívákon” évdik ugyan, de ő is egy „narratívával” szolgál, a nyugati többségi társadalmon élősködő-zsarnokoskodó etnikai, vallási, feminista és LMBT-kisebbségek narratívájával.

Harari szerint az embert főleg az érzelem vezérel, kevésbé az ész. Így mindjárt delegitimizálhatja az általános választójogot, különösen akkor, ha a szavazók a Brexitre vagy Trumpra merészelnék voksolni. Ő egy radikális egzisztencialista, semmilyen „lényeg” nem hat rá: sem a nemzeti, sem a vallási, sem a nemi. Szerves értelmiségije annak a „folyékony” társadalomnak, amelyet globalizált elitek kényszerítenek az identitásukhoz és a gyökereikhez ragaszkodó még átmenetileg többségi társadalmakra. És olyan történész, aki bezárkózik a világ közgazdasági víziójába. Láthatóan nem érti a nemzeti függetlenség, a népek szabadságának fontosságát, nincs kellő érzéke az emberi nagyság és kicsinyesség iránt, mert szellemi foglya egy szűklátókörű, hedonista materializmusnak. Pedig neki is szüksége van spiritualításra és transzcendenciára. És mit tesz ezért? Naponta gyakorolja a vipasszana meditációt, és a *Homo deus*-át jógimesterének, S. N. Goenkának dedikálja. A *21. leckéjét* olvasva olyan érzésünk támad, hogy időutazást teszünk a múlt század hatvanas éveibe, amikor a dicsőségük csúcán álló Beatles-tagok hagyták, hogy valamelyik guru a keleti vetésű transzcendentális meditációra csábítsa őket. Nekik azonban mentességükre szolgált a fiatalságuk naivitása és a kétségbevonhatatlan tehetségük.

A gépesített éden egyéniségpusztító veszélyeitől Molnár Tamás¹³ és mestere, Georges Bernanos¹⁴ is óvta az emberiséget. Ez nem jelentett technofóbiát sem, de technofí-

¹³ Thomas Molnar: *Moi, Symmaque suivi de L'âme et la machine*. Lausanne, 1999, L'Âge d'Homme.

¹⁴ Georges Bernanos: *La France contre les robots*. Paris, 2023, Payot.

Transzhumanizmus anno... (A Son of Frankenstein [1939] című film jelenete. Boris Karloff Frankenstein szörnyeként, Basil Rathbone Dr. Frankenstein fiaként, Lugosi Béla pedig Igor szerepében.)

liát semmi szín alatt. Ez utóbbiak reménye által kitermelt elmeszülemények és a kamasz fantazmagóriák szerint a jövő oligarchikus lesz, vagy nem lesz. A *Homo deus* például olyan fényes jövőt jósol a sajátosan összerakott adatokkal elkápráztatott olvasónak, mint annak idején a kommunizmus. Ez a jövő-mennyország a jelennél azért különb, mert a gépek, és a gépekkel antropológiai értelemben „kibővített ember” irányítják. Ezt nevezük transzhumanista ideológiának, amelyet gyakran, és tévesen poszthumanizmusnak neveznek. A transzhumanizmus alapvető célja: küzdeni az öregedés ellen, késleltetni, amennyire csak lehet, a természetes halált.

Érdekes az elmondottak után közelebről szemügyre venni a szerzőt is, aki harmincöt éves volt, amikor világgá kürtölték a nevét *Homo sapiens* című opuszáért. Ebben a jeruzsálemi Héber Egyetem középkori történelemprofesszora mintegy ötszáz oldalon foglalta össze az emberi lény fejlődésének sorsfordulóit a barlangoktól a Google koráig. Már ebben is feltűnik, hogy inkább történelmi példákon alapuló filozófiáról és biológiáról értekezik, mintsem tiszta történeletről. Több vájt fülű olvasója, és történész kollégája tarthatta nagyképűnek, mert az egész emberi történelmet merészelte könyvbe szedni. Ám gyorsan szaporodott azok száma, akik a népszerűsítése után megvették, olvasták, és el is hitték, hogy végre itt egy szerző, aki ismeri a fényes jövőbe vezető utat, aki tisztában van azzal, hogy milyen volt a múltban és milyen a jelenben. A gyorsan elkelt sok ezer példány után a szerző – aki „civilben” a keresztes hadjáratok és a hadtörténelem szakembere – a

kezét dörzsölhette, és azzal dicsekedhetett, hogy „az emberiség globális vízióját” ötlötte ki. Valójában azonban egy újabb tudományos hitvallást olvastunk tőle, amely – amire Comte kapcsán már utaltunk – a 19. századból származik, és azt kívánja bizonyítani, hogy a technológia folyamatosan javítja az emberi állapotot, illetve az embernek mint olyannak a minőségét. Szóval semmi új nincs a nap alatt. Ezt a projektet Harari esetében azonban – és ez mindenképp őt dicséri – egy jobb elbeszélő, egy találékonyabb népszerűsítő adja elő. Könyveinek világsikere ismételten bizonyítja a tömegigényt a csábító és optimista történetmesélés, a *storytelling* iránt. Ez a technikai virágokkal feldíszített „világtörténelem” sok nyelven került az olvasók kezébe, és a pillanat hatalmasainak asztalára.

A szerző projektjében – amely szerint az intelligencia a természetes kiválasztódás révén győzedelmeskedik a gonosz felett – a globális elitek vélt tekintélyük visszfényét pillantották meg, sőt öngizolást találtak benne. Barack Obama imádta könyveit, Bill Gates a blogjában ajánlotta fünek-fának. És ha e két marketinggarancia nem elegendő, akkor jöhet a „bréking”: Harari evangéliuma előkelő helyen áll Mark Zuckerberg „könyvklubjának” olvasólistáján! A 2017-ben történt elnökké ütése után – miután a média eltakarította az útjából a legalkalmasabb elnökjelöltet, a katolikusokra is számító jobboldali François Fillont – Emmanuel Macron is bejelentkezett Harari fan klubjába. A francia tévében magam is láttam parádéját az elnöki palota lépcsőjén, kezében a *Homo deusszal*, és jobbján a könyv szerzőjével. A fiatal elnök láthatóan meghatódott a vendégtől, és módfelett büszke volt arra, hogy egy transzhumanista értelmiséggel fontoskodhat. Nem csoda, ha a kortárs „arisztokrácia” el van ragadtatva Harari könyveitől, különösen a *Homo deustól*, ugyanis igazolva látják benne az útiterüket. A „jövő rövid történetével” a szerző nem kertel, hanem kerek pereg kijelenti: a háború, az éhezés, a betegségek legyőzésével az emberiség képessé vált a halhatatlanságra, a legfőbb boldogságra és mostantól fogva a saját isteni mivoltának beteljesülésére összpontosíthat. Azonban napjainkban már két éktelenkedő „nyomdahibát” vehet észre a második kiadást forgató, kései olvasó. Az egyik az amerikai-orosz háború Ukrajna területén, amitől visszatért a tragédia a jövő színpadára. A másik, hogy a szerző által jellemzett és gnosztikus színezetű földi mennyország csak kevés boldog számára elérhető a Föld kivétel nélkül minden országában, és ezek a boldogok a mentalitásuk alapján olyanok, akiket ismeretségi, és még inkább hatalmi hálók kapcsolnak össze a többiek rovására, adóztatására, mellőzésére és lenézésére.

A kiválasztott keveseknek, az arra érdemeseknek tartogatott Harari-féle jövő, amelyet „látványtörténészként” jóslgat, annyira elkápráztatta a médiamunkásokat, hogy azok képtelenek voltak megfogalmazni a legcsekélyebb kritikát is. Ő pedig a hamis semlegesség kényelmes testtartásával, a science fiction stilisztikai eszközeihez folyamodva az írói varázspalcájával bizonyosságot teremtett az egyik, jövőnek álcázott lehetőségből.

Houellebecq regényének¹⁵ narrátora leleplezi a klónozott emberiség terveit, miközben Harari támogatja azt. Elfogadható-e ilyen álláspont ekkora tudással rendelkező értelmiségi részéről? A médiummá növesztett korábbi medievista derüsen játszadozik az emberi félelemmel, és megkíméli magát az általa irigylésre méltónak ábrázolt ultramodernitás következményeinek a mérlegelésétől.

¹⁵ Michel Houellebecq: *Egy sziget lehetősége*. Budapest, 2006, Magvető.

❧ SUMMARIES ❧

GÁSPÁR GRÓH *Everything Has Its Appointed Time*: resignation of the editor-in-chief.
ÁBEL STAMLER *Reflections on the Future of Magyar Szemle*: about a printed journal and the task of Hungarian conservatism.

JÁNOS MARTONYI *Gyula Wlassics and His Oeuvre*: It would be impossible to describe the extremely versatile and extensive life's work of Gyula Wlassics (1852–1937), scientist, teacher and politician, in its entirety in a single article, therefore the text analyses Wlassics' significance through a few selected moments. As the greatest jurist of his time, he was also concerned with the day-to-day problems of public life. To this day, he remains the most thorough and influential analyst of, for example, the Austro-Hungarian Compromise of 1867, but he also left his mark in the field of minority protection. The fact that he turned down the post of prime minister twice is a testament to the importance of his work, his public esteem, but also his personality.

ZOLTÁN PETŐ *Lajos Prohászka on the Soul of Hungarian People*: Lajos Prohászka (1897–1963) was one of the most influential figures in Hungarian philosophical, educational and political thought in the years between the two world wars. One of his most enduring works, *A vándor és a bújdósó* (1936) (*The Wanderer and the Exile* in English), deals with the national character of Hungarians and Germans. And perhaps this work of 'national character' dealing with the Hungarian genius and spirit that really marked his entry into Hungarian philosophical thought. According to Prohászka, Europe and the Hungarians within it have a 'common mission' that their peoples no longer understand. This mission, for Prohászka, who was committed to humanism in its own sense, was

not merely the creation of economic and material civilisation, but above all the filling of the world with the spirit.

ÁRON CZOPF *The Post-Conservative Condition*: By the end of the 19th century, the classical conservative tradition had undergone a transformation, losing much of its former specificity and giving way to liberalism in the political-ideological space. The disintegration of this tradition was marked by different dynamics on the European continent and in the Anglo-Saxon world. In the European crises radicalism took centre stage, while in the Anglo-Saxon world, the liberal consolidation agenda was used to claim the right to continue the conservative legacy. The aim of this keynote essay is to show that the continuity of the classical conservative tradition has been broken both in Europe and in the Anglo-Saxon cultural sphere, and that this is precisely why we can speak of a post-conservative condition.

BÉLA KIRÁLY *Firsthand Experience of Conservatism – A Conversation with Miklós Lovas Pogrányi*: The conversation takes a closer look at the state of contemporary American conservatism, its trends and institutions, and the work and influence of one of its most prominent authors, Russell Kirk. In the interview, Miklós Lovas Pogrányi, Senior Research Fellow at the Center for Fundamental Rights, reflects on the state of Hungarian conservatism, its workshops and its tasks.

GERGELY ISTVÁN SZÜTS *The Archduke's Backers: Móríc Czikkann-Zichy*: The last heir to the Hungarian throne, Otto Habsburg had an almost impenetrable network of connections. In addition to the families loyal to the imperial family, the kingdom and/or the last Hungarian king, Charles IV, there were

countless followers and confidants among the Hungarian emigrants after 1945 and 1956. One of these was the now little known Móric Czikkann-Zichy, who was one of the organizers of the Hungarian legitimist camp between the two world wars. Following his emigration in 1948, he became an active member of the Catholic Hungarian community in North America. In the 1970s, he served as chairman of the Foreign Affairs Committee of the Hungarian American Federation. In addition to his university teaching position, he was also involved in the question regarding the question of South Tyrol at the request of Otto Habsburg at the turn of the 1950s and 1960s.

MIKLÓS MIHÁLY NAGY *Géza Perjés and "The Realm of Uncertainty"*: Géza Perjés (1917–2003) was the most important Hungarian military historian of the 20th century. His multifaceted work, his very unique modelling skills and his original insights go beyond the narrow confines of historiography. His life's work extended to military science and the theory of war. His research into the interpretation of the work of Carl von Clausewitz (1780–1831) has earned him an international reputation. Perjés's research on Clausewitz and his theories of war have determined Hungarian military thinking to this day, and have served as the ideological basis for his work as a military historian. Géza Perjés opened up independent Hungarian Clausewitz research with his studies on the subject and his two volumes *Clausewitz* (1983) and *Clausewitz and the Praxeology of War* (1988).

CSABA CSERÉP *The Power of the Human Brain – Reflections on Peter Joachim Gebicke-Haerter's Paper*: By evaluating, supplementing and holistically interpreting a neuroscientific text describing the functioning of the human brain through the currents of brain research, the paper attempts to explore higher truths beyond its scope, in-

cluding issues of consciousness, the brain and artificial intelligence.

MIHÁLY LUDMANN *In memory of József Finta: József Finta's (1935–2024) architectural career spanning nearly half a century was a productive and multifaceted period. Finta's hotel buildings in Budapest are significant for their quantity and size. The Mariott Hotel, the InterContinental, the Novotel Hotel and the Budapest Congress Centre, Hungary's largest event venue, opened in 1984, are all the work of József Finta and his office. All of them are the products of a calculated and emotionless world of austere functionalism. Finta also saw the monotony composed on right-angles, and in his late works he attempted to overcome it.*

KLÁRA TÓTH *"What Can One Earn with This"*: Our writer Zsigmond Móricz was an exceptionally prolific writer, who wrote his diary with great artistic care until the end of his life, and the recently published entries from 1935 show the writer's surprisingly versatile relationship to movie as an art form. The entries paint a picture of a conscious creator who not only reacted to contemporary developments in the relationship between the two art forms, but also consciously sought to shape them.

BÉLA KIRÁLY *The "Godman"-predictions of a Network Guru*: The vision and vulgar interpretation of history that is Yuval Noah Harari's oeuvre is in fact an ideology adapting the main conclusions of the positivist-materialist philosophical-historical currents of the 19th century to the conditions of the "fourth industrial revolution". What makes the author's often bewilderingly lacking historical knowledge and his works, which can be described as unintellectual, unusually popular is not their intrinsic value but their over-representation in the global media.

~ SZERZŐINK ~

CZOPF ÁRON (1995, Pécs) eszmetörténész, a Századvég Politikai Gondolkodás Kutatóintézetének kutatója, a Kommentár folyóirat állandó munkatársa.

CSERÉP CSABA (1982, Veszprém) katolikus, nő, három gyermek apja. A Semmelweis Egyetem Általános Orvosi Karán diplomázott, posztgraduális tanulmányait pedig az egyetem Szentágothai János Idegtudományi Doktori Iskolájában végezte. A HUNREN Kísérleti Orvostudományi Kutatóintézet munkatársa, fő kutatási területe az agy sejtei között lejátszódó jelátviteli folyamatok funkcionális értelmezése és molekuláris mechanizmusai. Régóta foglalkoztatja az agykutatás legújabb eredményeinek metafizikai értelmezése és integrációja.

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, 2017 és 2023 között a Magyar Szemle főszerkesztője.

KIRÁLY BÉLA (1957, Sóvárad) újságíró, politológus, műfordító. Diplomáit a kolozsvári Babes-Bolyai egyetem filozófia-történelem szakán, majd a budapesti ELTE nappali politológus tagozatán szerezte. Legújabb köteti: Harangzúgás vagy laikus humanizmus (esszék, publicisztikák). Magyar Szemle Könyvek, 2019 illetve Sárgamelényben (esszék, interjúk). Magyar Szemle Könyvek, 2021.

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

MARTONYI JÁNOS (1944, Kolozsvár) nyugalmazott tanszékvezető egyetemi tanár, a Szegedi Tudományegyetem professzor emeritusa. Széchényi Díjjal és a Corvin-lánccal kitüntetett jogtudós. 1990-91-ben a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztériumban, 1992–1994-ben a külügyminisztériumban közigazgatási államtitkár. 1994-től 1998-ig, majd 2002-től 2009-ig a Martonyi és Kajtár Baker&McKenzie Ügyvédi Iroda vezető partnere, nemzetközi választottbíró. 1994-től 1998-ig vendégtanár a Brügge-i és a Natolini Európa Egyetemen (College of Europe). 2002-től 2009-ig a Magyar Polgári Együttműködés Egyesület elnöke. 1998-tól 2002-ig, majd 2010-től 2014-ig külügyminiszter. Jelenleg a MOL igazgatóságának tagja, a Demokrácia Központ Közalapítvány elnöke, a Magyarország Barátai Alapítvány kuratóriumának és a Hungary Foundation elnökségének tagja, előadó tanár a Nemzeti Közzolgálati Egyetemen. Számos tanulmánya jelent meg a nemzetközi kereskedelem joga, az európai integráció és jog, a versenyjog, a geopolitika és a nemzetközi kapcsolatok területén. Megjelent könyvei: Európa, nemzet, jogállam (1998), Mi és a világ (2015), Nyitás és identitás – Geopolitika, világkereskedelem, Európa (2018), Nemzet és Európa – Emlékirat helyett (2021) és az Egyesült Államokban angolul Nation and Europe – In lieu of Memoirs (2023).

NAGY MIKLÓS MIHÁLY (1961, Budapest) nyugállományú honvédtiszt, katonai szakíró, történeti geográfus. Kutatási területe a magyar hadtörténelem és földrajza, valamint a hadelmélet.

PETŐ ZOLTÁN (1986, Mezőkövesd) az Eötvös József Kutatóközpont/Molnár Tamás Kutatóintézet tudományos munkatársa. Kutatási területe a konzervatív politikai gondol-

kodás eszmetörténete. A XVIII. századi brit politikai filozófiai gondolkodás jellemző paradigmáinak vizsgálatát követően érdeklődése a XIX–XX. századi (angolszász és német) konzervativizmus, illetve a két világháború közötti magyar politikai gondolkodás/politikatudomány területére is kiterjedt.

POGRÁNYI LOVAS MIKLÓS (1981, Budapest) katolikus, nős, öt gyermek édesapja. Doktori abszolutóriummal rendelkező filozófia szakos bölcész, egyetemi oktató. Kutatási területe a kultúraelmélet, a konzervativizmus és az életvédelem. Tanulmányai, esszéi jelentek meg a Magyar Szemle, a Kommentár, a Valóság, a Polgári Szemle, a Vallástudományi Szemle és a Mandiner hasábjain. Különös figyelmet szentel T. S. Eliot, Christopher Dawson és Russell Kirk munkásságának.

STAMLER ÁBEL (1992, Kaposvár) vallástudós, a Magyar Szemle főszerkesztője. Az

ELTE Bölcsészettudományi Karán szerzte meg doktorátusát. Fő kutatási területe a katolikus és az összehasonlító spiritualitástörténet, valamint a perennialista vallásbölcselet.

SZEKFŰ GYULA (1883, Székesfehérvár–1955, Budapest) történész, publicista, egyetemi tanár. 1927 és 1939 között a Magyar Szemle főszerkesztője.

SZÜTS ISTVÁN GERGELY (1977, Miskolc) történész-levéltáros. Kutatási területe a 20. századi magyar gazdaság- és társadalomtörténet. Fő kutatásai a trianoni menekültkérdéshez és a Herendi Porcelánmanufaktúra történetéhez kötődnek.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. Dramaturgként több játék- és dokumentumfilm munkálataiban vett részt. A Magyar Szemlének 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
KODOLÁNYI GYULA (1990–2017)

Főszerkesztő:
STAMLER ÁBEL

Nyomda:
VIRTUÓZ KIADÓ ÉS NYOMDAIPARI KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest

Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbesítőknél, www.posta.hu
webshop-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
emailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
storefront/, 1900 Budapest,
06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 7200 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni.
A szerk.